

11

ORÐ OG TUNGA

2009

STOFNUN ÁRNA MAGNÚSSONAR Í ÍSLENSKUM FRÆÐUM

Orð og tunga

11

Orð og tunga

11

Ritstjóri
Guðrún Kvaran

Ritnefnd

Ari Páll Kristinsson, Ásta Svavarsdóttir, Jón Hilmar Jónsson,
Svavar Sigmundsson, Veturliði Óskarsson

Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum
Reykjavík 2009

© Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum, 2009.

Öll réttindi áskilin.

Bók þessa má eigi afrita með neinum hætti, svo sem ljósmyndun, prentun, hljóðritun eða á annan sambærilegan hátt, að hluta eða í heild, án skriflegs leyfis höfunda og útgefanda.

ISSN 1022-4610

Umbrot: Bessi Aðalsteinsson.

Hönnun kápu: Björg Vilhjálmsdóttir.

Prentun og bókband: Leturprent.

Efnisyfirlit

Formáli ritstjóra	vii
Þemagreinar:	
Ari Páll Kristinsson: <i>Smíð. Lególeikur. Endurvinnsla.</i> Um nýyrði, nýyrðastefnu o.fl.	1
Ásta Svavarsdóttir og Veturliði Óskarsson: Annarleg sprek á ókunnugri strönd Tökuorð í íslensku fyrir og nú	17
Guðrún Kvaran: Enginn lifir orðalaust Fáein atriði úr sögu íslensks orðaforða	45
Jón G. Friðjónsson: Samband forsetninga og samsettra orða .	65
Kristján Árnason: Að bera sér orð í munn: Hvenær verður orð íslenskt?	75
Vésteinn Ólason: Hugtök og heiti í bókmenntafræði	101
Aðrar greinar:	
† Baldur Jónsson: Klambrar saga Um orðið <i>klömbur</i> í örnefnum — Síðari hluti	117
Margrét Jónsdóttir: <i>Á Borgarfirði eystri – á Borgarfirði eystra</i> Hvaða orðflokki tilheyrir <i>eystra</i> ?	143
Ritdómur:	
Det vilda tänkandet och det kultiverade (Haraldur Bernharðsson)	159
Bókafregnir	171

vi

Málþing:

Málþing haldið í tilefni aldarminningar

Ásgeirs Blöndals Magnússonar (Guðrún Kvaran) 176

Formáli ritstjóra

Í þessu 11. hefti *Orðs og tungu* birtast fyrst þemagreinar eins og í síðustu fjórum heftum. Þemað að þessu sinni var *Arfur og endurnýjun: hvað býr í íslenskum orðaforða?* sem rætt var á málþingi á vegum Stofnunar Árna Magnússonar í íslenskum fræðum í samvinnu við Snorrastofu í Reykholti laugardaginn 1. desember 2007. Málþingið var helgað dr. Jakobi Benediktssyni, fyrrum orðabókarstjóra, sem orðið hefði hundrað ára 20. júlí sama ár. Á málþinginu voru fluttir sjö fyrirlestrar og birtast sex þeirra endurskrifaðir og ritrýndir hér í heftinu. Ásta Svavarsdóttir og Veturliði Óskarsson voru saman um fyrirlestur.

Auk þemagreinnanna birtast tvær orðfræðigreinar. Önnur er eftir Baldur Jónsson og er hún framhald greinar hans um *klömbur* í 10. hefti. Baldur lést í sumar er leið en hafði náð að ganga frá grein sinni. Hin greinin er eftir Margræti Jónsdóttur þar sem hún varpar fram þeirri spurningu hvaða orðflokki *eystra* tilheyri í sambandinu á *Borgarfirði eystra*.

Ritdómur er eftir Harald Bernharðsson um doktorsritgerð Sigurðar Jónssonar *Det vilda tänkandet och det kultiverade. Isländsk fackspråklig språkvård med tyngdpunkt på första hälften av 1900-talet*. Stuttar kynningar eru birtar um nýleg rit á sviði orðabókafræði, nafnfræði og iðorðafræði.

Allur undirbúningur undir prentun *Orðs og tungu* fór fram á Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum og var það verk í höndum Bessa Aðalsteinssonar. Björg Vilhjálmsdóttir, grafískur hönnuður, vann kápuna á heftið.

Guðrún Kvaran

Ari Páll Kristinsson

Smíð. Lególeikur. Endurvinnsla.

Um nýyrði, nýyrðastefnu o.fl.

1 Inngangur

Þessi grein fjallar einkum um samband íslenskra nýyrða og nýyrðastefnu og verður í því sambandi m.a. hugað að hreintungustefnu og mismunandi málsniðum. Enda þótt ekki sé beint samband milli myndunar og notkunar nýyrða annars vegar og nýyrðastefnu hins vegar þá hefur nýyrðastefna, sem ein grein hreintungustefnu, samt vissulega haft mikil áhrif bæði á nýyrðamyndun og nýyrðanotkun. Þau áhrif eru nánar rædd í greininni.

Byrjað er á að gera grein fyrir þeim skilningi sem hér er lagður í hugtökin *nýyrði*, *tökuorð*, *nýyrðastefnu* og *hreintungustefnu*. Áhersla er einkum lögð á að skýra hvað átt er við með hreintungustefnu. Fram kemur að hún geti beinst að fleiri þáttum máls en orðaforða og gegn öðrum máleinkennum en þeim sem talin eru stafa af erlendum máláhrifum. Þá er rætt um samband hreintungustefnu og íslenskrar orðmyndunarhefðar og rökstutt að hreintungustefna er ekki ein og sér fullnægjandi skýring á sterkri stöðu nýyrða í íslensku máli fyrr og síðar.

Þessu næst er samband nýyrða og nýyrðastefnu rætt nánar. Annað sjónarhornið er myndun nýyrða og hitt er notkun þeirra. Færð eru rök fyrir því að fólk þarf ekki endilega að aðhyllast nýyrðastefnu þótt það myndi og noti nýyrði.

Síðan er sagt frá því að nýyrði einkenna oft málsnið formlegra aðstæðna og ritaðra texta en tökuorð, í sömu eða svipaðri merkingu, einkenna aftur á móti fremur málsnið óformlegra aðstæðna og talaðs máls. Ræddar eru erlendar hliðstæður þessa samheitaástands og rakið hvernig það má skýra með nýyrðastefnu.

Loks er niðurlagskaflinn þar sem ályktanir og niðurstöður eru dregnar saman.

2 Nýyrði, nýyrðastefna og hreintungustefna

Merking orðsins *nýyrði* er nokkuð breytileg í íslenskri umræðu (Jón Hilmar Jónsson 1988:6 o.fl.). Því er rétt að gera strax grein fyrir því að hér verður orðið *nýyrði* notað í merkingunni 'nýtt orð úr arfteknum formum'. Hér er því horft á formhliðina eingöngu, ekki merkinguna. Orðið *tökuorð* er haft um aðfengið orð með allfastan sess í orðaforðanum. Það er jafnan að mestu eða öllu leyti að formi til aðlagð íslenskum framburði, rithætti og beygingu. Þessi tvískipting í *nýyrði* og *tökuorð* er þó umdeilanleg og ónákvæm enda gerir hún litla grein fyrir mismunandi eðli tökuþýðinga, tökumerkinga og nýmerkinga og sneiðir hjá muninum á tökuorðum og þeim aðkomuorðum sem hafa ekki beinlínis fengið sess í orðaforðanum. Einnig má nefna að fjöldamörg samsett orð eru í senn mynduð úr nýyrði og tökuorði, þ.e. orð á borð við *þotubensín*. Þá vaknar spurningin í hvorn flokkinn slík orð falli.¹

Það er kallað *nýyrðastefna* að aðhyllast markvissa og sýnilega viðleitni til að auðga íslenskan orðaforða með því að mynda ný orð úr eldri íslenskum orðhlutum en sneiða hjá erlendum formum. Sú viðleitni hefur lengi verið eitt helsta og þekktasta einkenni á formstýringunni í íslenskri málrækt.² Halldór Halldórsson (1971b) rekur íslenska *hreintungustefnu* aftur til Arngríms lærða og talar um nýyrðastefnu sem eina grein hennar (1971b:221–222).

- (1) Nýyrðastefna: ein grein hreintungustefnu (Halldór Halldórsson 1971b:222)

¹Ég hef raunar haldið því fram að réttast væri að nota orðið *nýyrði* um öll ný orð hvort sem þau eru úr innlendum eða erlendum efniviði; tökuorð væru þar skoðuð sem einn undirflokkurinn (Ari Páll Kristinsson 1990:26–27).

²Um hugtökin *málrækt*, *formstýringu* o.fl., sjá Ara Pál Kristinsson (2006, 2007).

Þótt hér sé vísað til hreintungustefnu sérstaklega í tengslum við myndun nýrra orða úr innlendu efni er þó rétt að gá að því að hreintungustefna getur komið víðar fyrir en á sviði orðaforðans. Ganga má út frá skilgreiningu Thomas (1991):

- (2) Hreintungustefna sýnir að málsamfélag eða hluti þess vill vernda tungumál fyrir eða losa það við meinta erlenda þætti eða aðra þætti sem taldir eru óæskilegir. Þar á meðal eru þættir sem eiga uppruna sinn í landfræðilegum og félagslegum mállýskum og í mismunandi málsniðum viðkomandi máls. Hún getur beinst að öllum sviðum málsins en þó einkum að orðaforðanum. Framar öðru er hreintungustefna ein hlið stöðlunar, ræktunar og stýringar staðalmála. (Þýtt úr Thomas 1991:12.)³

Hér kemur m.a. fram að hreintungustefna getur beinst að öllum sviðum málsins, þ.e. að hljóðafari, beygingum, aðskeytum, setningarlegum atriðum, merkingum og rithætti, rétt eins og að orðunum sem slíkum. Sem dæmi um framkvæmd hreintungustefnu í rithætti má nefna aðlöguðu orðmyndina *kornflex* í íslensku þar sem t.d. í dönsku er ritað *corn flakes*. Munurinn á rithætti endurspeglar að í íslensku tíðkast hreintunguritun en mun síður í dönsku – eða réttara sagt: í íslensku er hreinleikinn hugsaður út frá íslenskunni en ekki frummálinu, þ.e. orðið er ritað þannig að það líkist sem mest öðrum íslenskum ritmyndum.

- (3) íslenska *kornflex*
danska *corn flakes*

Danska aðferðin birtir á hinn bóginn samsvarandi virðingu fyrir því að rita orðið rétt (hreint) samkvæmt uppruna þess, þ.e. eftir því sem gert er í ensku.⁴

Skilgreiningin í (2) á hreintungustefnu segir að hún geti m.a. beinst að mismunandi mállýskum og málsniðum sama máls. Hún felur því í sér að í hreintungustefnu þurfi ekki endilega að vera um það að ræða

³ „Purism is the manifestation of a desire on the part of a speech community (or some section of it) to preserve a language from, or rid it of, putative foreign elements or other elements held to be undesirable (including those originating in dialects, sociolects and styles of the same language). It may be directed at all linguistic levels but primarily the lexicon. Above all, purism is an aspect of the codification, cultivation and planning of standard languages“ (Thomas 1991:12).

⁴ Ásta Svavarsdóttir vakti athygli mína á þessu sjónarhorni.

að hafna meintum **erlendum** áhrifum heldur einnig innlendum þáttum sem álitnir eru óæskilegir.

- (4) Hreintungustefna
- a. getur beinst gegn fleiri máleinkennum en þeim sem stafa af erlendum áhrifum
 - b. getur beinst gegn öðru en orðaforða
 - c. lýtur samt oftast nær að erlendu formi orða

Enda þótt hreintungustefnu geti orðið vart á öllum sviðum máls, sbr. (4b), þá er ljóst að hún er jafnan mest áberandi í orðavali og að erlent form orða, fremur en merking þeirra eða kerfisþættir tungumála, kemur oftast við sögu í hreintungustefnu í málum heims. Þó verður líka að hafa í huga að málsamfélög geta vissulega einnig hafnað aðkomuorðum af öðrum ástæðum en beinlínis vegna hins erlenda uppruna þeirra, t.a.m. ef þau falla mjög illa að viðtökumálinu að formi til eða ef innlent jafnheiti er áður þekkt og þykir almennt hentugt af einhverjum öðrum ástæðum en málhreinsunarástæðum.

Umræður um hreinsun í orðaforða hafa, a.m.k. á Íslandi, langoftast verið einskorðaðar við hreinsun af erlendum áhrifum. Hreinsunarviðleitni getur þó alveg eins átt sér ýmsar aðrar orsakir, sbr. (4a). Þar má nefna sem dæmi hreinsun sem miðar að því að fjarlægja úr textum orð sem eru talin dónaleg eða niðrandi.

- (5) *fáviti*
kynvillingur
negri

Nú orðið er oftast sneitt hjá orðum á borð við *fáviti* og *kynvillingur* í vönduðu máli. Einnig má rifja upp í þessu sambandi að deilur risu á Íslandi árið 2007 um merkingu og notkun orðsins *negri* í tengslum við endurútgáfu gamallar barnabókar um tíu litla stráka.

- (6) *ráðherra*

Taka má femíníska málhreinsun sem annars konar dæmi um það að málhreinsun beinist að fleiru en útlendum áhrifum. Hún hefur verið talsvert rædd í nálægum málsamfélögum í nokkra áratugi en á Íslandi hefur hún e.t.v. fallið í skuggann af þeirri málhreinsun sem beinist gegn erlendum málum. Sem íslenskt tilfelli af femínískri málhreinsun má nefna að veturinn 2007–2008 kom fram lagafrumvarp sem hlaut talsverða athygli. Það miðaði að því að fella niður starfsheitið *ráðherra* með þeim rökum að það fæli í sér vísun til karla fremur en kvenna.

Nú skal vikið aftur að þekktustu og algengustu málhreinsunartegundinni, þ.e. þeirri sem beinist gegn erlendum máláhrifum. Slík hreintungustefna kom fram sem hugmyndafræði í evrópskum síðhúmanisma og hún hefur haft veruleg áhrif á þróun þjóðtungna í Evrópu og annars staðar í heiminum (Brunstad 2003:52). Kraftur hennar og áhrif hafa þó verið mismunandi eftir svæðum og tímabilum. Hún fer mjög oft saman við sjálfstæðisbaráttu þjóða og þjóðbyggingu í kjölfar nýlendum tímabils en hennar verður einnig vart hjá grónum þjóðum.

sænska, danska, lúxemborgska	hreinsun af	þýskum	áhrifum
norska, íslenska, færeyska	–“–	dönskum	–“–
þýska	–“–	ítölskum / latneskum / frönskum	–“–
afríkans	–“–	enskum	–“–
flæmska	–“–	frönskum	–“–
franska	–“–	enskum	–“–
enska	–“–	latneskum / grískum	–“–
finnska	–“–	sænskum	–“–
eistneska	–“–	þýskum / sænskum / rússneskum	–“–
svahílí	–“–	arabískum	–“–
tamílska	–“–	sanskriðskum	–“–
hindí	–“–	persneskum / enskum	–“–

Tafla 1. *Dæmi um málhreinsun í ýmsum tungumálum*

Í töflu 1 má sjá nokkur dæmi um hreintungustefnu sem hefur komið upp á lengri eða skemmri tímabilum í mismunandi málsamfélögum og hefur beinst gegn erlendum máláhrifum. Slík hreintungustefna er greinilega ekki bundin við Evrópu eða germönsk mál. Hún hefur komið upp í málsamfélögum um allan heim á mismunandi tímum.⁵

Í grein Halldórs Halldórssonar (1979) um sögu hreintungustefnu á Íslandi tekur hann sérstaklega fram að villandi væri að tala um sérstaka hreintunguhneigð á fyrstu öldum íslenskunnar enda þótt smíði

⁵Í svahílí blönduðust trúmál raunar í málhreinsunina; þegar Biblían var þýdd á svahílí var reynt að sneiða hjá arabískum áhrifum af því að arabísku orðin voru talin of tengd íslam. Tamílsk málhreinsun er einnig nátengd trúarhugmyndum Tamíla (Schiffman 1996:188). Þar er því e.t.v. ekki auðvelt að greina á milli málhreinsunar sem beinist gegn erlendum eða öðrum óæskilegum máláhrifum sem slíkum og þeirrar hreinsunarviðleitni sem stafar fyrst og fremst af trúarástæðum.

nýrra orða úr innlendum efniviði hafi verið iðkuð frá landnámi (1979:77, sbr. einnig Halldór Halldórsson 1971a:192–200). Væntanlega á Halldór hér við að hreintungustefna standi ekki undir nafni nema hún byggist á tilteknum hugmyndafræðilegum grunni, þ.e. þeirri hreintunguhugmyndafræði sem íslenskir menntamenn kynntust um 1600. Sandøy (2000) segir að t.d. orðin *himinn* og *helvíti* í forníslensku í stað latneskra eða grískra jafnheita „hører heime i dei spontane lag-ingane, dvs. at dei er ord som blei til nesten automatisk som ei forklaring av eit nytt omgrep. Dei var neppe ein del av ein medveten språkpolitikk ...“ (2000:244). Kristján Árnason (2004) tekur að nokkru leyti í sama streng hvað þetta varðar og kemst að þeirri niðurstöðu að

ekki sé rétt að nota orðið hreintunguhyggja (púrismi) um það sem tíðkaðist hér á miðöldum, heldur var um að ræða glímu norrænnar tungu við erlendar hugmyndir [...] Málið tókst á við innflutta hugsun og menningu með þeim hætti sem hentugastur var og þjónaði aðstæðum best [...] Og þessi hefð hefur haldið áfram fram til þessa, þótt aðstæður hafi vissulega verið misjafnar eftir tímabilum (Kristján Árnason 2004:400.)

Þetta mat á innlendra orðmyndun í forníslensku kemur heim og saman við athuganir og greiningu Thomas (1991) á hreintungustefnu. Hann fjallar m.a. um nýmyndanir, þar á meðal tökuþýðingar, í þýðingum kristilegra rita á fornháþýsku, fornensku og forníslensku. Hann segir að eina ástæða þess þegar sneitt er hjá erlendum orðhlutum í þýðingunum hafi verið að innlendir orðhlutar hafi verið taldir best til þess fallnir að koma nýjum hugtökum til skila; þar hafi sem sé ekki verið um hreintungustefnu að ræða (1991:117).

Hreintungustefnan barst sem sé til Íslands um 1600 en nýmyndun orða úr innlendum efniviði virðist fyrir þann tíma hafa verið óháð slíkri hugmyndafræði. Þegar Lærdómslistafélagið setti nýyrðastefnuna fram berum orðum í stefnuskrá sinni má ætla að sú formstýring hafi átt að geta fallið í frjóa jörð, ekki aðeins vegna þeirrar hreintunguhugmyndafræði sem hentaði markmiðum upplýsingarinnar og síðan þjóðernisrómantikurinnar, heldur einnig vegna þess að mynstrið var að mörgu leyti þegar til staðar í klassíska íslenska ritmálsstaðlinum.

Hér á undan nefndi ég mat Kristjáns Árnasonar (2004), Sandøys (2000), Halldórs Halldórssonar (1979) og Thomas (1991) á orðasmíð

í fornu máli. Í framhaldi af því vaknar óneitanlega sú spurning að hve miklu leyti myndun nýrra orða úr eldri efniviði í nútímamáli stafi beinlínis af hreintungustefnu sem hugmyndafræði. Samhliða vaknar spurningin hvort ekki sé rétt að eigna slíka orðmyndun að hluta til gamalgróinni málhefð og virkum orðmyndunarferlum án sérstaks hugmyndafræðilegs ívafs. Jón Hilmar Jónsson (1988) hefur sýnt með dæmum „hversu mjög þróun orðaforðans markast af arfteknum hefðum málsins“ (1988:11). Hann telur að samfella og stöðugleiki í orðaforðanum „sé að miklu leyti að þakka almenntri kröfu málsamfélagsins um gagnsæi í orðmyndun sem felur í sér viðnám gegn aðstreymi orða af erlendum uppruna“ (s.st.). Hin sýnilega nýyrðastefna á grunni hreintungusjónarmiða bætist hér vitaskuld við en sú stefna er samkvæmt þessu alls ekki eina hreyfiaflið og e.t.v. ekki heldur hið mikilvægasta. Hér er greinilega um samspil að ræða. Hér má einnig styðjast við Jón Hilmar Jónsson (1998) þar sem hann segir um íslenska orðmyndunarhefð að samþættur hvati búi að baki, þ.e. að hér sé að hluta til um að ræða málkerfislegar aðstæður sem kalli á aðlögun að þeim orðmyndunarmynstrum sem fyrir eru, að hluta til sé á ferðinni innra aðhald frá náskyldum orðum og heitum en síðast en ekki síst búi hér að baki hin almenna málpolitíska afstaða í samfélaginu (Jón Hilmar Jónsson 1998:309).⁶ Enda þótt Jón Hilmar nefni hér ekki hreintungustefnu berum orðum er hún óefað hluti þess síðastnefnda.

Hér er komið að kjarna þessa máls. Líta verður svo á að í myndun nýrra íslenskra orða úr innlendum efniviði spili saman hreintungustefna og einhvers konar kerfislægt samhengi innan orðaforðans.⁷ Hreintungustefna dregur vissulega langt sem skýring á sterkri stöðu nýyrða í íslensku máli – en hún er ekki ein og sér fullnægjandi sem skýring.

⁶ „Bak denne tradisjonen ligger en kombinert motivasjon, dels de språkssystematiske forhold som krever en tilpasning til de eksisterende ordlagingsmønstre, dels en indre kontroll fra nært beslektede ord og termer, men ikke minst den alminnelige språkpolitiske holdning i samfunnet“ (Jón Hilmar Jónsson 1998:309).

⁷ Raunar hefur hið kerfislæga samhengi innan orðaforðans jafnframt verið notað í rökstuðningi fyrir nýyrðastefnunni, þ.e. gripið hefur verið til formraka (*structural arguments*, Thomas 1991:57–59) til að styðja þá aðferð að nota innlendan efnivið í ný íslensk orð. Einnig hefur verið beitt skilningsrökum (*intelligibility arguments*, Thomas 1991:49–52) í sama skyni. Um rök af þessum toga sjá t.a.m. Halldór Halldórsson (1987:94–95), Kjartan G. Ottósson (1997:31–32) og Ástráð Eysteinnsson (1998).

- (7) Hreintungustefna er ekki ein og sér fullnægjandi skýring á því hve mikið hefur verið myndað af nýyrðum í íslensku.

3 Myndun og notkun nýyrða

Í þessum kafla verður haldið áfram að ræða samband nýyrða og nýyrðastefnu í íslensku. Hér er leitað svara við tveimur spurningum:

- (8) a. Hvernig tengist myndun íslenskra nýyrða nýyrðastefnu?
 b. Hvernig tengist notkun íslenskra nýyrða nýyrðastefnu?

Enda þótt myndun nýyrða annars vegar og notkun þeirra hins vegar séu eðlisólík fyrirbæri þá geta sömu málstefnukraftar, s.s. íslensk nýyrðastefna, verið á ferðinni í báðum tilvikum. En hvort sem slíkir kraftar hvetja til myndunar nýyrða eða ýta undir notkun þeirra meðal einstakra málnotenda skýrir íslensk nýyrðastefna ekki útbreiðslu nýyrða í íslensku nema að hluta til. Stundum kann myndun tiltekins nýyrðis að vera hluti hinnar meðvituðu og sýnilegu nýyrðastefnu. Dæmi af því tagi eru t.d. myndun orðanna *tölva* og *ferna*. En notkun þessara tilteknu nýyrða er þó ekki endilega háð því að málnotandinn sé samþykkr meginatriðum íslenskrar nýyrðastefnu. Málnotandinn þarf ekki einu sinni að hafa hugmynd um að hún sé til. Fjögurra ára börn þekkja og nota orðin *tölva* og *ferna* án þess að hafa grun um tilvist nýyrðastefnu, hvað þá að þau hafi skoðun á henni.

- (9) *tölva*
ferna

Íslenskir málnotendur hafa ekki á takteinum nein sérstök önnur orð um mörg algeng fyrirbæri daglegs lífs og stendur jafnvel hvort eð er á sama um það úr hvaða átt orðin koma. Segja má að það hljóti að vera meginreglan að málnotendur grípi einfaldlega til þeirra orða sem þeir þekkja án þess að í því þurfi endilega að felast yfirlýsing um afstöðu viðkomandi til nýyrðastefnunnar. Notkun nýyrðis er því ekki endilega bundin því að fólk sé hlynnt nýyrðastefnu í sjálfu sér. En málið er samt ekki svona einfalt. Greinilegur munur er oft á notkun nýyrða hjá einum og sama manni eftir því hvaða málsnið er notað. Um það er rætt í 4. kafla.

Ýmis nýyrði, t.d. *tölva* og *ferna*, hafa orðið til með ásetningi, þ.e. við

markvissa viðleitni í anda nýyrðastefnunnar. En mörg nýyrði verða þó til í dagsins önn án þess að viðkomandi orðasmiður hafi tengt orðasmið sína meðvitað við markmið eins og þau sem felast í nýyrðastefnunni. Þá verða nýyrðin til þannig að innlendum orðhlutum er raðað saman upp á nýtt til að tjá nýja merkingu af því að það einfaldlega liggur beinast við að gera það þannig og þess er þörf við tilteknar aðstæður. Hvatinn er ekki sá að viðkomandi málnotandi hafi endilega sérstakan áhuga á nýyrðastefnunni eða hreinleika orðaforðans í sjálfu sér eða líti á slíkt sem sjálfstætt markmið. Orðmyndunareiningarnar í málinu bjóða upp á nærri takmarkalausar leiðir til að raða sömu kubbum saman á nýja og nýja vegu. Hægt er að nota gamla kubba og „endurvinna“ þá í nýjar kubbasamstæður. Oft er talað um nýyrðasmið og einstaka nýyrðasmiði þegar mynduð eru nýyrði í anda nýyrðastefnunnar (sjá t.a.m. Halldór Halldórsson 1971b:226). En það getur vel verið við hæfi að bæta hér við fjölbreytilegra líkingamáli. Myndun nýrra orða getur m.a. minnt á *leik með legókubba*, þar sem orðhlutum er raðað upp á nýjan hátt til að skapa nýtt orð, og á *endurvinnslu* þar sem aflóga einingar eru nýttar í nýju hlutverki. Slíkt líkingamál er dregið fram í heiti greinarinnar.

(10) *fjöl kollusvæði*

Á degi íslenskrar tungu 2007 mátti lesa viðtöl í dagblaði við nokkra Íslendinga um hvert væri uppáhaldsorðið þeirra. Þar á meðal var piltur á fermingaráldri sem sagðist halda mest upp á orðið *fjöl kollusvæði*. Það orð hafði hann búið til sjálfur þegar hann var minni. Þá hafði hann verið að tína æðardún með fjölskyldunni og hafði verið falið ákveðið svæði. Þar voru margar æðarkollur. Þannig datt honum í hug að kalla svæðið sitt *fjöl kollusvæði*. Drengurinn þurfti ekki að setja sig í stellingar Fjölnismanna þegar orðið varð til í huga hans. Ekkert bendir til annars en að þarna hafi virk orðmyndun einfaldlega verið að verki. Hér má, til gamans, einnig nefna orð á borð við *ullarkvenkápuvetrarútsala* sem heyrast í útvarpsauglýsingum.

(11) *ullarkvenkápuvetrarútsala*

Í (10) og (11) má sem sé sjá einföld dæmi um að ekki þurfti nýyrðastefnu til að ný orð yrðu til.

Eins og rökstutt var hér á undan er ekki endilega neitt jafnaðarmerki milli þess að mynda nýyrði og vera hlynntur nýyrðastefnu. Hér var einnig rakið að ekki þarf að vera neitt jafnaðarmerki milli þess að

nota íslenskt nýyrði og að vera hlynntur nýyrðum umfram önnur orð. Það mál þarfnast þó frekari umræðu eins og fram kemur í næsta kafla.

- (12) Fólk þarf ekki endilega að aðhyllast nýyrðastefnu þótt það myndi og noti nýyrði.

4 Nýyrði og tökuorð: samheiti í mismunandi málsniðum

Fram kom í 3. kafla að notkun nýyrðis þarf ekki endilega að benda til þess að málnotandinn aðhyllist nýyrðastefnu. Samt virðist oft vera samband þar á milli eins og rætt verður í þessum kafla.

Nýyrði og önnur orð úr innlendum efniviði einkenna oft málsnið formlegra aðstæðna og ritaðra texta. Ýmis tökuorð, í sömu eða náskyldri merkingu, einkenna á hinn bóginn fremur málsnið óformlegra aðstæðna og talaðs máls. Svona hefur þetta lengi verið í íslensku; þess eru a.m.k. dæmi frá Árna Magnússyni og fram á þennan dag (Kjartan G. Ottósson 1990:24). Þetta íslenska samheitaástand, ef hægt er að kalla það því nafni, milli nýyrða og tökuorða sem gripið er til í mismunandi málaðstæðum, á sér hliðstæður m.a. í færeysku og flæmsku.

- (13) Nýyrði einkenna oft málsnið formlegra aðstæðna og ritaðra texta en ýmis tökuorð, í sömu eða náskyldri merkingu, einkenna fremur málsnið óformlegra aðstæðna og talaðs máls.

Í færeysku hefur verið ákveðin tregða til að nota tökuorð í rituðu máli (Hansen, Jacobsen og Weyhe 2003:175) eins og í íslensku, þ.e. þá eru fremur valin alfæreysk orð í sumu rituðu máli en danskættuð orð í óformlegra máli. Hreintungusinnar á Flæmingjalandi hafa reynt að hreinsa flæmsku af frönskum tökuorðum. Frönsku tökuorðin lifa þó góðu lífi í mállýskum. Afleiðingin er sú að hinn opinberi staðall hefur „hrein“ samheiti, úr innlendum orðhlutum, við ýmis frönsk tökuorð en frönsku tökuorðin eru samt sem áður víða notuð hversdagslega (Willemyns 2003:116). Þarna hefur sem sé orðið til samheitaástand þar sem hreinna orðið er fremur að finna í ritmálsstaðlinum en fremur eru notuð tökuorð í mállýskum.

Afstaða til nýyrða og tökuorða í íslensku málsamfélagi hefur verið svolítið rannsökuð á allra síðustu árum og einkum í tengslum við samnorrænt rannsóknarverkefni um aðkomuorð sem m.a. Hanna Óladótt-

ir, Kristján Árnason og Halldóra Björt Ewen hafa unnið að auk margra starfsmanna á Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum, sjá t.d. Hönnu Óladóttur (2007), Kristján Árnason (2006) og Halldóru Björtu Ewen og Tore Kristiansen (2006). Í athugununum hefur mátt sjá að fólk hneigist til að gera býsna skýran greinarmun á málsniðum og að margir hafa þá tilfinningu að aðkomuorð eigi ekki heima í formlegu máli. Þar má nefna vandað ritað mál og útvarpsfréttir. Hlutverkaskipting nýyrða og tökuorða/aðkomuorða virðist því tengd því málsniði eða þeim stíl sem fólk notar hverju sinni. Í þessu sambandi er þó auðvitað ljóst að gera verður greinarmun á því sem fólk segir sem sína skoðun í rannsóknarviðtölum og svo því sem fólk gerir í raun þegar það beitir málinu. En það litla, sem fyrir liggur úr megindegum rannsóknum á breytilegu orðavali í töluðum og rituðum textum, styrkir vissulega þá útbreiddu skoðun að orðaval skiptist m.a. eftir þeim línunum sem hér var lýst (sjá t.d. Ástu Svavarsdóttur 2007:39).

Breytilegt orðaval eftir aðstæðum er alþekkt fyrirbæri í tungumálum heims og er gjarna talað um að orð hafi mismunandi stílgildi. Þannig er ekkert óvenjulegt við það að orðaval sé mismunandi eftir því hvort málið er notað við formlegar aðstæður eða óformlegar. Það er því líklega hvorki skrytið né skaðlegt í sjálfu sér að upp komi það samheitaástand sem hér var lýst í íslensku, færeysku og flæmsku. Slíkt samheitakerfi gæti þó hugsanlega leitt til afgerandi klofnings milli ritmáls og talmáls.

Mismunandi notkun samheita eftir aðstæðum er sem sé alþekkt fyrirbæri en kemur fram á mismunandi vegu eftir sögu tungumála og ólíkum hefðum í málsamfélögum. Í íslensku varðar þetta, sem kunnugt er, ekki endilega aðeins samband nýyrðis og tökuorðs. Svipaður breytileiki kemur líka fram í samheitapörum á borð við *kjafta saman* og *ræða saman*. Hér er um að ræða mismunandi stílgildi. Annað hentar óformlegu máli eingöngu samkvæmt viðteknu viðmiði í íslensku málsamfélagi.

(14) *kjafta – ræða*

Einnig má oft sjá að orð eru nokkurn veginn samheiti en annað orðið er þó nákvæmara. Þá hefur hitt orðið víðari eða óljósari merkingu. Texti, sem hefur verið mikið undirbúinn, kann að hafa meira af tiltölulega nákvæmari orðum en lítt undirbúinn texti, t.d. í samtölum, einkennist í staðinn fremur af merkingarvíðari orðum. Í hraða hversdagslegs samtals er sem sé gripið til þeirra af því að þau eru nærtækari

í flýtinum. Ritunaraðstæður geta aftur á móti gefið tómt til að leita að nákvæmari orðum.

Ýmsan breytileika í íslenskri málnotkun má þannig skýra með því að huga að sjálfum **málaðstæðunum**. Ritun getur t.d. í sjálfu sér kallað á að notaðar eru heilar setningar, rökleg niðurröðun efnisatriða o.s.frv. Þetta á sér þá skýringu að undirbúningstími í ritun er lengri en í venjulegu tali og að ritandi og lesandi eru ekki staddir á sama stað á sömu stundu svo að textinn þarf að vera sem skýrastur beinlínis vegna þeirra aðstæðna. Sama máli gegnir um nákvæm eða sérhæfð orð eins og fram hefur komið. Málaðstæður í venjulegum samtölum eru allt annars eðlis. Hraðinn er slíkur að ekki gefst tómt til að koma upplýsingum fyrir eins þétt og í rituninni og ekki er heldur sama þörf á skýrleika eins og í ritun af því að viðmælandinn er til staðar og veitir viðbrögð. Hér eru sem sé á ferðinni dæmi þess að hægt er að skýra breytileg málform eftir málaðstæðum í íslensku með því að vísa til **eðlis** aðstæðnanna.

(15) a) DÆMIGERÐIR RITTEXTAR

Meiri undirbúningstími, fjarlægð milli mælanda og viðmælanda

→ heillegar setningar, þéttar upplýsingar, þörf á skýrleika, nákvæm/sérhæfð orð ...

b) DÆMIGERÐIR TALTEXTAR

Minni undirbúningstími, nálægð milli mælanda og viðmælanda

→ brotakenndar setningar, slitróttar upplýsingar, minni þörf á skýrleika, ónákvæm/almenn orð ...

En erfitt er að sjá að þættir af þessu tagi hafi sérstakt skýringargildi þegar kemur að hinu breytilega orðavali milli dæmigerðra rit- og taltexta eftir því úr hvaða átt orðin eru sótt, þ.e. eftir því hvort þau eru úr innlendu eða erlendu efni. Því er spurningin þessi: Af hverju velur fólk, sem skrifar formlega texta, frekar orð á borð við *fartölva* heldur en orð á borð við *lapptopp* úr því að orðin merkja það sama og hvorugt orðið er nákvæmara en hitt?

Eina skýringin, sem komið verður auga á, er nýyrðastefnan, sem ein grein hreitungustefnu. Hluti hennar er það viðhorf að í rituðum textum, þ.e. í efni sem verður í einhverjum skilningi varanlegt og meira er lagt í, beri að nota orð úr innlendum formum umfram töku- og aðkomuorð. Nýyrði má nota til að „merkja“ málnotkunina ef svo

má segja, þ.e. þau eru hentug sem eins konar yfirlýsing málnotandans um að hann fylgi viðurkenndum viðmiðum málsamfélagsins um hreint mál við formlegar aðstæður. Hér er *virðing* líklega lykilhugtak.

- (16) Eðli aðstæðnanna kallar ekki í sjálfu sér á val milli nýyrðis og tökuorðs
 → valið getur ráðist af mismunandi virðingu
nýyrði > *virðing* > *formlegar aðstæður*
tökuorð > *takmörkuð virðing* > *óformlegar aðstæður*

Orðaval í íslensku er breytilegt eftir málsniði eins og hér hefur verið rætt. Það er hvorki sérkennilegt né óvenjulegt enda er orðaval í tungumálum oft breytilegt eftir aðstæðum. Það er hins vegar mikilvægt einkenni íslenskrar málnotkunar að breytileikinn er að einhverju leyti, e.t.v. að verulegu leyti, mótaður eftir **uppruna** orðanna í íslensku, þ.e. eftir því hvort þau eru innlend eða erlend að ætterni. Samheitapör, á borð við *fartölva* og *lapptopp*, munu hugsanlega halda hinu mismunandi stílgildi sínu framvegis, hvort sem næstu kynslóðir verða hreintungusinnaðar eða ekki, en allt eins er líklegt að blær orðanna í vitund fólks breytist með tímanum. Ég hef rökstutt annars staðar að margumrætt samheitaástand er ekki stöðugt (Ari Páll Kristinsson 2002).

5 Samantekt

Í þessari grein hefur einkum verið fjallað um samband íslenskra nýyrða og nýyrðastefnu, sem einnar greinar hreintungustefnu, og þau áhrif sem mismunandi málsnið geta haft á notkun nýyrða.

Sýnt var fram á að enda þótt mörg íslensk nýyrði séu vissulega mynduð beinlínis undir merkjum nýyrðastefnunnar þá er ekki beint samband milli myndunar nýrra orða úr innlendum formum annars vegar og nýyrðastefnu hins vegar. Í íslenskri nýyrðamyndun er í senn að verki nýyrðastefna sem hluti hreintungustefnu og einhvers konar kerfislægt samhengi innan orðaforðans. Því er í raun ekki rétt að rekja það eingöngu til hreintunguviðhorfa hve nýyrði úr innlendu efni eru sterkt einkenni á íslenska orðaforðanum.

Einnig var sýnt að notkun nýyrða þarf ekki að hafa nein sérstök vensl við nýyrðastefnu. Fólk notar almennt og yfirleitt þau orð sem það kann og eru því tiltæk án þess að orðanotkunin þurfi að tengjast málræktarviðhorfi. Þarna er þó ekki alveg öll sagan sögð: stundum er

ljóst að viðkomandi málnotandi hefur um tvo kosti að velja og hann velur kerfisbundið þann kost sem best fellur að nýyrðastefnunni þegar aðstæður eru formlegar, þ.e. tekur nýyrði á borð við *fartölva* fram yfir orð á borð við *lapptopp* við slíkar aðstæður. Þannig má sjá í íslensku skýra drætti í notkun samheita þar sem málsnið ræður því hvort notað er nýyrði eða tökuorð/aðkomuorð. Þar virðist nýyrðastefna hafa bein áhrif á málnotkun.

Heimildaskrá

- Ari Páll Kristinsson. 1990. Skvass eða squash. Nýyrði eða slettur. *Málfregni* 8:26–27.
- Ari Páll Kristinsson. 2002. Flestir hygg ég segi *paintball*. *Fátt mun ljótt á Baldri Sigurðssyni fimmtugum*, 8. september 2002, bls. 15–18. Paralátursfjörður: Meistaraútgáfan.
- Ari Páll Kristinsson. 2006. Um málstefnu. *Hrafnæping*. Ársrit íslenskukennara í Kennaraháskóla Íslands. 3. árgangur, bls. 47–63.
- Ari Páll Kristinsson. 2007. Málræktarfræði. *Íslenskt mál* 29: 99–124.
- Ásta Svavarsdóttir. 2007. Talmál og málheildir – talmál og orðabækur. *Orð og tunga* 9:25–50.
- Ástráður Eysteinnsson. 1998. Þýðingar, menntun og orðabúskapur. *Málfregni* 15:9–16.
- Brunstad, Endre. 2003. Standard language and linguistic purism. Í: Ammon, Ulrich, Klaus J. Mattheier og Peter H. Nelde (ritstj.). *Sociolinguistica*. International Yearbook of European Sociolinguistics. 17. Language Standards, bls. 52–70. Tübingen: Max Niemeyer Verlag.
- Halldór Halldórsson. 1971a. Nýgervingar í forn máli. Í: Baldur Jónsson (ritstj.). *Íslensk málrækt*, bls. 189–211. Reykjavík: Hlaðbúð.
- Halldór Halldórsson. 1971b. Nýyrði frá síðari öldum. Í: Baldur Jónsson (ritstj.). *Íslensk málrækt*, bls. 212–244. Reykjavík: Hlaðbúð.
- Halldór Halldórsson. 1979. Icelandic Purism and its History. *Word* 30: 76–86.
- Halldór Halldórsson. 1987. Þörf á nýyrðum og sigurlíkur þeirra. Í: Ólafur Halldórsson (ritstj.). *Móðurmálið*. Fjórtán erindi um vanda íslenskrar tungu á vorum dögum, bls. 93–98. Reykjavík: Vísindafélag Íslendinga.
- Halldóra Björt Ewen og Tore Kristiansen. 2006. Island. Í: Kristiansen,

- Tore (ritstj.). *Nordiske sprogholdninger. En masketest.* Moderne importord i språka i Norden V, bls. 33–48. Ósló: Novus forlag.
- Hanna Óladóttir. 2007. „Ég þarf engin fornrit til að vita að ég er Íslendingur, ég vil samt tala íslensku.“ Um viðhorf Íslendinga til eigin tungumáls. *Ritið* 1/2007. Tímarit Hugvísindastofnunar Háskóla Íslands. 7. árgangur, bls. 107–130.
- Hansen, Zakaris, Jógvan í Lon Jacobsen og Eivind Weyhe. 2003. Faroese. Í: Deumert, Ana og Wim Vandebussche (ritstj.). *Germanic Standardizations. Past to Present.* Impact: Studies in language and society 18, bls. 157–191. Amsterdam / Philadelphia: John Benjamins.
- Jón Hilmar Jónsson. 1988. Hefð og hneigð í íslenskri orðmyndun. *Málfrægnir* 3:3–11.
- Jón Hilmar Jónsson. 1998. Normhensyn ved valg av ekvivalenter. Íslandsk som ekvivalentspråk i Nordisk leksikografisk ordbok. Í: Fjeld, Ruth Vatvedt og Boye Wangenstein (ritstj.). *Normer og regler.* Festskrift til Dag Gundersen 15. januar 1998, bls. 304–312. Ósló: Nordisk forening for leksikografi.
- Kjartan G. Ottósson. 1990. *Íslensk málhreinsun. Sögulegt yfirlit.* Reykjavík: Íslensk málnefnd.
- Kjartan G. Ottósson. 1997. Purisme på <i> islandsk. *Purisme på norsk?* Norsk språkråds skrifter. Nr. 4, bls. 31–37. Ósló: Norsk språkråd.
- Kristján Árnason. 2004. „Á vora tungu.“ Íslenskt mál og erlend hugsun. *Skírnir* 178:375–404.
- Kristján Árnason. 2006. Island. Í: Tore Kristiansen og Lars S. Vikør (ritstj.). *Nordiske språkhaldningar. Ei meningsmáling.* Moderne importord i språka i Norden IV, bls. 17–39. Ósló: Novus forlag.
- Sandøy, Helge. 2000. *Lånte fjører eller bunad? Om importord i norsk.* Ósló: Landslaget for norskundervisning / Cappelen akademisk forlag.
- Schiffman, Harold F. 1996. *Linguistic Culture and Language Policy.* London: Routledge.
- Thomas, George. 1991. *Linguistic purism.* Studies in language and linguistics. Longman.
- Willemyns, Roland. 2003. Dutch. Í: Deumert, Ana og Wim Vandebussche (ritstj.). *Germanic Standardizations. Past to Present.* Impact: Studies in language and society 18, bls. 93–125. Amsterdam / Philadelphia: John Benjamins.

Lykilorð

nýyrði, tökuorð, nýyrðastefna, hreintungustefna, breytileiki eftir málsniðum

Keywords

neologism, loanword, policy for neologisms, purism, register variation

Abstract

The work of wordsmiths. Play with Lego blocks. Recycling. On neologisms, policy for neologisms and related issues.

This article is about the relationship between neologisms and neologism policy in Icelandic. It is argued that there is not necessarily any direct correlation between the creation and use of neologisms on the one hand, and policy for neologisms on the other. However, neologism policy has certainly had an influence on both the coining and use of neologisms. Neologism policy is defined as one branch of purism. The concept of purism is discussed in some detail. It is argued that purist attitudes alone do not offer an adequate explanation for the strong position held by neologisms in Icelandic. The creation and use of neologisms is also supported by language factors such as continuity in the lexicon.

The registers used in formal situations and written texts are often characterized by neologisms, while the registers in informal situations and spoken texts are often characterized by loanwords, with the same or similar meaning. Even though the creation and use of neologisms is not necessarily in general any proof of compliance towards neologism policy, it is evident that this state of synonymy can not be explained without reference to neologism policy.

Ari Páll Kristinsson

Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum / Háskóla Íslands

Neshaga 16

IS-107 Reykjavík

aripk@hi.is

Ásta Svavarsdóttir og Veturliði Óskarsson

Annarleg sprek á ókunnugri strönd Tökuorð í íslensku fyrr og nú

1 Inngangur

Áhrif eins máls á annað eru ein af meginuppsprettum breytinga í tungumálum og það á ekki síst við um orðaforðann.¹ Þótt tökuorð í íslensku séu tiltölulega fá miðað við mörg önnur tungumál hafa erlend áhrif samt sett mark á íslenskan orðaforða. Í greininni er fjallað um þennan hluta orðaforðans og gerð tilraun til að stilla saman tveimur tímaskiðum í íslenskri málsögu: 14. og 15. öld sem einkenndust af miðlágþýskum áhrifum í Norður-Evrópu, þ. á m. á Íslandi (sjá Veturliða Óskarsson 2003 o.v.), og nútímanum, fyrst og fremst máli 20. aldar þegar tökuorð koma fyrst einkum úr dönsku og síðar úr ensku (sjá t.d. Guðrúnu Kvaran og Ástu Svavarsdóttur 2002).

Á undanförunum árum og áratugum hefur enska haft vaxandi áhrif á orðaforða íslensku eins og fjölda annarra tungumála. Þetta veldur mörgum áhyggjum og fræðimenn og almenningur velta fyrir sér hvaða afleiðingar þetta muni hafa á gerð og svipmót þessara mála. Í því sambandi hafa fræðimenn á Norðurlöndum litið mjög til áhrifa miðlágþýsku á norræn mál á 13.–16. öld til samanburðar. Þau voru gríðarlega mikil, einkum á orðaforða dönsku, norsku og sænsku, en

¹Við þökkum ónefndum yfirlesara gagnlegar athugasemdir sem við höfum tekið tillit til eftir því sem við höfðum tækifæri til.

einnig á orðmyndunarkosti þessara mála og að nokkru leyti á áherslunmyndur. Jafnframt hefur eðli þessara áhrifa verið skoðað frá nýju sjónarhorni í ljósi rannsókna á tvítyngi og máltengslum og með aðferðum sem þróast hafa á því sviði. Miðlágþýska stóð að mörgu leyti nær norrænum málum en önnur germönsk mál á sínum tíma og undanfarin 10–15 ár hafa ýmsir fræðimenn fært rök að því að fremur beri að skoða þessi áhrif frá sjónarhóli mállýskutengsla (e. *dialect contact*) en sem eiginleg áhrif milli mála (e. *language contact*) (sjá t.d. Jahr 1997:16; Braunnüller 1998:18; Trudgill 2000, með tilvísunum). Þótt miðlágþýsk áhrif á íslensku hafi verið miklum mun minni en á norrænu meginlandsmálin er fjöldi lágþýskra tökuorða í íslenskum textum frá 14. og 15. öld og hefur hluti þeirra varðveist í málinu þótt þau setji ekki jafnmikinn svip á orðaforðann og í hinum málunum. Í greininni er fjallað um lágþýsku áhrifin ásamt enskum áhrifum í nútímamáli og þessi tímabil borin saman með hliðsjón af ytri aðstæðum og sambandi veitimálsins, þ.e.a.s. miðlágþýsku annars vegar og ensku hins vegar, við íslensku. Sjónum er einkum beint að umfangi tökuorða í textum frá umræddum tímabilum, fjölda þeirra, útbreiðslu og tíðni, en einnig er vikið lítillega að einkennum orðanna og þróun þeirra í málinu.

Efnisskipan er í stórum dráttum þannig að í öðrum kafla er fjallað almennt um erlend máláhrif og forsendur þeirra, þriðji kafla fjallar um miðlágþýsk áhrif á fyrri tíð, einkum eins og þau birtast í fornbréfum 14. og 15. aldar, og sá fjórði um dönsk og einkum ensk áhrif í íslensku nútímamáli. Í fimmta og síðasta kaflanum er loks samantekt og samamburður á þeim tveimur tímaskeiðum sem rætt er um í greininni því við teljum að það geti verið forvitnilegt að leyfa þessum tveimur tímabilum að kallast á og varpa ljósi hvoru á annað.

2 Tökuorð og erlend máláhrif

Erlend áhrif í orðaforðanum eru sennilega meiri en málnotendur gera sér almennt ljóst. Fjöldmörg íslensk orð eru svonefndar **tökuþýðingar** — orð sem að merkingu og gerð eiga sér beina erlenda fyrirmynd þótt formið sé innlent, t.d. *jarðfræði* (sbr. t.d. danska *geologi*, byggt á grísku *geo* 'jörð' + *logia* 'fræði, lærdómur') og *heimasíða* (sbr. enska *homepage*). Einnig tekur merking gamalgróinna orða breytingum fyrir áhrif frá öðrum málum með svokölluðum **tökumerkingum** — þá fær orð nýja merkingu að láni frá samsvarandi erlendu orði, t.d. *stjarna* um fólk

sem skarar fram úr, einkum í listum eða íþróttum, og verður frægt fyrir og *mús* um tölvutól; hin nýja viðbótarmörking orðanna er ættuð frá ensku orðunum *star* 'stjarna' og *mouse* 'mús' sem áður höfðu fengið þessa afleiddu merkingu. Slík orð eru ekki viðfangsefni þessarar greinar heldur einungis **bein tökuorð** — orð sem að formi ekki síður en merkingu eiga sér erlendar rætur. Orð af því tagi geta líka leynt á sér, t.d. orðin *flís* (um efni) og *blók* (um lítilsigldan eða lágtsettan mann). Þótt hvorugt þeirra hljómi framandlega og form þeirra og útlit beri það ekki með sér eiga þau rætur að rekja til ensku orðanna *fleece* og *bloke* og eru bæði tiltölulega ung tökuorð. Önnur orð af erlendum uppruna hafa framandlegri blæ og sum hafa ekki fyllilega aðlagast íslensku málkerfi þrátt fyrir langan aldur. Þannig er t.d. um tökuorðin *barón* (13. öld) og *ske* (14. öld) sem ekki fylgja að öllu leyti reglum tungumálsins; hið fyrra hefur *-ó-* í áhersluleysi sem ekki er samkvæmt íslenskum hljóðskipunarreglum, hið síðara endar á *-e*, og samræmist því hvorki almennum reglum um hljóðskipun né um nafnháttarmynd sagna.

Jakob Benediktsson (1987:132–136 og 201–204) hefur fjallað um uppruna tveggja íslenskra orða og leiðir rök að því að þau séu bæði sprottin af hendingu í hjarðljóðum Vergils: *Rusticus es, Corydon* 'Þú ert sveitadurgur, Corydon'. Þetta eru orðin *rusti* sem í nútímamálsorðabók er m.a. skýrt með orðunum 'durtur' og 'dóni' (*Íslensk orðabók* 2002) og *dóni* sem í upphafi var notað um ómenntaðan eða óheflaðan og durgslegan mann en hefur síðar fengið merkinguna 'ókurteis maður'. Hvorugt þessara orða getur talist sérstaklega framandlegt og fáa málnotendur myndi væntanlega gruna að þau séu ættuð úr öðru máli enda saga þeirra í málinu orðin býsna löng. Jakob telur að þau eigi uppruna sinn í máli latínuskólapilta og að þau séu a.m.k. frá því á 17. öld. Þessi tvö orð, uppruni þeirra og þróun eru um margt dæmigerð fyrir tökuorð í íslensku. Þau eru upprunnin í óformlegu talmáli hóps sem hefur þokkalegt vald á veitimálinu og meðlimir hans eru líklegir til að henda á lofti orð úr því innan hópsins, m.a. til að marka honum ákveðna sérstöðu — þessu má líkja við slanguryrði nútímans sem gegna svipuðu hlutverki (sbr. Mörður Árnason o.fl. 1982:vii–viii) þótt slík orð séu alls ekki öll af erlendum uppruna. Úr máli skólapilta hafa orðin síðan breiðst út og aðlagast íslenskum framburði og íslensku beygingakerfi, m.a. með aðferðum sem tíðkast við orðmyndun í íslensku. Þannig minnir ferlið *Corydon* > *dóni* óneitanlega á myndun

ýmissa íslenskra gælunafna, t.d. *Halldór* > *Dóri* og *Ólafur* > *Láfi*. Smám saman fara orðin að lifa eigin lífi í málinu, merking þeirra þróast og breytist og þau verða hráefni við myndun nýrra orða. Af *rusti* eru t.d. mynduð orðin *rustafenginn*, *rustamenni*, *rustaskapur* o.fl. og *dóni* hefur m.a. fætt af sér orðin *dónalegur*, *dónarit* og *dónaskapur*.

Öll mál verða fyrir áhrifum frá öðrum málum og það er ekkert í eðli einstakra tungumála sem stuðlar að eða stendur í vegi fyrir því að þau geti orðið fyrir utanaðkomandi áhrifum. Þótt tökuorð í íslensku hafi lengstum verið tiltölulega fá sýnir þróun málsins vestanhafs að íslenska hefur ekki fremur en önnur mál neinar innbyggðar varnir gegn tökuorðum (um vestur-íslenskan orðaforða má t.d. lesa hjá Birnu Arnbjörnsdóttur (2006)). Ytri aðstæður ráða mestu um það hvort tiltekið tungumál verður fyrir utanaðkomandi áhrifum og hversu mikil þau verða. Þar ræður landfræðileg, menningarleg eða pólitísk snerting við önnur málsamfélög mestu svo og kunnátta málnotenda í öðrum tungumálum. Einnig geta samfélagsbreytingar eða tækniframfarir sem kalla á ný hugtök stuðlað að fjölgun tökuorða, ekki síst ef nýjungarnar koma að utan. Áhrif milli tveggja tungumála eru iðulega einhliða fremur en gagnkvæm og þá er það mál þess samfélags sem er stærra eða valdameira en hitt — pólitískt, menningarlega, efnahagslega eða tæknilega — sem verður aðaláhrifavaldurinn. Ástæðan er m.a. sú að samskiptin fara yfirleitt fram á því máli og þeir sem tilheyra minna samfélaginu leggja sig fremur eftir að læra mál hins en öfugt. Það eru fyrst og fremst þeir sem tala bæði málin sem miðla áhrifunum, einkum þeir sem hafa það mál sem verður fyrir áhrifum að móðurmáli en kunna jafnframt og nota erlenda málið sem áhrifin stafa frá. Fræðimenn hafa bent á að yfirleitt þurfi talsverðan hóp málnotenda sem hefur vald á báðum málum til þess að tökuorð nái að skjóta rótum (sjá t.d. Haugen 1972:79; Myers-Scotton 2002:238) en útbreiðsla þeirra ræðst síðan af samspili málfræðilegra og þó einkum málfélagslegra aðstæðna.

3 Um erlend áhrif á 14. og 15. öld

3.1 Inngangur

Tökuorð hafa borist inn í íslenska tungu frá elstu tíð. Með kristnun landsins í kringum árið 1000 barst fjöldi orða sem tengdist hinum

nýja sið og iðkun hans og á næstu öldum fjölgaði orðum af erlendum uppruna jafnt og þétt. Einkum voru orðin af latneskum rótum eða tengdust hinum kristna menningarheimi á einhvern hátt ef þau voru af fornenskum eða fornþýskum uppruna. Inn á milli slæddust alls kyns orð af öðrum toga sem ekki síst tengdust verslun og viðskiptum, riddaramennsku og hirðlífi. Erfitt er að áætla fjölda tökuorða í tungumálinu á einhverjum tilteknum tíma en ekki mun vera fjarri því að 600–800 orð af erlendum uppruna, samsetningar og afleidd orð meðtalin, sé að finna í elstu ritum fram undir miðja 13. öld (Veturliði Óskarsson 1997:134).

Á 14. öld fer að bera á orðum af nýjum toga. Um þær mundir var Hansasambandið allsráðandi í kaupmennsku á Eystrasalti og mjög áhrifamikið einnig vestan Eystrasalts, allt frá Björgvin til Lundúna, og sótti ennfremur langt inn á meginlandið eftir fljótaleiðum að sunnan og austan, alla leið til Rússlands. Hansakaupmönnum fylgdu fjölmargar nýjungar, hlutir, hugmyndir og tíska, og mál þeirra, miðlágþýskan, var „alþjóðamál“ síns tíma, það mál sem menn þurftu að kunna einhvern snefil í ef þeir ætluðu sér að eiga samskipti við þá og jafnvel ná sér í skerf af velsældarkökunni. Í fylgi hansakaupmanna og í kjölfar þeirra lá straumur iðnaðarmanna frá Norður-Þýskalandi til Danmerkur, Svíþjóðar og Noregs. Sums staðar varð miðlágþýska annað mál stjórnsýslu. Ísland var að vísu við útjaðar byggðra bóla en þangað hlutu hin erlendu áhrif líka að ná eins og þau höfðu ævinlega gert í tímans rás þótt áhrifin yrðu ekki sambærileg við þá flóðbylgju sem skall á nágrannamálunum.

Áhrifa miðlágþýskunnar gætti talsvert fyrr í dönsku, sænsku og norsku en í íslensku en einnig í þessum málum er straumurinn þó sterkastur á 14. og 15. öld. Dæmi eru til um orð í íslenskum ritum frá 13. öld sem orðsifjabækur telja að séu úr miðlágþýsku en í mörgum tilvikum er réttara að tengja þau fornsaxneskum áhrifum fremur en miðlágþýskum — eða a.m.k. annars konar áhrifum en þeim sem hansakaupmenn báru ábyrgð á.²

Frá íslenskum sjónarhóli er rétt að tala um þau orð, sem hér eru eignuð hansakaupmönnum, sem norsk og dönsk að uppruna því lang-

²Veturliði Óskarsson (2003:153–176) rekur allmörg vafaorð af þessu tagi og ræðir á öðrum stað (2005) nánar vandann við að greina á milli fornsaxneskra og miðlágþýskra áhrifa. — Rétt er að minna á að fornsaxneska er forstíg miðlágþýsku og venja er að skilja á milli þessara tveggja málstiga ca. 1150–1200.

flest þeirra eru án vafa komin inn gegnum norsku og dönsku;³ þessi mál voru eins og pípulögn á milli stóra alþjóðamálsins og litla málsins. Þessi staðhæfing er að vísu einkum byggð á ytri rökum því að til-tölulega sjaldan bera orðin sjálf með sér skýra sönnun fyrir norrænu millistigi; og svo skal á það bent að ef íslenska hefði þegið orð beint úr miðlágþýsku þá hefði niðurstaðan í flestum tilvikum áreiðanlega orðið sú sama og við upptöku úr norrænu máli. En ytri rökin eru ótvíræð og bein tengsl Íslendinga við þýska hansakaupmenn voru sáralítill allt fram á síðasta fjórðung 15. aldar. Lítið verður þó ráðið af orðum af miðlágþýskum uppruna sem birtast fyrst í textum undir lok 15. aldar um það hvort þau kunni að hafa verið tekin upp úr máli þeirra fremur en gegnum dönsku.

Orð sem tilheyra hinni miðlágþýsku bylgju koma fyrir í textum af öllu tagi. Sum þeirra koma þó fyrir í fyrsta sinn í opinberum bréfum (fornbréfum) og eru stundum óþekkt í öðrum textum þar til á 16. öld. Yfirleitt er orð sambærileg þeim íslensku að finna í norskum, dönskum og sænskum skjölum og bréfum frá sama tíma og í mörgum tilvikum virðast þau einnig þar koma fyrst fyrir í slíkum textum. Þó að fornbréf séu takmörkuð að stíl og efnisinnihaldi eru þau langflest dagsett og árfærð sem er augljóslega mjög heppilegt fyrir orðfræðirannsóknir. Dæmin sem tekin verða hér á eftir eru fyrst og fremst sótt í þessa texta.

Í öllum fornbréfum og máldögum frá þriggja alda tímabili, 1200–1500, eru hátt í 1.200 mismunandi orð — þ.e. uppflöttiorð — sem að hluta eða öllu leyti munu vera af erlendum rótum, þ.e.a.s. eru tökuorð eða mynduð af slíkum orðum (Veturliði Óskarsson 2003:101). Þar af eru milli 500 og 600 orð sem eiga sér rætur í miðlágþýsku og langflest koma fyrst fyrir á 14. og 15. öld eins og fyrr segir. Um helmingur þeirra er blendingsorð, samsett eða afleidd orð mynduð af erlendum stofnum, og mismunandi orðstofnar eru því ekki nema rúmlega 300 talsins. Oftast eru þó orð af hverjum stofni fá, eitt eða tvö, og einungis um 20 orðstofnar eiga sér fleiri en fjóra afkomendur. Þessi 500–600 orð í fornbréfunum koma fyrir á milli 2.700 og 2.800 sinnum, samkvæmt nokkuð áreiðanlegri talningu. Giska má á að heildarfjöldi les-

³Skiptin á milli norsku og dönsku sem helsta áhrifamáls á íslensku urðu ekki fyrr en nokkru eftir stofnun Kalmarsambandsins 1380, enda voru samskipti við danska kaupmenn lítil fyrr en eftir 1400 og samband við Noreg hélst reyndar áfram fram eftir 15. öld, og kirkjuleg samskipti enn lengur. (Sjá t.d. Véstein Ólason 1982:106–108).

málsorða í textum fram til um 1500 (að máldögum kirkna meðtöldum) sé hátt í eina milljón orða og höfum við þar til hliðsjónar lauslega áætlun sem miðast við prentaða útgáfu þeirra í *Íslenzku fornbréfasafni*. Samkvæmt þessu ætti hlutfall lesmálsorða ættaðra úr miðlágþýsku að nálgast 0,3% af heildarfjöldanum. Upplýsingar um stærð sjálfs orðaforðans í fornbréfunum liggja ekki fyrir, þ.e.a.s. um fjölda einstakra uppflettiorða, en til að fá einhvern samanburð má geta þess að stærð orðaforða Íslendingasagnanna er um 12.500 uppflettiorð en heildarfjöldi lesmálsorða um 885 þúsund (Eiríkur Rögnvaldsson 1990:54, 56). Ef við leyfum okkur að gera ráð fyrir að uppflettiorð í fornbréfum séu hlutfallslega jafnmörg og uppflettiorð í Íslendingasögnum fáum við töluna 14.124 orð; og ef við gerum ráð fyrir að miðlágþýsku orðin séu um 550 talsins þá er hlutfall þeirra af uppflettiorðum um 3,9%, sem er furðuhá tala.⁴ — Hafa þarf í huga að þeir textar sem hér er um að ræða, opinber skjöl, eru ekki fyllilega dæmigerðir fyrir málfar síns tíma. Frá 15. öld er hins vegar fátt um aðra frumsamda texta til samanburðar, nema helst rímur og lítið eitt af þýðingum og annálum, og hefur ekki verið ráðist í athugun á þeim að þessu sinni. Lausleg athugun á þýðingum úr ensku frá miðri 15. öld⁵ bendir þó til að tökuorð af miðlágþýskum uppruna séu hlutfallslega síst færri þar en í fornbréfunum.

3.2 Um orðin

Munur á íslensku og norrænu frændmálunum var óverulegur á 14.–15. öld miðað við það sem síðar varð og sömuleiðis var formgerð miðlágþýsku um margt áþekk formgerð norrænna mála, eins og getið var í inngangi, bæði að því er varðar beygingar, orðmyndunarmöguleika og framburð.

Það kemur því ekki á óvart að merking hinna miðlágþýsku orða er, að því best verður séð, jafnan sú sama eða sambærileg í öllum norrænum málum. Í íslensku hafa orðin nær ætíð sambærilega eða nán-

⁴Áréttað skal að mismunandi orðstofnar af miðlágþýskum uppruna eru mun færri, um 300 talsins, og sé miðað við þá tölu lækkar hlutfallstalan talsvert, eða niður í rúm 2,1%.

⁵Jorgensen (1970); Einar G. Pétursson (1976). — Hér var miðað við þann texta sem varðveittur er í 15. aldar handritum, sem er á milli 8.000 og 9.000 lesmálsorð, en annað eins er varðveitt í yngri handritum. Í textanum eru um 50 orð af miðlágþýskum uppruna, af 45 mismunandi rótum.

ast sömu byggingu og samsvarandi orð í frændmálunum og yfirleitt er skammt á milli norræna orða og miðlágþýskra fyrirmýnda þeirra; það má sýna með fáeinum dæmum völdum af handahófi.

ísl./no.	da.	sæ.	mlþ.
krankr	krank	kranker	krank
léna (so.)	læne	læna	lēnen
dagþinga	daghthinge	daghthinga	dachdingen
dægiligr	dæghelik	dægheliker	degelik
forbrjóta	forbryte	forbryta	vorbreken
réttugheit	rættug-/ighet	rættog-/ighet	rechticheit
skammfæra	skamfere	skamfæra	schamfēren
tilgefa	tilgive	tilgiva	tōgeven

Tafla 1. Nokkur tökuorð úr miðlágþýsku og fyrirmýndir þeirra.

Í töflunni sjást dæmi um það hvernig orðin eru felld að málkerfi viðtökumálanna með norrænum endingum (þar sem það á við) og skiptum á sambærilegum orðhlutum (-brjóta, bryte, -bryta í stað -breken; til- í stað tō-).

Oft er óvíst hvort samsett og afleidd orð eru eiginleg tökuorð eða mynduð í íslensku. Sem dæmi um það má nefna að orð eins og *dándi-kona*, *dándikvinna*, *dándimaðr* og *dándisveinn* eiga sér öll beinar samsvaranir í dönsku, sænsku eða norsku á 14.–15. öld og hið sama á t.d. við um *fógeti* og *fógetadæmi*, *fylgjari* og *meðfylgjari*, *hindr*, *hindra* og *hindran*, *lóð* og *lóðbyssu*, *mektugr*, *allsmektugr* og *fullmektugr* o.s.frv. Oft er jafnvel óvíst hvort orðmyndunin hefur farið fram í norrænu málunum eða í miðlágþýsku.

Sem fyrr segir eru orð af miðlágþýskum uppruna tiltölulega fá í bréfunum og langflest einnig mjög fágæt. Um 40% orðanna eru eindæmi þar og um 15% eru tvídæmi, og samtals koma nær 75% orðanna aðeins 1–5 sinnum fyrir í öllum bréfunum. Einungis 25 orð (um 4% orðanna) koma fyrir oftari en 20 sinnum. Algengust eru orðin *kostr*, *partr*, *prófa* og *útvísa* sem koma 35–40 sinnum fyrir hvert, en önnur tiltölulega algeng orð eru t.d. *blífa*, *fylgjari*, *jungfrú*, *leikmaðr*, *makt*, *máti*, *orlof*, *svoddan*, *þenkja* og *ærligr*. Fádæmin eru of mörg til að það þjóni tilgangi að rekja mörg þeirra hér en til fróðleiks má taka fjögur úr hverjum flokki ein-, tví- og þrídæma:

- Eindæmi, um 230 orð, d.: *ekta*, *frakt*, *gáfa* ‘gjöf’, *tráts*

- Tvídæmi, um 90 orð, d.: *bíkenndr, brúka, stát (státshnappr), straffa*
- Þrídæmi, um 50 orð, d.: *arbeiði, bírykta, byssa, kaupslaga*

Orðin eru af ýmsum toga en þegar aðgætt er hvaða svið málsins urðu einkum fyrir áhrifum kemur ekki á óvart að mörg þeirra eru tengd atvinnu, verslun, viðskiptum, réttarfari, dómsmálum o.s.frv. Lausleg talning sýnir að tæplega helmingur nýrra orðstofna er á þessu sviði. Sem dæmi má taka eftirfarandi orð:

- Um persónur, störf og titla: *dándimaðr, eðla, ekta, jungherra, réttari, skraddari, æra*
- Um verslun og viðskipti: *arbeiði, borga, bitala, búza, háfur (kv.ft.), kaupslaga, renta, þéna*
- Um réttarfar og dómsmál: *dagþinga, feligr, fororð, klagan, krenkja, straffa, útvísa*

Ýmis óhlutbundin hugtök, formúluorð og orðasambönd eru líka stór flokkur, um 25% orðstofnanna: *alltíð, blífa, brúka, forsóma, makt, sérdeilis, ske, strax* o.m.fl.

Aðrir flokkar eru minni, með frá 5% og upp í 9% orðstofnanna hver. Hér má taka þessi orð sem dæmi:

- Ýmsir veraldlegir hlutir (5%): *baðtýgi, dammr, glas, koffr, koppa*
- Skriftir, menntun, peningar, mál og vog (5%): *bulli, forða, hlýða, innihalda, pappír, rolla; bismari, gyllini, kvartel*
- Vopn, stríð, sjúkdómar, líkamsástand (5%): *byssa, járnhattr, jukka, mannslag, píla, skammfæra; plága, krankr*
- Kirkjuleg málefni og kirkjuhlutir (6%): *ferma, próventa, regla, spítali, stúka; formi, graðall, lektari, pípa*
- Matur og drykkur; fataefni, klæðnaður, skart (9%): *máltíð, pipar, rúsín, skenkja; flugel, fóðr, kult, perla, státs, sæi, víll*

Kirkjuorðin eru dálítið sér á parti því að þau eru einkum af latneskum uppruna en að sögn orðsifjabóka komin í norræn mál gegnum miðlágþýsku. Þau eru flest eldri en hin dæmigerðu „hansaorð“ og eru auk þess á öðru sviði en flest hinna orðanna sem fyrst og fremst eru af veraldlegum toga.

3.3 Leið orðanna í íslensku

Orð berast milli mála gegnum ritaða texta og við munnleg samskipti og er engin ástæða til að annað hafi átt við um „hansaorðin“ og leið þeirra inn í íslensku.

Mörg orð af miðlágþýskum uppruna hafa að sjálfsögðu komið inn um þýðingar og við lestur erlendra rita og á það einkum við um orð sem tilheyra bókmenntum þessa tíma. Ýmis tökuorð af miðlágþýskum uppruna sem þá voru nýleg eru t.d. í riddarasögum sem frum-samdar voru á Íslandi á 14. og 15. öld, að því er talið er, og bendir það til þess að orðin hafi verið nægilega kunn til þess að höfundar notuðu þau hiklaust í frásögnum sínum. Má þar nefna orð eins og *fól*, *máltíð*, *steikari*, *jaga*, *vakta*, *voga* o.m.fl. (dæmi úr Vilhjálmss sögu sjóðs og Vilmundar sögu viðutan). Raunar þarf líka að taka þýðingar með í reikninginn þegar hugað er að skjalamálinu því að eitthvað barst til landsins af skjölum á miðlágþýsku og latínu, og einhvers konar „þýðing“ hefur einnig farið fram þegar Íslendingar lásu norsk og dönsk skjöl, hvort sem þeir gerðu það formlega eða stautuðu sig í gegnum textann og létu viðsnúninginn fara fram í höfði sér á meðan þeir lásu.

Einhver orð hafa ferðalangar borið með sér heim eftir kaupferðir eða námsdvöl erlendis líkt og verið hafði öldum saman. En ýmis orð hafa vafalítið verið tekin upp við bein samskipti við kaupmenn og kirkjuleg yfirvöld þótt ekki sé auðvelt að geta sér til um í hversu miklum mæli slíkt hefur átt sér stað. Má annars vegar minna á að erlendir kaupmenn dvöldust oft vetrarlangt í landinu þegar þeir voru of seinir til brottfarar að hausti svo að umgengni við þá var ekki einungis bundin við kaup og sölu við skipshlið. Hins vegar voru hér á 14. og 15. öld löngum erlendir biskupar, einkum norskir og danskir, en í fámennum landi hafa slíkir fyrirmenn og fylgi þeirra haft umtalsverð áhrif á siði, venjur og málfar þeirra sem næstir þeim stóðu af almenningi.

Fá dæmi í textum 14.–15. aldar bera það þó sérstaklega með sér að þau séu tekin upp úr talmáli. Í fornbréfum er t.d. fátt að finna sem ekki gæti allt eins verið úr ritmáli. Vissulega koma fyrir útlenskulegar orðmyndir eins og *help* fyrir *hjálp*⁶ o.fl. en þær geta allt eins átt rætur að rekja til fyrirmynda í formlegum bréfum yfirvalda í Kaupmannahöfn og til talmáls. Og orðmyndir í föstum formúlum eins og *nadig* og *nadug* fyrir *náðugr*, *verdug* fyrir *verðugr* og *fullmektug* fyrir *fullmektugr* eru trú-

⁶ „med guds help“, Ólafur biskup Rögnvaldsson, um 1480 (DI 6:302).

lega tekna úr ritmáli. Hið sama á ugglaustr við um eignarfallsmyndina *maiestets*.⁷ Í bréfi frá 1419 gefur reyndar íslenskur hirðstjóri „þol til tvo (tvö?) kauplýð“ af erlendu skipi „sem nú er í Hafnarfjord“ til að eiga viðskipti við landsmenn. Bréfið er á íslensku en í því koma bæði fyrir nokkrar sérkennilegar beygingarmyndir og svo orðið „kauplýð“ ‘kaupmenn’ sem ættað er úr mlp. *kōplude* (ft.) og er hugsanlegt að hirðstjórinn hafi hér tekið upp orð úr talmáli hinna erlendu skipverja.

Óbeinar líkur á öðrum áhrifum en ritmálsáhrifum má þó e.t.v. finna ef vel er að gáð. Í bréfi nokkru um reka, frá árinu 1430 (DI 4 nr. 469), koma t.d. fyrir óvenjumörg orð sem lítt eða ekki þekkjast áður:

lóðakkeri (mlp. *lōt*), *bóglína* (sbr. mhol. *boechline*), *búnitt* (mlat. *bonnetum*; hluti seglbúnaðar), *kabel* (mlp. *kabel*. me. *cabel*, *cable*, < fr./lat.), so. *léna* ‘lána’ (mlp. *lēnen*), *spíkari* (mlp. *spīker*)

en einnig nokkur sjaldséð innlend orð, t.d.: *höfuðtog* (sennilega = akkerisfesti), *saumr* (naglar) og *ró*. Bréfritarinn er Jón Egilsson en hann var að öllum líkindum norskur að uppruna og vann sem skrifari biskupa um áratuga skeið á fyrri hluta 15. aldar, afskaplega afkastamikill og gildur skrifari, og tökuorðin kunna að eiga rætur í norskum orðaforða hans. Af þeim koma *bóglína*, *búnitt*, *lóðakkeri* og *spíkari* alls ekki fyrir í öðrum fornnum textum íslenskum; um *kabel* og *léna* er aðeins eitt annað dæmi um hvort og þá bæði úr bréfum sem Jón skrifaði (IslDipl 286, 1431, IslDipl 278, 1431). Þess má geta að í öðrum bréfum Jóns er að finna elstu dæmi í íslenskum ritum um ýmis orð af miðlagþýskum uppruna, t.d. orðin *grófr*, *vaktari* og *forþrot*.

3.4 Afdrif miðlagþýskra tökuorða í íslensku

Afdrif orðanna eru misjöfn og verður ekki gerð grein fyrir þeim í stuttu máli. Þegar lauslega er litið yfir þau 500–600 orð af miðlagþýskum uppruna, sem er að finna í fornbréfum fram til um 1500 sjáum við að mörg hafa lifað áfram, lengur eða skemur. En æðimörg hafa hins vegar horfið aftur eða myndu a.m.k. teljast fornleg nú. Sum þeirra voru áreiðanlega að mestu leyti bundin við opinber bréf, svo sem orð eins og *bifela*, *dagþinga*, *forlíka*, *ofráðugheit*, *sónn* ‘samþykki’ og *tilgefa*

⁷Formlega séð í kvenkyni: „eg gudne Jonsson kongligrar maiestets vñbodsmann“ (DI 7:384, 1498, afrit frá um 1700).

svo fáein séu nefnd, og náðu ekki að skjóta föstum rótum utan þess. Sum orðin hafa væntanlega verið tekin upp vegna þess að þau þóttu fín og endurspegluðu eftirsóknarverðan heim fjarlægán Íslandi; þar eru t.d. orð eins og sagnirnar *blífa*, *brúka* og *ske* og orð eins og *sérdeilis*, *strax* og *yfireins*, en a.m.k. fimm fyrstnefndu orðin unnu sér hefð í málinu þó að *blífa* og *brúka* hafi að nokkru leyti orðið afturreka og *ske* hafi lengi verið eins og hundeltur útilegumaður sem alþýða manna hefur þó skotið skjólshúsi yfir.

Sum orðin hafa lifað vegna þess að þau voru heiti á hlutum eða fyrirbærum sem ekki höfðu áður þekkt hér, t.d. *byssu*, *kragi*, *pappír*, *perla*, *pipar*, *rúsín*, önnur komu í stað gamalla orða eða lifðu við hlið þeirra lengi, svo sem orðið *máltíð* sem tekið var upp við hlið orðsins *málsverður*. — Önnur hafa horfið aftur, t.d. *mannslag* og *skammfæra* sem tekin voru upp við hlið orðanna *dráp*, *manndráp* og *meiða*, *skaða* en eru nú úrelt. Enn eru dæmi um orð sem tekin voru upp og lifa áfram en hafa breytt um merkingu eða stílgildi. Dæmi um slíkt er *selskapur* sem tekið var upp við hlið orðanna *flokkur* og *mannsamnaður*.

4 Um erlend áhrif í nútímamáli

4.1 Inngangur

Þegar nútíminn hélt innreið sína í íslenskt samfélag á síðari hluta 19. aldar og þó sérstaklega á 20. öld urðu samfélagsbreytingar meiri og hraðari en áður þekktist: margvíslegar nýjungar í verkhátum og tækni komu til sögunnar og bárust yfirleitt að utan; tengsl við útlönd jukust á ýmsum sviðum, erlendir kaupmenn, sérfræðingar og iðnaðarmenn settust að á Íslandi og fleiri ferðamenn lögðu hingað leið sína auk þess sem vaxandi fjöldi Íslendinga dvaldist tímabundið við nám og störf erlendis. Af þessum sökum áttu æ fleiri málnotendur í beinum samskiptum við útlendinga, bæði innanlands og utan, og jafnhliða jókst menntun almennings, þ. á m. tungumálakunnátta. Um leið gjörbreyttust allar forsendur fyrir erlendum áhrifum í íslensku þótt það hafi vissulega ekki gerst í einu veffangi.

Á fyrri hluta umrædds tímabils verða einnig grundvallarbreytingar á stöðu íslenskrar tungu. Hún fékk táknrænt gildi í sjálfstæðisbaráttunni sem ein meginröksemdin fyrir því að Íslendingar væru sérstök þjóð og ættu því að eiga sér sérstakt ríki. Þetta hefur mótað viðhorf al-

mennings til tungumálsins, að það sé eins konar fjöregg sem tryggir sjálfstæði þjóðarinnar og henni beri því að hlúa að því og varðveita það. Samhliða var líka unnið að því beint og óbeint að víkka út notkunarsvið málsins og staðla ritmálið þannig að það gæti betur þjónað hlutverki sínu. Smátt og smátt breytist íslenska þannig úr útkjálka- og minnihlutamáli í danska ríkinu, sem að vísu naut vissrar virðingar og velvilja vegna bókmenntaarfsins, í það að verða þjóðtunga sjálfstæðs ríkis sem er notuð á öllum sviðum þjóðlífsins. Hvort tveggja, almenn og viðtekin viðhorf til tungunnar og ekki síður sterkari staða hennar í þjóðfélaginu, vinnur gegn því að erlend máláhrif eigi greiða leið að málinu.

Þarna eru því tveir andstæðir kraftar að verki: annars vegar mikil og vaxandi samskipti við útlönd og aukin tungumálakunnátta; hins vegar þjóðtunga með sterka og ráðandi stöðu í samfélaginu og ríkjandi viðhorf sem eru andstæð erlendum áhrifum — þó reyndar megi bæta því við að enda þótt málverndarsjónarmið njóti fylgis almennings þá hafa nýlegar rannsóknir sýnt að afstaða málnotenda til tökuorða er nokkuð mótsagnakennd, a.m.k. á síðari árum (Hanna Óladóttir 2005, 2007; Kristján Árnason 2005).

Lengi framan af var beint samband einkum við Danmörku og danska var það erlenda tungumál sem flestir Íslendingar þekktu og kunnu. Ætla má að flestir útlendingar sem settust að á Íslandi hafi líka verið frá Danmörku. Af þessum sökum eru langflest tökuorð frá þessum tíma úr dönsku og jafnvel þau sem eiga uppruna í öðrum málum berast yfirleitt þaðan í íslensku. Þetta er í raun ekki ósvipað því sem verið hafði, t.d. á þeim tíma sem fjallað var um í 3. kafla, en forsendurnar voru breyttar að því leyti að samskipti höfðu aukist og fleiri Íslendingar komist í beina snertingu við dönsku og dönskumælandi fólk. Dönsk máláhrif á 19. og 20. öld — eðli þeirra og umfang og sporin sem þau hafa skilið eftir sig — hafa lítið verið rannsökuð í heild þótt vissulega hafi verið fjallað um einstök orð og orð á ákveðnum sviðum (sjá t.d. Guðrúnu Kvaran 2001).

Þegar líður á þetta tímabil fer að bera æ meira á enskum áhrifum í íslensku samfara vaxandi samskiptum við hinn enskumælandi heim og aukinni enskukunnátta. Upphafið má rekja allt aftur á 19. öld, t.d. með viðskiptum við Bretland og fólksflutningum til Vesturheims, en framan af virðast tökuorð úr ensku þó einkum berast í gegnum dönsku. Það er t.d. ekki að sjá að tökuorð úr vestur-íslensku hafi

borist að ráði til Íslands þrátt fyrir bréfaskipti við brottflutta ættingja og vini eða með þeim sem fluttu til baka, kannski vegna þess að sá heimur sem þau lýsa var svo fjarlægur íslenskum veruleika að þeirra var engin þörf hér. Sé það rétt að útbreidd kunnátta í veitimálinu sé forsenda þess að tökuorð spretti upp og breiðist út (sbr. 2. kafla) þá var varla heldur grundvöllur fyrir beinum áhrifum ensku á íslensku á 19. öld og vel fram á þá 20. vegna þess hve fáir kunnu ensku. Heimildir sýna að þótt formleg enskukennsla hæfist í Lærða skólanum um 1850 var hún lengi lítil og stopul og fyrstu kennslubækur og orðabækur um ensku á Íslandi komu út seint á 19. öld (sbr. Steinunn Einarsdóttir 2001).

Það er varla fyrr en með síðari heimsstyrjöldinni að þetta fer að breytast. Á stríðsárunum verða ákveðin straumhvörf því þá rofnuðu algjörlega tengslin við hið gamla áhrifasvæði og á sama tíma fylltist landið af enskumælandi hernámsliði með beinum samskiptum á ýmsum sviðum mannlífsins. Á meðan Danmörk var lokuð í stríðinu var siglt til Bretlands með afurðir og Íslendingar sóttu vestur um haf til viðskipta og til náms. Þótt þetta ástand varaði ekki lengi þá var þarna hafin þróun sem hélt áfram eftir stríð og þegar samband komst aftur á við Danmörku og Norðurlönd var Ísland orðið sjálfstætt lýðveldi, þjóð meðal þjóða.

Frá stríðslokum hafa engilsaxnesk áhrif verið ríkjandi á Vesturlöndum öllum og smám saman fékk enska þá stöðu á Íslandi sem danska hafði haft áður sem „Útlenskan“, þ.e.a.s. sú *lingua franca* sem var lykillinn að samskiptum við umheiminn. Um aldamótin 2000 var enska orðin fyrsta erlenda málið sem íslensk börn læra í skólanum, mikill meirihluti þjóðarinnar lítur á hana sem mikilvægasta erlenda tungumálið (96%) samkvæmt könnun sem gerð var 2001, stór hluti þátttakenda í sömu könnun telur sig hafa gott vald á henni (64% — og 96% fólks undir þrítugu; sbr. Menntamálaráðuneytið 2001) og annar hver Íslendingur notar hana daglega, einkum við nám og störf (Kristján Árnason 2005:108).

4.2 Umfang enskra aðkomuorða í íslenskum textum

Með þeim breytingum sem síðari heimsstyrjöldin hafði í för með sér verður enska aðaláhrifavaldurinn gagnvart íslensku og nú á dögum koma langflest erlend tökuorð þaðan. Í norrænni rannsókn á nýleg-

um aðkomuorðum, þ.e.a.s. orðum af erlendum uppruna sem ekki eru dæmi um í málinu fyrr en eftir 1945, voru m.a. rannsakaðir dagblaðatextar frá síðasta hluta 20. aldar. Í íslenskum dagblöðum frá árunum 1975 og 2000⁸ reyndust um 67% aðkomuorða komin úr ensku (uppflettiorð) og 71% dæma um slík orð (lesmálsorð; sbr. Selback og Sandøy 2007:27). Auk þess má gera ráð fyrir að a.m.k. hluti þeirra orða sem eiga uppruna sinn í öðrum málum hafi borist í íslensku gegnum ensku. Ítalska orðið *pizza* nær t.d. ekki verulegri útbreiðslu í íslensku fyrr en ítalsk-amerískar skyndibitakeðjur skjóta hér rótum á síðustu áratugum 20. aldar þótt því bregði fyrir fyrr. Í textunum frá 1975 eru engin dæmi um orðið en aftur á móti 9 dæmi (að samsetningum meðtöldum) í textum frá árinu 2000.

Manna á meðal er því oft haldið fram að ensk áhrif í íslensku samtímamáli séu gríðarlega mikil en nýlegar rannsóknir sem byggja á greiningu margvíslegra texta styðja ekki þessa skoðun, a.m.k. ekki ef litið er til slíkra orða sem hlutfalls af textunum í heild. Áðurnefndir dagblaðatextar voru athugaðir í heild, þ.e.a.s. jafnt auglýsingar og ýmiss konar dægurmálaefni sem fréttir og ritstjórnargreinar. Í þeim reyndust vera liðlega 500 dæmi um rúm 300 nýleg aðkomuorð og hlutfall þeirra í textunum var 0,17% af lesmálsorðum; það þýðir að af hverjum 10.000 orðum voru 17 aðkomuorð (Selback og Sandøy 2007:26). Þetta er lægsta hlutfall aðkomuorða í þeim sjö Norðurlandamálum sem voru rannsökuð.⁹ Í annarri nýlegri rannsókn komu fram svipaðar niðurstöður. Talin voru öll orð úr ensku, bæði gömul og ný, þ. á m. nöfn á fólki, stöðum, bókum, kvikmyndum o.fl., í safni texta af ýmsu tagi, bæði úr talmáli og ritmáli, alls tæplega 200.000 lesmálsorðum (Ásta Svavarsdóttir 2004a). Í safninu reyndust vera rúmlega 1.100 dæmi um orð úr ensku og þau voru um 0,6% allra lesmálsorða. Það er talsvert herra hlutfall en í dagblaðatextunum en hafa verður í huga að þar voru nöfn ekki meðtalin. Auk þess eru allir textarnir í síðarnefndu rannsókninni frá því í kringum aldamót og í dagblöðunum var hlutfall aðkomuorða talsvert herra í textum frá árinu 2000 en í þeim eldri (0,21% á móti 0,1%; sjá Selback og Sandøy 2007:32).

Hlutfall aðkomuorða getur tæplega talist mjög hátt í þessum

⁸Athuguð voru alls átta tölublöð af íslenskum dagblöðum: *Dagur* (1 tbl. frá hvoru ári), *Dagblaðið* (1975), *DV* (2000), *Morgunblaðið* (1 tbl. frá hvoru ári), *Tíminn* (1975) og *Vísir* (1975).

⁹Hlutfall aðkomuorða reyndist vera hæst í norsku (rúmlega 1%) og fyrir utan íslensku var það lægst í finnsku (rúmlega 0,2%).

tveimur textasöfnum en saman spanna þau nokkuð vítt svið íslensks máls í lok 20. aldar. Ef nánar er rýnt í efniviðinn kemur þó í ljós að „þéttleiki“ aðkomuorðanna er mjög mismikill. Dagblaðatextarnir voru greindir eftir textategund og umræðuefni og í báðum tilvikum kemur fram mikill innbyrðis munur á hlutfalli aðkomuorða. Sé horft til eðlis textans eru þau hlutfallslega langflest í auglýsingum (um 0,6%) en fæst í fréttum, leiðurum o.p.h. efni (0,04%). Ef þeir eru skoðaðir m.t.t. umfjöllunarefni eru aðkomuorðin flest í textum sem fjalla um skemmtanir og dægurmál (um 0,4%) en fæst í ýmiss konar fréttafni (0,02–0,05%) (Selback og Sandøy 2007:29–32). Textasafnið í síðar-töldu rannsókninni (Ásta Svavarsdóttir 2004a) var beinlínis sett saman í þeim tilgangi að bera saman ólíkar textategundir, m.a. til að kanna hvort sú útbreidda skoðun að orð af erlendum uppruna, sérstaklega úr ensku, séu fleiri og algengari í talmáli en ritmáli eigi við rök að styðjast. Safnið er sett saman úr þrenns konar textum frá árunum 1997–2000: óformlegum samtölum (talmál), minningargreinum og óútgefnum dagbókarfærslum (persónulegt, óformlegt ritmál) og innlendu efni úr gagnasafni *Morgunblaðsins* (ópersónulegt, formlegt ritmál). Í efniviðnum birtist sýnishorn af málnotkun fullorðins fólks á ýmsum aldri, karla jafnt sem kvenna. Hlutfall orða (þ.e. lesmálsorða; e. *tokens*) úr ensku var borið saman í þessum þremur textategundum og það reyndist vera talsvert breytilegt. Það var hæst í óformlegu ritmálstextunum (0,8%) en lægst í formlegu ritmáli (0,3%) þegar litið er til lesmálsorða, þ.e.a.s. af hverjum 1000 orðum eru 8 orð ættuð úr ensku í þeim fyrrnefndu en einungis 3 í þeim síðartöldu — og minnt skal á að nöfn eru hér meðtalin. Hlutfall slíkra orða í talmálfefninu er þar á milli (0,5%). Í þessari rannsókn var einnig skoðað nánar hvaða orð (þ.e.a.s. uppflettiorð; e. *types*) komu fyrir í textunum og reiknað hlutfall orða úr ensku í orðaforðanum sem þar er. Þegar horft er á ensk áhrif frá því sjónarhorni er hlutfall aðkomuorðanna talsvert herra — hátt í 4% að meðaltali — en þess ber að gæta að mörg orðanna koma bara einu sinni fyrir í textunum. Einnig hér er skýr munur á textategundum; í talmálfefninu og óformlegu ritmálstextunum eru 4–5% orðanna ættuð úr ensku en hlutfallið er einungis 2% í formlegu ritmáli (Ásta Svavarsdóttir 2004a:171–172). Niðurstöðurnar sýna að talsverður munur er á umfangi aðkomuorða í ólíkum textum og hníga því í sömu átt og niðurstöður norrænu rannsóknarinnar á dagblaðatextum. Þær benda hins vegar ekki til þess að slík orð séu algengari í tali

en riti því hlutfall þeirra er hæst í öðrum ritmálshluta textasafnsins, reyndar þeim hluta sem geymir persónuleg og óformleg skrif sem að jafnaði standa nær daglegu tali en formlegt ritmál. Umfang aðkomuorða í texta virðist því fremur ráðast af málsniði og stíl en miðlinum sem slíkum.

Ýmislegt fleira en eðli textans getur haft áhrif á fjölda og tíðni aðkomuorða; t.d. er því oft haldið fram að ungt fólk noti fremur erlend orð en þeir sem eldri eru. Hluti af áður nefndu textasafni, þ.e.a.s. dagbókarfærslur sem voru uppistaðan í óformlega ritmálshlutanum, hefur verið athugaður með tilliti til aldurs þeirra sem skrifuðu textann. Þá var umfang og einkenni orða sem komin eru úr ensku borið saman milli aldursflokka (Ásta Svavarsdóttir 2004b). Í ljós kom að slík orð eru talsvert algengari í textum yngri skrifaranna en þeirra eldri — hlutfall þeirra er um 0,8% lesmálorða hjá þeim sem eru undir fertugu en einungis um 0,4% hjá fólki yfir fertugu. Hlutfallið verður þó að teljast lágt hjá báðum hópum; það jafngildir því að átta af hverjum þúsund orðum í textum yngri skrifaranna séu ættuð úr ensku að ýmiss konar nöfnum meðtöldum.

Niðurstöður rannsókna sem hér hafa verið raktar sýna að hæpið væri að tala um „holskeflu“ erlendra áhrifa þótt þær bendi vissulega til þess að hlutfall þeirra fari vaxandi. Hins vegar má ljóst vera að umfang orða af erlendum uppruna er mjög mismikið í íslenskum textum og tali. Mun meira ber á slíkum orðum við óformlegar aðstæður, bæði í tali og riti, en í málnotkun við formlegri aðstæður og ungt fólk notar þau í ríkara mæli en þeir sem komnir eru yfir miðjan aldur. Þannig fæst t.d. allt önnur mynd af málinu ef eingöngu er litið til óformlegra samskipta milli ungs fólks þegar það talar eða skrifar um popptónlist eða tölvuleiki en ef einungis er horft á ritstjórnargreinar eða fréttir í *Morgunblaðinu*. Hæpið er að líta á annað hvort sem fulltrúa fyrir íslenskt nútímamál í heild sinni, slík dæmi eru í besta falli fulltrúar fyrir málnotkun í textum af svipuðu tagi. Munur textategunda að þessu leyti er heldur ekki nýr af nálinni. Síðla árs 1921 skrifaði Halldór Laxness vini sínum Þórbergi Þórðarsyni bréf frá útlöndum þar sem m.a. má finna þennan kafla (sbr. Pétur Gunnarsson 2007:128; skáletrun greinarhöfunda):

báðar [greinarnar eru] hripaðar niður í logandi bráð og þó einkum sú síðari, um *trachomið*, hún er til orðin í ógurlegri *inspiration* út af hneykslinu heima í Reykjavík. Hvar

ertu nú Þorbergur og þið allir saman, með hina indversku *mission* og kenninguna um *passivitetið*, að afstýra þessu ekki! Er hann þá ekki til meira gagns en þetta þessi *móralski* rembingur í hverjum götustrák í Reykjavík. Ég er svo *rasandi* og sorgmæddur og eyðilagður yfir þessari nóvemberbyltingu að ég á engin orð til þess að láta í ljósi tilfinningar mínar.

Forvitnilegt er að bera stíl og orðaval í bréfinu saman við blaðagrein sem fylgdi því og Halldór bað Þórberg að koma á framfæri við *Morgunblaðið*, þótt hún birtist reyndar ekki þar heldur í *Alþýðublaðinu* í febrúar 1922 (sjá s.st.):

Ég mundi þora að gefa höfuð mitt að veði fyrir því, að þessar stefnur, í hinn fullkomnari mynd sinni, leggja undir sig heiminn, og það er jafn árángurslaust að reyna að berja þær niður með valdi eins og að reyna að gleypa sólina. Þetta er einginn spádómur, — allar leiðir liggja til Róm, — til þess stefna allir sterkustu straumar í þjóðfélaginu, um heim allan, að einhverskonar *kommúnismi* ná yfir höndinni; út frá hinu núverandi ástandi er það hin einasta rökréttu niðurstaða sem hugsanleg er, — önnur en endalaus stríð og eyðileggingar og brjálæði.

Fyrri textanum má líkja við óformlegu og persónulegu ritmálstextana í textasafninu sem fjallað var um hér á undan en sá síðari svarar til formlegu, ópersónulegu textanna. Hér heldur líka ungur maður á pennanum því Halldór er um tvítugt þegar þetta er skrifað.

4.3 Eðli og einkenni enskra aðkomuorða í íslenskum textum

Hvaða orð eru það þá sem birtast í textunum og í hvaða formi eru þau? Hér verða tekin dæmi úr textasafni úr tal- og ritmáli sem sagt var frá í 4.2. Eins og þar kom fram voru ýmiss konar sérnöfn meðtalin í athugunum á þessum textum en þar fyrir utan spanna ensku aðkomuorðin allt frá enskum orðum sem greinilega er litið á sem slík (t.d. í tilvitnunum) til tökuorða sem eru svo samgróin íslenskum framburði, ritvenjum og beygingu að líklegt verður að telja að málnotendur almennt líti á þau sem hver önnur íslensk orð; einnig má nefna erlendar

skammstafanir svo og blendingsorð þar sem saman koma orðliðir af erlendri og innlendri rót. Síðasttöldu orðin eru ýmist tilkomin við það að hluti erlends orðs er þýddur þegar farið er að nota það í íslensku eða við orðmyndun í íslensku á grundvelli tökuorðs. Dæmi um orð sem fyrir koma í textunum eru sýnd hér að neðan:

- Nöfn: *Cats, McDonalds, Tarsan, Herbalife, Photoshop*
- Tilvísunarorð eða málvíxl: *beautiful, "who cares", "in the real life"*
- Skammstafanir: *PC, GSM, AA*
- Tökuorð:
 - *bootið, e-mailinu (þgf.), deit, ceriosið, sjúr*
 - *skottís, ókei, meika, klúbbur, faxes, partí, gír*
- Blendingar: *lásasprey, kokkteilglas, gamalhíppi, vinnudress, traktors-skófla*

Við talningu og útreikninga voru öll orð sem eiga rætur í ensku meðtalin og í norrænu rannsókninni voru sömuleiðis öll orð sem uppfylltu skilyrði um uppruna og aldur tekin með. Ástæðan er sú að það er engin einföld og einhlít leið til að greina á milli raunverulegra tökuorða, þ.e.a.s. orða sem notuð eru endurtekið í íslenskum textum og eru að meira eða minna leyti aðlöguð íslensku málkerfi, og erlendra orða sem notuð eru sem slík, og þá yfirleitt bara einu sinni. Í textunum er oftast bara eitt dæmi um orð sem eru mjög framandleg í íslensku en það á hins vegar líka við um mörg orð sem eru vel aðlöguð og virðist þess vegna einboðið að líta á sem tökuorð. Þetta getur jafnvel líka verið á hinn veginn — að orð sem maður hyllist til að líta á sem útlend geta samt komið oft fyrir í tilteknum textum. Hér á eftir eru sýnd algengustu orðin í dagblaðatextunum (þrjú eða fleiri dæmi um hvert):

fax	hass	kassetta	parket
grill	póstmóðernískur	pick up (no.)	pasta
jeppi	skúlptúr	popp	plastparket
station	toppa	super	rallykeppni
etanól	antikhúsgögn	THX Digital	stereó
car rental	debetkort	dragdrottning	(d)jamsession
heróín	double	hommi	rokk
pítsa/pizza	internet	kreditkort	grafík(listamaður)

Tafla 2. Algengustu aðkomuorðin í dagblaðatextum frá 1975 og 2000.

Flest þessara orða eru algeng og útbreidd í íslensku og langflest vel aðlöguð, t.d. *fax, grill, rokk, jeppi* og *kreditkort*. Meðal þeirra eru þó líka orðin *station* (um bíla, líklega ættað úr auglýsingum), *pick up* og *car rental* (úr auglýsingu sem notuð er aftur og aftur í blöðunum). Tíðni orða eða orðmynda í tilteknum textum er því ekki einhlítur mælikvarði á stöðu þeirra í málinu. En hvað sem flokkun orðanna líður eiga þau það öll sammerkt að vera upprunnin í öðru tungumáli, langflest í ensku, en hafa verið notuð einu sinni eða oftar í íslensku samhengi. Þótt sum þeirra séu og verði eindæmi og sá eða sú sem notaði þau hafi nær örugglega litið á þau sem útlensku þá eru þau samt sem áður vitnisburður um mál- og menningartengsl og það segir sína sögu að dæmi um erlendar tilvitnanir eða málvíxl í textunum tengjast undantekningalaust ensku.

5 Samantekt og lokaorð

Í inngangi voru nefnd nokkur atriði sem lúta að áhrifum mála hvers á annað. Því var haldið fram að öll mál geti orðið fyrir áhrifum frá öðrum málum ef forsendur eru fyrir hendi og af umfjölluninni hér að framan er ljóst að á báðum þeim tímasteiðum sem hér hefur verið fjallað um hefur allnokkur fjöldi tökuorða borist í íslensku, annars vegar úr lágbýsku (yfirléitt um norsku og dönsku) og hins vegar úr ensku. Enn fremur kom fram að ytri aðstæður í mál-samfélaginu réðu mestu um það hvort tungumál yrði fyrir áhrifum frá öðru máli og hversu mikil þau væru — aðstæður eins og snerting við önnur mál-samfélög, kunnátta málnotenda í öðrum tungumálum og þörf fyrir nýjungar í máli. Þegar tvö tungumál eru í beinni eða óbeinni snertingu hvort við annað verður mál þess samfélags sem er stærra eða valdameira að jafnaði veitimál gagnvart hinu. Meðal þess sem gerir eftirsóknarvert fyrir málnotendur að læra og nota erlent mál er efna-hagslegur ávinningur af því að hafa vald á því og sú mynd sem fólk gerir sér af málinu og þeirri veröld sem það er hluti af.

Staða þeirra tungumála sem hér hefur verið vikið að, lágbýsku á síðmiðöldum og ensku í nútímanum, er um margt áþekkt. Bæði málin eru mál áhrifamikilla samfélaga, hvort á sínum tíma. Þau eru bæði notuð í viðskiptum langt út fyrir það landsvæði þar sem þau eru móðurmál íbúanna og þ.a.l. í samskiptum manna sem sumir hverjir tala þau sem erlend mál. Miðlágbýska var „heimsmál“ á sínum tíma, þeg-

ar Vesturevrópumenn þekktu takmarkað til annarra heimshluta, og nú á dögum getur enska ótvírætt talist „heimsmál“ með tilliti til pólitískrar stöðu sinnar og útbreiðslu, ekki síst sem alþjóðlegt samskiptamál (*lingua franca*). Áhrif miðlagþýsku á íslensku á 14. og 15. öld bárust að vísu að verulegu leyti gegnum önnur norræn mál, en þau voru sjálf mál samfélaga sem voru stærri og valdameiri en hið íslenska og það breytir ekki því að yfir öllu gnæfði heimsmálið. Af þessum sökum eru þetta þau mál sem á viðkomandi tíma er eftirsóknarverðast að ná valdi á og þótt þau séu ekki síst notuð í ýmiss konar viðskiptum þá miðla þau um leið nýjum siðum, fyrirbærum og hugtökum.

Eigi að síður eru aðstæður ólíkar um margt á þessum tveimur tímaskiðum. Á 14. og 15. öld berast áhrifin eftir tveimur, tiltölulega skýrt aðgreindum leiðum. Annars vegar er það við bein munnleg samskipti milli Íslendinga og þeirra útlendinga sem helst áttu erindi til landsins — á fyrri hluta tímabilsins Skandinava sem miðla hinum lágþýsku áhrifum en þegar líður á 15. öld e.t.v. einnig þýskra kaupmanna sem tóku að venja komur sínar til landsins upp úr 1470. Hins vegar berast áhrifin í gegnum ritmálið, t.d. með þýðingum og bréfaskriftum, og vert er að hafa í huga að á hansatímanum er prentöld ekki gengin í garð. Nú á dögum eru tengslin fjölþættari og áhrifin geta því borist eftir fleiri leiðum. Bein munnleg samskipti eru ekki eina snerting Íslendinga við enskt talmál og ætla má að ensk áhrif berist ekki síður í gegnum miðla eins og útvarp, sjónvarp, kvikmyndir o.fl. og almenníngur hefur greiðan aðgang að margbreytilegum textum á ensku, s.s. bókum, blöðum, tímaritum, vefsíðum o.fl. Ætla má að á 14. og 15. öld hafi bein tengsl við útlendinga takmarkast við tiltölulega lítil svæði og fáa einstaklinga, þ.e.a.s. verslunarstaðina og þá sem þar störfuðu eða komu þangað til að sinna viðskiptum. Einnig er líklegt að textar á lágþýsku eða með miklum lágþýskum áhrifum, t.d. opinber skjöl, verslunarbréf o.þ.h., hafi einkum komið fyrir augu embættismanna, kaupmanna og þeirra sem störfuðu fyrir þá þótt t.d. þýðingar þar sem gætti lágþýskra áhrifa hafi sjálfsagt náð meiri útbreiðslu. Þessu er ólíkt farið með ensku á síðustu árum og áratugum. Erfitt gæti reynst að finna þann Íslending sem ekki kemst daglega í snertingu við ensku, t.d. í sjónvarpi eða á netinu, þótt fólk heyri, sjái og noti ensku mismikið, m.a. eftir því við hvað það starfar.¹⁰ Loks má nefna að ef það er rétt,

¹⁰Í nýlegri könnun sagðist um helmingur aðspurðra Íslendinga hafa notað ensku „flestalla daga“ eða „oft á dag“ vikuna á undan (talað, lesið eða skrifað) en aftur á

sem ýmsir fræðimenn hafa haldið fram á síðustu árum, að á 14. og 15. öld hafi verið svo lítil munur á lágbýsku og norrænum málum að eðlilegra sé að líta á samband þeirra sem snertingu milli mállýskna en milli mála (sbr. 3.2) Þá er samband viðtökumálsins (íslensku) og veitimálsins (lágbýsku eða ensku) nokkuð annars eðlis á fyrra tímabilinu en á því síðara. Ef um n.k. mállýskutengsl hefur verið að ræða þýðir það að í samskiptum hansakaupmanna og Norðurlandabúa hefur hvor getað talað sitt mál þannig að hinn skildi, líkt og þegar t.d. Danir og Norðmenn ræðast við nú á dögum, annar á dönsku og hinn á norsku, og því hafa tengslin ekki endilega leitt til eiginlegs tvítýngis. Það sama virðist geta átt við um íslensku á þessum tíma því skilin milli hennar og meginlandsmálanna norrænu eru þá enn óveruleg, a.m.k. miðað við það sem síðar varð. Aftur á móti er meiri munur á nútímaíslensku og ensku en svo að þeir sem tala þessi máli geti skilið hver annan nema með því að læra mál hins — yfirleitt þannig að Íslendingar læra ensku og hafa samskipti við enskumælandi fólk á henni. Þannig byggir snerting málanna á því að íslenskir málnotendur séu tvítýngdir, a.m.k. að einhverju marki, og staða ensku í heiminum stuðlar að því að þeir þrói með sér færni í ensku.

Hansakaupmenn voru fyrst og fremst kaupmenn en ekki sérlegir boðberar menningar, en í kjölfar veraldlegra umsvifa fylgdu þó þættir úr menningu þeirra, t.d. klæðaburður, tónlist, hljóðfæri, sögur, kvæði, og að auki gríðarlega margt sem tengdist handverki og listum; þetta endurspeglast í þeim tökuorðum sem bárust úr miðlagbýsku. Ensk og amerísk menningaráhrif nú á dögum eru mjög víðtæk. Ekki hefur verið rannsakað skipulega hvernig fjölda og útbreiðslu enskra tökuorða á mismunandi merkingarsviðum er háttáð, en þau eru ekki síst áberandi á sviðum þar sem helst gætir mikilla og örra breytinga eftir tísku og tíðaranda, t.d. í dægurmenningu af ýmsu tagi og þar sem erlend samskipti eru mikil. Það eru jafnframt svið þar sem orð eiga sér oft stuttan líftíma, óháð uppruna þeirra.

Í greininni var vikið að umfangi tökuorða á þeim tveimur tímabilum sem hér hefur verið fjallað um og reynt að meta hlutfallslega tíðni þeirra í textum. Forvitnilegt er að bera saman miðlagbýsku áhrifin í eldri textum og þau ensku í nýlegum textum. Það er gert í töflu 3 sem bæði sýnir hlutfall dæma um tökuorð í textunum í heild (lesmáls-

móti hafði einungis fjórðungur „aldrei“ notað ensku á þeim tíma (sbr. Kristján Árnason 2005:130).

orð) og hlutfall tökuorða af öllum þeim orðum sem þar koma fyrir (uppflettiorð). Í þessu sambandi verður þó að hafa nokkra fyrirvara. Í fyrsta lagi eru aðferðir við greiningu og talningu tökuorða og útreikninga á hlutfalli þeirra í textunum ekki alveg sambærilegar. Í öðru lagi eru eldri textarnir sem athugaðir voru mun einsleitari en þeir yngri og þeir spanna miklu lengra tímabil. Miðlagþýsk tökuorð voru eingöngu skoðuð í fornbréfum en þau eru frá u.þ.b. tveggja alda tímabili. Aftur á móti voru ensk tökuorð í nútímamáli athuguð í nokkrum mismunandi textagerðum — annars vegar í dagblöðum sem orðtekin voru í heild og hins vegar í samsettu textasafni úr talmáli og ritmáli — en þessir textar spanna tiltölulega stutt tímabil því þeir eru allir frá sl. 30–35 árum. Samanburðurinn byggist eingöngu á síðarnefnda textasafninu og fyrir nútímamálið eru birtar tvær tölur, annars vegar fyrir textasafnið í heild og hins vegar eingöngu fyrir formlegri ritmálstextana, en það er sú textagerð í nútímamálsefninu sem stendur næst fornbréfunum að stíl og málsniði. Í báðum tilvikum er um formlegt opinbert ritmál að ræða þótt vissulega séu þessir textar ekki alveg sambærilegir — annars vegar opinber skjöl og hins vegar (innlendar) fréttir og fréttatengt efni.

	Miðlagþýsk áhrif á 14. og 15. öld	Ensk áhrif í lok 20. aldar	
	<i>Íslensk fornbréf</i>	<i>Formlegt ritmál (fréttir o.þ.h.)</i>	<i>Allir textar (talmál, óformlegt og formlegt ritmál)</i>
Lesmálsorð	0,3%	0,3%	0,6%
Uppflettiorð	3,9%	2,0%	3,7%

Tafla 3. Samanburður á hlutfalli miðlagþýskra tökuorða í fornbréfum og enskra tökuorða í nútímamálstextum.

Samkvæmt töflunni er hlutfall dæma um tökuorð það sama í fornbréfunum og í formlegu ritmálmálstextunum úr nútímamáli en aftur á móti allnokkru herra ef nútímamálstextarnir eru skoðaðir í heild. Nú á dögum eru því ensk tökuorð talsvert algengari við óformlegar aðstæður, bæði í tali og riti, en miðlagþýsk tökuorð voru í opinberum skjölum á sinni tíð. Við getum hins vegar ekki vitað hvernig tíðni þeirra var þá háttað í daglegu máli. Sé litið á hlutfall tökuorða af þeim orðaforða sem birtist í textunum er það svipað í fornbréfunum og í nútímamálstextunum í heild en aftur á móti talsvert lægra í formlegu

ritmálstextunum einum. Þetta bendir m.ö.o. til þess að orð af miðlágþýskum uppruna í fornbréfum séu hlutfallslega talsvert fleiri en orð úr ensku í innlendu dagblaðaefti við lok 20. aldar. Hér er þó vert að minna á það að áætlun um fjölda uppflöttiorða í fornbréfunum byggðist á óbeinum aðferðum (þ.e.a.s. samanburði við texta fornsagna, sbr. kafla 3.1) og þar af leiðandi er sú hlutfallstala ótraustari en aðrar tölur í töflu 3. Samanburðurinn virðist samt ekki benda til þess að ensk áhrif í nútímamáli, eins og þau birtast í hlutfallslegum fjölda tökuorða, séu verulega miklu meiri en áður hefur þekkt um erlend máláhrif. Þetta krefst þó frekari rannsókna; t.d. hefur hér einungis verið tæpt lauslega á formlegum og merkingarlegum einkennum tökuorða og aðlögun þeirra að íslensku málkerfi og ekkert verið fjallað um önnur svið málsins, t.d. áhrif á setningagerð.

Samvinna okkar hefur sannfært okkur um að samanburður á erlendum áhrifum á ólíkum tímum geti verið mjög frjór og varpað ljósi á vissa, afmarkaða þætti íslenskrar málþróunar, þar á meðal í sögu orðaforðans. Hér mætast málsagan og samtímamálið á spennandi hátt með gagnkvæmri yfirfærslu aðferða og þekkingar. Við teljum að það sé gagnlegt að hafa nútímann til hliðsjónar þegar við reynum að skilja hvað fór fram á fyrri öldum, m.a. vegna þess að völ er á miklu meiri og fjölbreytilegri heimildum um mál samtímans sem veita okkur inn-sýn í ýmiss konar tilbrigði í máli og málnotkun, t.d. eftir eðli og tilgangi texta, ytri aðstæðum, stíl o.fl. Sú þekking sem fengist hefur með rannsóknum á máltengslum hefur m.a. leitt til þess að fræðimenn hafa skoðað áhrif miðlágþýsku á norræn mál, og síðan áhrif norsku og dönsku á íslensku, sem mállýskuáhrif fremur en áhrif ólíkra tungumála hvers á annað. Það sjónarhorn eitt og sér getur breytt miklu um sýn okkar á þær breytingar sem urðu á orðaforða norrænna mála á síðmiðöldum og ætla má að ef eðli máltengslanna á þessum tveimur tímabilum er ólíkt af þeim sökum gæti nánari samanburður áhrifanna leitt í ljós áhugaverðan mun á afleiðingum þeirra. Á hinn bóginn teljum við einnig að sú samþjöppun og einföldun staðreynda sem rás tímans hefur í för með sér, þar sem „óþarfar“ upplýsingar hverfa í bakgrunninn og eftir stendur tiltölulega einföld og skýr mynd af ástandi fyrir á tíð, geti haft skýringargildi fyrir rannsóknir í nútímanum, þegar rannsakendur standa gjarnan frammi fyrir ofgnótt gagna og heimilda.

Tilgangur okkar var fyrst og fremst að gera tilraun til að skoða umrædd tímabil í samhengi. Hér hefur lýsingu á máláhrifum á þessum

tveimur tímaskeiðum fyrst og fremst verið stillt upp hlið við hlið, fjallað nokkuð um ytri aðstæður m.t.t. þess sem er líkt og ólíkt og umfang áhrifanna eins og þau birtast í beinum tökuorðum borin saman. Hins vegar bíður ótalmargt frekari skoðunar.

Heimildir

- Ásta Svavarsdóttir. 2004a. English borrowings in spoken and written Icelandic. Í: Anna Duszak og Urszula Okulska (ritstj.). *Speaking from the Margin. Global English from a European Perspective*, bls. 167–176. Frankfurt am Main: Peter Lang.
- Ásta Svavarsdóttir. 2004b. English in Icelandic. A Comparison between generations. *Nordic Journal of English Studies* No. 2, Volume 3:153–165.
- Birna Arnbjörnsdóttir. 2006. *North American Icelandic. The life of a language*. Manitoba: University of Manitoba Press.
- Braunmüller, Kurt. 1998. Sprogkontakt i Hansetiden — en sammenfattende oversigt over Hamborg-projektet. Í: Ernst Håkon Jahr (ritstj.). *Språkkontakt i Norden i middelalderen, særlig i Hansatiden*, bls. 17–31. Skrift nr. 1 fra projektet Språkhistoriske prinsipper for lånord i nordiske språk. (Nord 1998:4). København: Nordisk Ministerråd.
- DI = *Diplomatarium Islandicum. Íslenzkt fornbréfasafn, sem hefir inni að halda bréf og gjörninga, dóma og máldaga, og aðrar skrár, er snerta Ísland eða íslenzka menn* 1–16. Kaupmannahöfn [1–5] & Reykjavík [5–16] 1857–1972.
- Einar G. Pétursson (útg.). 1976. *Miðaldaævintýri þýdd úr ensku*. Rit 11. Reykjavík: Stofnun Árna Magnússonar á Íslandi.
- Eiríkur Rögnvaldsson. 1990. Orðstöðulykill Íslendingasagna. *Skáldskaparmál* I:54–61.
- Guðrún Kvaran. 2001. Nokkur dönsk aðkomu- og tökuorð í heimilishaldi. *Íslenskt mál og almenn málfræði* 23:275–289.
- Guðrún Kvaran og Ásta Svavarsdóttir. 2002. Icelandic. Í: Manfred Görlach (ritstj.). *English in Europe*, bls. 82–107. Oxford: Oxford University Press.
- Hanna Óladóttir. 2005. Pizza eða flatbaka? *Viðhorf 24 Íslendinga til erlendra máláhrifa í íslensku*. Óútgefin ritgerð til MA-prófs við hugvísindadeild Háskóla Íslands.

- Hanna Óladóttir. 2007. „Ég þarf engin fornrit til að vita að ég er Íslendingur, ég vil samt tala íslensku“. Um viðhorf Íslendinga til eigin tungumáls. *Ritið* 1/2007:107–130.
- Haugen, Einar. 1972 (1950). *The Analysis of Linguistic Borrowing*. Í: Anwar S. Dil (ritstj.). *The Ecology of Language*. Essays by Einar Haugen, bls. 79–109. Stanford, California: Stanford University Press.
- IslDipl = Stefán Karlsson (útg.). 1963. *Íslandske originaldiplomer indtil 1450. Tekst*. Editiones Arnamagnæanæ, Series A, vol. 7. København: Munksgaard.
- Íslensk orðabók. 2002. 3. útgáfa. Ritstjóri Mörður Árnason. Reykjavík: Edda.
- Jahr, Ernst Hákon. 1997. Nye perspektiv på språkkontakten mellom lågtysk og nordisk i seinmellomalderen, og om en fotnote om blandingsspråk som gav opphav til en »detektivhistorie«. Í: Patrik Åström (ritstj.). *Studier i svensk språkhistoria* 4. Förhandlingar vid Fjärde sammankomsten för svenska språkets historia, Stockholm 1–3 november 1995, bls. 9–19. Meddelanden från Institutionen för nordiska språk vid Stockholms universitet (MINS) 44. Stockholm.
- Jakob Benediktsson. 1987. *Lærdómslistir*. Afmælisrit 20. júlí 1987. Reykjavík: Mál og menning / Stofnun Árna Magnússonar.
- Jorgensen, Peter A. (útg.). 1970. Ten Icelandic Exempla and Their Middle English Source. *Opuscula* IV (Bibliotheca Arnemagnæana Vol. XXX), bls. 177–207. København: Munksgaard.
- Kristján Árnason. 2005. Íslenska og enska: Vísir að greiningu á málvistkerfi. *Ritið* 2/2005:99–140.
- Menntamálaráðuneytið. 2001. *Tungumálakönnun ágúst 2001*. Price Waterhouse Coopers. (bella.mrn.stjr.is/utgafur/Menntskyrsla.pdf; sótt 29. nóvember 2007.)
- Myers-Scotton, Carol. 2002. *Contact Linguistics*. Bilingual Encounters and Grammatical Outcomes. Oxford: Oxford University Press.
- Mörður Árnason, Svavar Sigmundsson og Örnólfur Thorsson. 1982. *Orðabók um slangur, slettur, bannorð og annað utangarðsmál*. Reykjavík: Svart á hvítu.

- Pétur Gunnarsson. 2007. *ÞÞ í fátæktarlandi. Þroskasaga Þórbergs Þórðarsonar*. Reykjavík: JPV útgáfa.
- Selback, Bente, og Helge Sandøy (ritstj.). 2007. *Fire dagar i nordiske aviser. Ei jamføring av påverknaden i ordforrådet i sju språksamfunn*. Oslo: Novus forlag.
- Steinunn Einarsdóttir. 2001. Þegar Íslendingar fóru að læra ensku. *Málfríður* 17(1):20–31.
- Trudgill, Peter. 2000. On locating the boundary between language contact and dialect contact: Low German and continental Scandinavian. Í: Ernst Håkon Jahr (ritstj.). *Språkkontakt — Innverknaden frá nedertysk på andre nordeuropeiska språk*, bls. 71–85. Skrift nr. 2 frá prosjektet Språkhistoriske prinsipp for lånord i nordiske språk. (Nord 2000:19). København: Nordisk Ministerråd.
- Veturliði Óskarsson. 1997. Sem lágvært bárujálfur við Íslands strönd. Í: Úlfar Bragason (ritstj.). *Íslensk málsaga og textafræði*, bls. 132–143. Rit Stofnunar Sigurðar Nordals 3. Reykjavík.
- Veturliði Óskarsson. 2003. *Middelnedertyske låneord i islandsk diplom-sprog frem til år 1500*. Bibliotheca Arnamagnæana, Vol. XLIII. København: C.A. Reitzels Forlag.
- Veturliði Óskarsson. 2005. Altsächsisch oder Mittelniederdeutsch? Zur Frage nach der Herkunft einiger alter Lehnwörter im Isländischen. Í: Lennart Elmevik, Stefan Mähl & Kurt Erich Schöndorf (ritstj.). *Niederdeutsch in Skandinavien V und VI*, bls. 43–57. Osloer Beiträge zur Germanistik 36. Frankfurt am Main: Peter Lang.
- Vésteinn Ólason. 1982. *The Traditional Ballads of Iceland. Historical Studies*. Rit 22. Reykjavík: Stofnun Árna Magnússonar á Íslandi.

Lykilorð

íslenskur orðaforði, tökuorð úr miðlágþýsku, tökuorð úr ensku, erlend áhrif

Keywords

Icelandic vocabulary, lexical borrowings from Middle Low German, lexical borrowings from English, foreign linguistic influence

Abstract

Lexical borrowings in Icelandic are the main topic of the article. Compared to many other languages, borrowings are relatively few in Icelandic, but their number is be-

lieved to be increasing in recent times due to increased language contact. We look at two periods in the history of the language — the 14th and 15th centuries characterised by Middle Low German influence in Northern Europe and modern times from the late 19th century till the present, especially the last few decades, when linguistic influence typically comes from English. The Middle Low German influence was largely indirect in Iceland as it was transmitted through the Scandinavian languages, which were much more deeply influenced than Icelandic. In Icelandic documents before 1500 there are close to 3,000 examples of 500–600 different words of Middle Low German descent. About half of them only appear once or twice in the documents, and relatively few are still in use. In modern times the main linguistic influence was first from Danish and later, especially after World War II, from English. Recent studies of various texts from Modern Icelandic speech and writing have indicated that a very small proportion of the texts consists of lexical borrowings (less than 0.5% of running words on the average). They also show that the frequency of such words varies greatly according to genre, style and register — in newspapers, the percentage is e.g. almost 1% in advertisements while it is as low as 0.04% in editorials. Furthermore it has been shown that young people tend to use more borrowings from English than older persons, as might be expected from the fact that the young in general are more fluent in English. Many of the borrowed words only occur once in the texts, and presumably some of the less adapted words should rather be analysed as (more or less conscious) code switches than as actual borrowings. Others are more frequent, and they tend to be better adapted, orthographically, phonetically and/or grammatically. The discussion focuses mainly on the frequency and distribution of lexical borrowings in texts from the two periods, but their grammatical and semantic characteristics, as well as their development is also discussed briefly.

Ásta Svavarsdóttir
Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum / Háskóla Íslands
Neshaga 16
IS-107 Reykjavík
asta@hi.is

Veturliði Óskarsson
Menntavísindasviði Háskóla Íslands
v/Stakkahlíð
IS-105 Reykjavík
veturosk@hi.is

Guðrún Kvaran

Enginn lifir orðalaust

Fáein atriði úr sögu íslensks orðaforða

1 Inngangur

Það teljast engin ný sannindi þegar sagt er að orðaforðinn hafi breyst og aukist töluvert frá fornmáli til nútímamáls. Nær daglega má rekast á eitthvað nýtt í dagblöðum og heyra ný orð í útvarpi, sjónvarpi og í tali fólks. Þessi orð teljast flest til virkrar orðmyndunar. Oft er um svokallaðar *augnablikssamsetningar* eða *skyndimyndanir* (e. *nonce-word*, þ. *Ad-hoc Bildung, Augenblicksbildung*) að ræða sem spretta fram þegar þeirra er þörf og lenda ekki endilega á blaði. Sjaldnast eiga orð af því tagi erindi í orðabækur. Þau eru vanalega auðskiljanleg. Í öðrum tilvikum koma fram orð sem orðið hafa til við lærða orðmyndun og í enn öðrum aðlöguð tōkuorð eða lítt aðlöguð aðkomuorð úr erlendum málum (sjá nánar í 2. kafla). Í því sem hér fer á eftir verða raktar viðbætur við orðaforðann og breytingar á honum í aldanna rás og reynt verður að benda á áhrifavaldinn hverju sinni. Aðeins verður hægt að tylla niður tá á stöku stað, til annars er viðfangsefnið of víðfeðmt. Fyrst verða hugtökin *erfðaorð*, *tōkuorð*, *aðkomuorð* og *nýyrði skýrð*, síðan verður fjallað um orðaforðann frá elsta máli og til nútímamáls og staldrað við helstu strauma sem ýtt hafa undir myndun eða viðtöku nýrra orða.

2 Orðaforðinn – erfðaorð, tökuorð, nýyrði

Með orðaforða tungumáls er átt við öll þau orð sem þekkjast í rituðum heimildum um tungumálið og sömuleiðis þau orð sem notuð eru í talmáli en sjást sjaldan eða ekki á prenti. Sum orðanna hafa verið notuð frá elstu tíð og til þessa dags. Önnur voru notuð á ákveðnu skeiði tungumálsins við ákveðnar aðstæður en úreltust og féllu í gleysku. Þau koma ef til vill aðeins fyrir á einum stað í fornum textum en gera verður ráð fyrir því að þau hafi verið mönnum kunn á dögum ritarans þótt merkingin geti stundum verið nútímamönnum torráðin og oft aðeins ágiskun. Í *Íslenskri orðsifjabók* eftir Ásgeir Blöndal Magnússon (1989) eru ýmis dæmi um orð úr fornu máli sem ekki hafa lifað í málinu. Meðal þessara orða eru nafnorðin *bukran*, sem notað var um sérstakan línúk eða bómullardúk, *bukl* um skjaldarbólu, *buklari* um sérstaka gerð af skildi, *glinga* í merkingunni 'gamansemi, spaug' og *kaða* í merkingunni 'hæna' og sagnirnar *blígja* 'stara', *bryggja* í merkingunni 'brugga', *bræða* 'skunda, flýta sér' (skyld lo. *bráður*), *bræða* 'fóðra, gefa bráð' (skyld no. *bráð*), *dafna* 'veiklast, dofna, verða máttvana', *dyrglast* 'leyrast, gleymast, fyrnast yfir' og *glaupsa* 'þvaðra, masa'. Öll þessi orð merkir Ásgeir með krossi sem merkir að orðið sé „fornt mál, forn mynd, gamalt mál“ (1989:xxvi). Enn önnur orð eru nýleg eða ný í málinu og til orðin við breytingar á verk- og atvinnuháttum, tækninýjungum og nýjum varningi en öll eru þessi orð hluti af sögulegum orðaforða tungunnar.

Venja er að kalla þau orð *erfðaorð* sem verið hafa í málinu eins lengi og menn hafa heimildir um. Allstór hluti orðaforðans telst því til erfðaorða og er þar oftast um orð að ræða sem finna má heimildir um í skyldum málum, norður- eða vesturgermönskum, og rætur eiga að rekja til frumnorrænu, sum til frumgermönsku og sum til frumindó-evrópsku. Viðbæturnar eru síðan annaðhvort orð tekin að láni úr erlendum málum á ýmsum tímum, misjafnlega aðlöguð, eða *nýyrði* sem búin hafa verið til um hluti, hugmyndir eða aðferðir. Þau geta verið hreinar nýmyndanir, tökuþýðingar eða tökumerkingar. Til *nýyrða* teljast svokölluð *íðorð* en með þeim er átt við sérfræðiorð í tiltekinni fræðigrein.

Lengst af hefur verið notað orðið *tökuorð* um þau orð sem fengin eru að láni úr öðrum málum en í seinni tíð hefur verið greint á milli *tökuorða* og *aðkomuorða* (d. láneord, fremmedord; þ. Lehnwort, Fremd-

wort). Tökuorðin hafa aðlagast hljóð- og beygingarkerfi viðtökumálsins, í þessu tilviki íslensku, og eru meira eða minna viðurkennd af almenningi sem hluti orðaforðans, en aðkomuorðin stinga á einhvern hátt í stúf við málkerfið og bera uppruna sínum merki í stafsetningu eða framburði.

Baldur Jónsson prófessor (2002:221) notar *aðkomuorð* sem yfirheiti yfir *slettur* annars vegar og *tökuorð* hins vegar og leggur til aðgreininguna *aðskotaorð* og *tökuorð* fyrir *fremmedord* og *lånneord*. Hann taldi að fimm kröfur þyrfti að gera til fullkomins eða fullgilds tökuorðs. Þessar kröfur eru (2002:222–223):

1. Áhersla skal hvíla á fyrsta atkvæði.
2. Tökuorð skal lúta íslenskum hljóðkerfisreglum (phonologische Regeln).
3. Tökuorð skal lúta íslenskum hljóðskipunarreglum (phonotaktische Regeln).
4. Tökuorð skal falla inn í einhvern beygingarflokk sem fyrir er og hlíta beygingarreglum hans og öðrum sérreglum flokksins.
5. Tökuorð skal stafsetja með stöfum íslenska stafrófsins á þann veg að reglubundin vensl séu milli ritháttar og framburðar.

Sé þessum reglum beitt á erlend orð sem leita inn í málið verða tökuorðin tiltölulega fá en aðkomuorðin (aðskotaorðin) því fleiri.

Þeir orðflokkar sem taka við nýjum orðum eru nafnorð, lýsingarorð og sagnorð og eru þeir einu nafni nefndir *opnir orðflokkar*. Aðrir orðflokkar eru lokaðir ef frá eru talin háttaratviksorð sem enda á *-lega*. Nær daglega má heyra eða sjá í fjölmiðlum ný atviksorð með viðskeytinu *-lega* í sambandinu *-lega séð* eins og *byggingarlega séð*, *fótboltalega séð*, *fiskveiðilega séð*, *ferðalega séð*, *innkaupalega séð*, *líkamsræktarlega séð*. Vissulega teljast sambönd sem þessi til setningarfræði en atviksorðin sjálf til orðmyndunar. Þegar einn helsti hárgreiðslumeistari borgarinnar sagði í viðtali að ein fremsta verslunarkona landsins væri „glæsileg kona svona lúkklega séð“ var hann að búa til nýtt atviksorð með viðskeytinu *-lega* þótt deila megi um útkomuna.

3 Frá landnámi til siðskipta

3.1 Hraun og hver í máli landnámsmanna

Venja er að miða íslenska málsögu við landnám á 9. og 10. öld en vissulega töluðu landnámsmenn norskar, danskar og sænskar mállýskur og þeir fluttu með sér írskumælandi þræla. Í raun eru litlar heimildir til um orðaforðann á fyrstu öldum Íslandsbyggðar og þar til íslenskar ritheimildir koma til sögunnar á seinni hluta 12. aldar. Þá var afar líttill munur á íslensku og norsku en sá munur óx á 13. og enn frekar á 14. öld. Landnámsmenn fluttu með sér þann orðaforða sem þeim var tamt að tjá sig með og notuðu hann áfram í nýju landi. Stundum þurftu þeir þó að víkka út merkingu orðs til þess að geta lýst því sem lýsa þurfti. Þannig var með orðin *hraun* og *hver*.

Orðið *hraun* var upphaflega notað um stórgrýtisurð eða hrjóstrugt, grýtt land og þekkist sú merking sums staðar á landinu. Orðið lifir í færeysku *reyn* 'klappir, grýtt land', í dönsku *røn* 'kletta- eða klapparhryggur neðansjávar' og í hjaltlensku *røn(i)* 'klöpp'. Fyrst þegar landnámsmenn kynntust eldbrunnu grjóti færðist merkingin yfir á þá steintegund líka og er hún nú sú merking sem flestum er töm í dag. Vellandi *hver* þekktu landnámsmenn ekki að heiman en gripu til orðs sem þeir þekktu áður. Upphafleg merking orðsins *hver* er 'ketill' en merkingin víkkaði þegar lýsa þurfti heitum vatns- eða gufuhver hérlandis.

3.2 Orð flutt heim úr víking

Í máli fornnorrænna manna fundust ekki einungis hrein norðurgermönsk orð. Allmikið var af tökuorðum sem fornmenn höfðu kynnst þegar þeir héldu í víking í austur- eða suðurátt eða í kaupferðir og pílgrímsferðir. Orð sem fylgdu heimfluttum varningi festust í málinu eins og *klútur*, *sokkur*, *blek*, *sápa*, *pipar* sem líklegast eru rakin til fornensku (*clût*, *socc*, *blæc*, *sâpe*, *pipor*), og síðar *edik*, *krydd*, *mustarður* og *möttull* úr miðlágþýsku (*etik*, *krûde*, *krut*, *mosterd*, *mantel*). Orðið *pell* getur hvort heldur er átt rætur að rekja til fornensku *pell* eða miðlágþýsku *pelle*. Tímabil fornensku er talið frá 900–1100 en miðlágþýska tók við af fornsaxnesku á 13. öld.

Úr þessum ferðum fluttu norrænir menn einnig með sér framandleg orð eins og *torg* úr fornrússnesku *torgu* sem aftur er rakið til

fornslavnesku *trugu* 'markaðstorg'. Fleiri orð þekkjast í fornum heimildum sem rekja má til fornslavnesku en *torg* er hið eina þeirra sem lifir enn. Stutta viðdvöl höfðu t.d. orðin *tapar*, *tapari* 'lítill öxi' (< fslavn. *toporu*), *leðja* (tökuorð úr slavn., sbr. rússn. *lodka*, fslavn. *ladija*) sem var ákveðin skipstegund og einingin *serkur* um 5 x 40 dýraskinn (< rúss. *sorok* '40 loðskinn' (Vries 1962:xxxiii)).

Á enn öðrum slóðum kynntust norrænir menn flnum. Orðið *fill* er talið tökuorð úr persnesku *fil* og hefur það heiti haldist í norrænum málum á þessu mikla dýri. Frá sama tíma er orðið *úlfaldi*. Í vesturgermönskum málum fannst orðið í fornensku *olfend(a)*, fornsaxnesku *olbundeo*, fornháþýsku *olbento*. Í gotnesku er varðveitt myndin *ulbandus*. Það er rakið til latneska orðsins *elephantus* og gríska orðsins *eléphas* sem notuð eru um flinn og lifir í ensku sem *elephant*. En í norrænum málum fékk orðið annað tákngildi sem haldist hefur allt til þessa dags (Ásgeir Blöndal Magnússon 1989:1083). Góð heimild er í *Postula sögum* þar sem segir: „sæll Johannes hafði klæði vofin af hári þeirra kvikvenda, sem kameli heita og vér köllum ulfalda.“ (Postola sögur 1874:871).

3.3 Áhrif kristnitöku á orðaforðann

Við kristnitöku jókst orðaforðinn til muna. Bregðast þurfti við miklum erlendum menningaráhrifum og mynda varð fjölda orða um kristin hugtök. Þess sjást greinileg merki í elstu kirkjulegum bókmenntum eins og m.a. Ernst Walter benti á í ritinu *Lexikalisches Lehngut im Altwestnordischen* 1976. Orð sem þegar voru í málinu gátu fengið nýja merkingu, þ.e. fengin var að láni merking veitimálsins, og ný orð voru af þeim leidd til þess að ná til hugtaka sem engin orð voru til yfir áður. Sem dæmi mætti nefna sögnina að *trúa* í trúarlegri merkingu, þ.e. trú á Guð. Hún þekktist í fornu máli um að 'ætla, treysta, telja satt'. Að baki kirkjulegu merkingunni er latneska sögnin *credere* 'trúa' sem í trúarlegum textum var notuð um að trúa á Guð. Af nafnorðinu *trúa* í kirkjulegu merkingunni 'trú á Guð', voru leidd lýsingarorðin *trúfastur*, sem þýðing á latneska orðinu *religiosus*, og *trúlaus* sem þýðing á *infidelis* (1976a:56–57).

Annað dæmi er lýsingarorðið *kær(r)* (< lat. *carus*) sem í fornu máli var notað í merkingunni 'hugþekkur' og elst dæmi er um í *Knútsdrápu* eftir Sighvat Þórðarson (Finnur Jónsson 1912:234):

rauf ræsir af
Rúms veg suman
kærr keisara,
klúss Pétrúsi.

Síðar bætist trúarleg skírskotun við merkinguna og möguleiki opnast fyrir myndun nafnorðsins *kærleikur* 'ást, ást Guðs'. Um það fjallaði Halldór Halldórsson (1970:366) en hann fékkst talsvert við skýringar á eldri tökuorðum og benti á að oft getur verið erfitt að sýna fram á veitimálið með vissu. Tók hann þar sem dæmi m.a. *herra* og *frú* sem heimildir eru um frá því snemma á 13. öld. Hann benti á að þau gætu annaðhvort hafa borist í málið fyrir kristin áhrif, og væru þá fengin að láni úr fornsaxnesku, eða að áhrifin væru hugsanlega frá riddarabókmenntum og þyrfti að gera ráð fyrir láni úr miðlágþýsku ef þau áhrif væru eldri (1970:366–367).

Mörg tökuorðanna eiga rætur að rekja til latínu eða grísku en hafa borist hingað um fornensku, fornsaxnesku eða miðlágþýsku. Þekkt dæmi eru orðin *biskup* (fe.), *djákni* (fe.), *klerkur* (fe.), *munkur* (fe.), *nunna* (fe.) *páfi* (fsax.), *prestur* (fe.), *altari* (fsax.), *djöfull* (fsax.), *kirkja* (fe.), *páskar* (mlþ.) og *synd* (fsax.) en mörg fleiri mætti nefna (Ásgeir Blöndal Magnússon 1989; Halldór Halldórsson 1968).

3.4 Frönsk áhrif á orðaforðann

Gamall er einnig sá orðaforði sem varð til við þýðingar á riddarabókmenntum en nauðsynlegt var að finna orð yfir hugtök sein tengdust hinu fagaða hirðlífi og framandi umhverfi riddaranna. Til þess þurfti að taka allmörg orð að láni sem flest eru talin úr fornþýsku eða miðþýsku en einnig úr fornensku, fornsaxnesku eða miðlágþýsku. Dæmi um orð af þessu tagi eru titlar sem menn báru, eins og *barón*, *riddari*, *knapi*, *lávarður*, *jungfrú*, en einnig orð af öðru tagi eins og *fantur* í merkingunni 'þjónn; flakkari' og *hæverskur* sem sótt er til miðlágþýska orðsins *hövesch* en það var notað um þann sem var fyrirmannlegur í háttum og kunni að hegða sér við hirðina sem á miðlágþýsku hét *hof*. Því má bæta við að orðin *hufflegur* eða *hupplegur* eru af sömu rót. Þau bárust hingað úr dönsku *höflig* 'kurteis, hæverskur' en þangað barst orðið úr miðlágþýsku *hovelik* (Ásgeir Blöndal Magnússon 1989:386).

Orðin *kurteisi* og *kurteis* eru tökuorð úr fornfrönsku *cortoisie*, *cortois* sem aftur eru leidd af fornfranska orðinu *court* 'hirð, konungshöll'.

Það var tekið að láni í íslensku sem *kurt* ‘hirð; hæverska’. Merkingin ‘hirð’ féll snemma í gleymsku en ‘hæverska’ lifði lengur, einkum í orðasambandinu *með kurt og pí* ‘hæversklega, með sóma’. Lítið hefur verið fjallað um frönsk áhrif á málið sérstaklega. Alexander Jóhannesson skrifaði þó grein 1944 undir heitinu *Menningarsamband Frakka og Íslendinga* þar sem hann nefndi um 200 tökuorð sem hann taldi tekin beint úr frönsku eða úr frönsku um annað mál. Flest orðanna voru gömul og fengin úr riddarabókmenntum. Yngri rannsóknir hafa fækkað þessum orðum Alexanders en eftir lifa þó t.d. *asni*, *burgeis*, *púta* í merkingunni ‘hóra’, *séra*, *látún* og *klaret*. Af sögnum má nefna *dubba* sem upphaflega merkti ‘slá til riddara’ en lifir nú í sambandinu að *dubba sig upp* ‘búa sig upp á’ og *uppdubbaður* ‘prúðbúinn’. Þess má geta að allmörg tökuorð koma aðeins fyrir á prenti í riddarasögum og er því óvíst að þau hafi náð inn í almennt mál þess tíma. En heimildir eru um þau og þar af leiðandi teljast þau hluti sögulegs íslensks orðaforða (sjá t.d. Jakob Benediktsson 1964:97).

3.5 Tökuþýðingar

En nýyrði voru mynduð á mörgum öðrum sviðum en innan kristni og bókmennta. Í fyrstu málfræðiritgerðinni, sem samin var á 12. öld líklegast sem kennslurit, eru notuð íslensk fræðiheiti í stað latneskra til að gera efnid eins skiljanlegt og hægt var. Þar má nefna orðin *raddarstafir* og *hljóðstafir* fyrir *vocales* á latínu og *samhljóðendur* og *samhljóð* fyrir *consonantes* (Hreinn Benediktsson 1972:50–51). Orðin eru vissulega löguð eftir latínunni en sú ákvörðun „fyrsta málfræðingsins“ að nota einvörðungu íslensk málfræðiheiti varð til þess að latnesk málfræðiheiti náðu ekki að festast í málinu eins og hjá nágrannabjóðunum.

Mjög víða var notast við tökuþýðingu við aðlögun latneskra orða að forníslensku. Þá er hver liður latneska orðsins þýddur með orðum af íslenskum stofni. Oft er vísað til orðsins *samvíska* um tökuþýðingu úr latínu en það kemur fyrir í norskrei heimild frá 13. öld og er þýðing á orðinu *conscientia*. Ernst Walter (1976b) dró saman mörg önnur orð sem mynduð voru með forskeytinu *sam-* fyrir latneska forskeytið *con-*. Meðal þeirra eru *sameilífur* fyrir *coaeternus*, *samfagna* fyrir *congaudere*, *samkunda* fyrir *convivio*, *samtengja* fyrir *conjungere* og *samþræll* fyrir *conservus*.

3.6 Gelískar heimildir

Með landnámsmönnum og þeim ófrjálsu mönnum sem þeir fluttu til landsins bárust einnig gelísk orð sem Helgi Guðmundsson hefur rannsakað manna best. Hann telur að í vesturnorrænum málum ásamt orkneysku og hjaltlensku megi finna 46 orð af gelískum uppruna, þar af 32 í íslensku (1997:164). Hann varar við að orðin séu fremur oftalin en vantalin þar sem þau séu í mörgum tilvikum stakdæmisorð. Dæmi um orð af gelískum uppruna, sem enn eru notuð í íslensku, eru *brek-án*, kvenkynsorðið *des* 'heystakkur, móhraukur' og hvorugkynsorðið *des* 'beð í kálgarði', *gjalt* í orðasambandinu *verða að gjalti*, fuglsheitið *jaðrakan* í ýmsum myndum, *kapall*, *kláfur*, *kró* og *tarfur*.

3.7 Leit í orðsifjabókum

Sá sem leitar í orðsifjabókum að upprunaskýringum fornra tökuorða, t.d. hjá Jan de Vries, Alexander Jóhannessyni eða Ásgeiri Blöndal Magnússyni kemst fljótt að raun um að þær stangast oft á og gefa ónógar upplýsingar. Alexander sker t.d. iðulega ekki úr um hvort orð er komið í íslensku úr miðháþýsku eða miðlágþýsku. Ásgeir virðist hallast meira að miðlágþýsku þegar báðar mállýskurnar koma til greina. Sem dæmi mætti nefna *baldakin* 'silkiefni eða silkitjald; eiginlega klæði frá Bagdad' sem Alexander segir að annaðhvort sé komið úr miðlágþýsku *boldeke* eða miðháþýsku *baldakin* (1956:945). Ásgeir aftur á móti nefnir aðeins miðlágþýsku myndina *baldekin* sem skýringu á íslensku orðunum *baldikin*, *baldrkinn*, *baldurskinn* og segir komna úr frönsku *baldaquin* (1989:37). Annað dæmi er *ametta* 'höfuðdúkur úr líni' sem Alexander segir að sé annaðhvort komið úr miðháþýsku eða miðlágþýsku *amitte* (1956:939) en Ásgeir aftur á móti nefnir eingöngu miðháþýska orðið *amitte* sem hann segir að sé lagað eftir latínu *amictus* (1989:15; sjá einnig Guðrún Kvaran 2000:170–171).

Veturliði Óskarsson nefndi bæði þessi orð í doktorsritgerð sinni um miðlágþýsk tökuorð í skjölum fram til 1500 (2003:215, 176) og komst að sömu niðurstöðu og Ásgeir en kostur hefði verið að fá svar við því hvers vegna *baldakin* er úr miðlágþýsku og *ametta* úr miðháþýsku. Málfræðilegar ástæður vantar og ef ekki er unnt að sýna fram á þær er í raun betra að geta um báða möguleikana eins og Alexander gerði.

4 Frá siðskiptum til hreintungustefnu

Unnt hefði verið að ræða um margt fleira í elsta orðaforða málsins en verður vikið að tímabilinu frá siðskiptum til svonefndrar hreintungustefnu. Áhrif kirkjunnar og kirkjulegra bókmennta eru vel þekkt, einkum af bók Christians Westergaard-Nielsens um tökuorð í prentuðum 16. aldar bókmenntum (1946). Mikið var þýtt en mestu skipti að prentlistin kom til sögunnar og gerbreytti möguleikum á útbreiðslu kenningarinnar. Westergaard-Nielsen safnaði talsvert á annað þúsund orða í rannsókn sinni. Hann einskorðaði sig þó ekki við tökuorð sem tekin voru upp í málið á 16. öld heldur safnaði öllum þeim sem hann taldi til tökuorða. Sum orðanna sem hann birti voru því eldri í málinu en frá 16. öld en mestum hlutanum safnaði hann þó úr 16. aldar þýðingum.

Ýmsir hafa gagnrýnt erlend áhrif á málið í biblíuþýðingum 16. aldar en Jón Helgason benti réttilega á í bók sinni um Nýja testamenti Odds Gottskálkssonar að Oddur hefði ekki getað stýrt fram hjá slíkum orðum, það „væri fásinna að ætlast til slíks, meðal annars fyrir þá sök, að þeirrar tíðar manni var ofætlun að kunna grein tökuorða og erfðaorða“ (1929:202). Aftast í bók Jóns er listi í viðauka með orðum sem ekki finnast í orðabókum um forníslensku, hafa aðra merkingu hjá Oddi eða Johan Fritzner (1883–1896) hafði aðeins norsk dæmi um í orðabók sinni. Orðunum fylgja þýðingarstaðir í Biblíu Lúthers eða Vúlgötu sem án efa hafa haft áhrif á orðaval Odds. Sum tökuorðanna hjá Oddi koma þó fyrir í eldri verkum (Guðrún Kvaran 2000:175).

Westergaard-Nielsen benti á notkun erlendra forskeyta við orðmyndun að þýskri fyrirmynd í 16. aldar þýðingunum. Talsvert var t.d. um notkun forskeytanna *bí-* og *for-*. Oddur notaði *bí-* þó ekki mikið í Nýja testamentinu og koma aðeins sex orð fyrir hjá honum mynduð á þennan hátt, *bifala*, *bifalan*, *bifalningur*, *bígera*, *bíginna* og *bíhalda*, alls 24 sinnum, þar af þriðjungurinn í formálum Lúthers (Þórir Óskarsson 1990:214). Talsvert fleiri dæmi eru úr öðrum 16. aldar ritum og mætti nefna til viðbótar sagnirnar *bígrípa*, *bíhrópa*, *bíkenna*, *bileggja*, *bítala* og nafnorðin *bígáfa*, *bílífi* og *bílæti*. Fæst þessara orða lifðu lengi í málinu nema helst *bílæti*, og þá í merkingunni ‘aðgöngumiði’, en sú merking var talsvert algeng fram yfir miðja 20. öld, og *bílífi* ‘sællífi, munaður’.

Orðmyndun með forskeytinu *for-* var miklu algengari. Hjá Oddi koma t.d. fyrir um 70 orð í Nýja testamentinu sem þannig voru mynduð, t.d. *forbeiska*, *forblindu*, *forganga*, *forhindra*, *forlengja*, *formeta*, *fornema*

og *forstanda*. Guðbrandur breytti ekki oft orðum með þessum forskeytum þegar hann tók Nýja testamenti Odds upp í Biblíu sína.

Nefna mætti einnig forskeytin *ofur-* og *yfir-*. Orð með forskeytinu *ofur-* eru fengin að láni úr lágþýsku en þau með *yfir-* úr háþýsku. Sem dæmi mætti nefna *ofurgefa* (übergeben), *ofurtröða* (übertreten), *yfirblífa* (überbleiben), *yfirfljótanlegur* (überflüssig), *yfirklæða* (überkleiden), *yfirmakt* (Übermacht) og *yfirskrift* (Überschrift). Þá má nefna forskeytið *mis-* eins og *misbrúik* (Missbrauch), *misbrúikan* (Missbrauchung) og forliðinn *niður-* í *niðurbrykkja* (niederdrücken). Ekki eru öll þess orð notuð nú en eru eins og önnur sem nefnd hafa verið hluti sögulegs íslensks orðaforða (Guðrún Kvaran 2000:175, Guðrún Kvaran 2001a:15).

Guðbrandur bætti oft málfar Odds, skipti t.d. á orðunum *skurgoðaðþénari* og *skurgoðadýrkari*, *bífan* og *boð*, *thesaur* og *fésjóður*, *slekti* og *kynslóð* og sögninni *blífa* og *vera*. En breytingarnar voru einnig á hinn veginn. Sögninni *lasta* breytti hann í *straffa*, *girnd* í *bílifi* og *hegningarmanni* í *tyftunarmann* svo fáein dæmi séu nefnd. Í samvinnuverkefni okkar Stefáns Karlssonar prófessors um breytingar Guðbrands á Nýja testamenti Odds hefur komið fram að erlendu orðin hjá þeim Oddi og Guðbrandi áttu rætur að rekja til þeirra texta sem þeir þýddu úr. Guðbrandur studdist við danska Biblíu frá 1544 í endurskoðun sinni en Oddur virðist fyrst og fremst hafa notað háþýska þýðingu Lúthers frá 1530 en hann studdist einnig við lágþýska þýðingu á Lúther, Erasmus frá Rotterdam og Vúlgötu (Jón Helgason 1929:176–203).

En Oddur og Guðbrandur voru ekki einir um að nota í textum sínum erlend tökuorð. Þau settu í vaxandi mæli svip sinn á mál og stíl embættismanna og því var ekki kyn þótt Arngrímur Jónsson varaði menn í *Crymogæu* 1609 við að apa eftir Dönnum og Þjóðverjum í ræðu og riti heldur leita sér fyrirmynda í auðlegð og snilld móðurmáls síns (1985:104).

Á 17. öld samdi Guðmundur Andrésón orðabók vegna vaxandi þarfa erlendra fræðimanna sem áhuga höfðu á íslenskum fornritum (1999). Þrátt fyrir ýmsa galla segir hún sína sögu um orðaforðann á miðri 17. öld. Fyrir Jóni biskupi Árnasyni lá hins vegar að gera námsmönnum kleift að þýða latneska texta gull- og silfuraldar latínu yfir á móðurmálið þegar hann samdi latnesk-íslensku orðabók sína *Nucleus latinitatis* eða *Kleyfsa* eins og bókin var gjarnan kölluð. Til þess þurfti hann að búa til talsvert af nýjum orðum og tókst það oft vel. Mörg þeirra festust ekki í málinu og eru nú stakdæmi í ritmálssafni Orða-

bókar Háskólans en samt hluti orðaforðans á ákveðnu tímaskeiði. Jón virðist t.d. hafa búið til allmörg gerandnafnorð eins og *færari* (vector), *hnuplari* (milvus), *krenkjari* (vitiator), *skemmari* (vitiator), *sníkjari* (parasitaster), *eikaplantari* (arborator), *vatnsberari* (utrarius) og verknaðarnafnorð eins og *birking* (decorticiatio), *bræðing* (fusio), *fleyging* (missus), *burtsending* (amandatio), *afstigning* (excensio) og *æruveiting* (cultura) (Jón Árnason 1994:xx–xxi). Enginn vafi er á því að Jón hafði með orðabók sinni áhrif á nemendur í prestnámi þótt mörg nýyrðanna beri keim af stíl samtíðarinnar.

5 Frá hreintungustefnu til nútímans

Þegar líða tók á 18. öldina höfðu íslenskir menntamenn vaxandi áhyggjur af erlendum áhrifum á orðaforðann. Í anda fræðslustefnunnar var unnið markvisst að því að búa til íslensk orð yfir ný hugtök á sviðum sem lítið eða ekkert hafði verið skrifað um áður. Aðstandendur Lærdómslistafélagsins höfðu þar veruleg áhrif en í stofnskrá félagsins frá 1779 var kveðið á um að félagið skyldi leitast við að hreinsa tunguna af útlendum orðum og talsháttum. Í ritum þess mátti ekki nota erlend orð nema þau væru orðin gömul í málinu. Í stað þess átti að finna orð úr fornu máli eða búa til ný. Þekkt orð úr ritunum eru *botnflatarviðd*, *bókstafareikningur*, *brjóskfiskur*, *einbeinn*, *farfugl*, *fellibylur*, *gróðurhús*, *hvírfilpunktur*, *lóðréttur*, *steinolía* og *þvermælir*. Mörg þessara orða eru tökuþýðingar eins og *lóðréttur* eftir dönsku *lodret* og *steinolía* eftir dönsku *stenolie* sem aftur tók orðið að láni úr þýsku *Steinöl*.

Það var þó ekki fyrr en með rómantísku stefnunni á 19. öld að almennur skilningur vaknaði á málstefnu Lærdómslistafélagsins. Þar koma ýmsir við sögu sem lögðu fram drjúgan skerf til nýmyndunar orða eins og kennarar Bessastaðaskóla og Fjölnismenn. Skrifaðar voru greinar og bækur voru þýddar til þess að kynna Íslendingum margvísleg fræði og tæknilegar nýjungar en örlög nýju orðanna réðust af þeirri útbreiðslu sem greinarnar eða bækurnar fengu. Oft er vitnað til þýðingar Jónasar Hallgrímssonar á *Stjörnufræði* þýska stjörnufræðingsins Ursins en Jónas lagði þar til fjölmörg orð sem enn eru lifandi í málinu og hluti daglegs orðaforða. Svo oft hefur verið fjallað um þau að þeim verður sleppt hér en aðeins nefnd fáein sem ekki náðu fótfestu. Þau eru *augnagler* fyrir 'okularglas', *búrökkur* fyrir 'det borgerlige tusemørke', *eldgler* fyrir 'brændglas', *breiðhorn* (> 90°), *mjó-*

horn (< 90°) sem nú eru nefnd *gleitt horn* og *hvasst horn*, *hafjafn* fyrir 'vandret', *hringskekkja* fyrir 'excentricitet' og *lofthaf* fyrir 'atmosphære' (Bjarni Vilhjálmsson 1985). Jónas skrifaði nokkrar greinar um náttúrufræði í Fjölni og notaði þar orð sem vel eru þekkt í nútímamáli: *hryggdýr*, *lindýr*, *liðdýr*, *skjaldbaka*, *skötuselur*, *fýll*, *haförn*, *æðarkóngur*, *páfagaukur*, *mörgæs*, *hafflötur*, *kerfjall*, *kerhóll*, *meltingarfæri*, *æxlunarfæri* og *æðakerfi*.¹ Hann þýddi einnig sundreglur eftir Nachtegall og þar eru honum eignuð orðin *baksund*, *bringusund*, *hraðsund*, *sundtak* og *léttklæddur*.²

En Jónas lagði ekki minni skerf til íslensks orðaforða í ljóðum sínum. Ekki er unnt að gera orðasmíð hans skil hér og verður sú umfjöllun efni annarrar greinar. Látið verður nægja að taka dæmi úr tveimur ljóðum. Eitt af þekktustu ljóðum Jónasar er *Gunnarshólmi*. Þar er mörg orð að finna sem Jónas virðist hafa búið til. Þau falla svo vel að efni kvæðisins, eru svo lýsandi að lesandinn sér landið fyrir sér eins og opna bók. Hann sér *fagurtæra* lind himinblámans, *byggðabýlin* smáu, *spegilskyggnd* *hrafintinnuþök* og lítur sælan *sveitarblóma*. Hann horfir í hugarum á *klógula* ernina, sem hlakka yfir veiðinni, sér *birkiþrastasveiminn* blika í laufi, stendur á hlaðinu í *rausnargarði* og heyrir *öldufallaeiminn* frá ströndinni, hlustar á *hafganginn* við Eyjasand og sér fyrir sér *borðfagra* skeið sem bíður þeirra Gunnars og Kolskeggs. Á ferð eru *skeiðfráir* jóar á leið með húsbændur sína til skips. Aðra sýn fær lesandinn í ljóðinu *Móðurást*. Þar sér Jónas fyrir sér *frostkaldan* melinn þar sem móðir er á ferð með barn sitt um *heldimma* nótt, gefst upp fyrir veðurofsanum og finnst undir snjóhvítri *fannblæju*. Þarna býr Jónas til orð sem lýsa vel erfiðri ferð í íslenskum vetri þannig að lesandinn nemur vel kuldann og éljaganginn og getur samsamað sig móðurinni með barnið.

Marga aðra mætti nefna, sem lögðu drjúgan skerf til íslensks orðaforða á 19. öld, en hér verða valdir Jón Ólafsson ritstjóri, Arnljótur Ólafsson guðfræðingur og þingmaður og Ágúst H. Bjarnason heimspekingur (Guðrún Kvaran 2003).

Jón Ólafsson sneri bókinni *Um frelsið* eftir John Stuart Mill úr ensku 1886. Hún var mikið lesin á sínum tíma og er reyndar enn. Aftan við þýðinguna birti Jón „Orðaskrá yfir nýgjörvinga og fátíð orð“. Þar má finna mörg orð sem nú eru hluti af daglegum orðaforða, t.d. *dómgreind* (d., þ. *judicium*), *fjölbreytni* (e. *diversity*), *frumleiki* (e. *originality*), *hugð-*

¹Dæmin eru tekin úr Ritmálsskrá Orðabókar Háskólans.

²Dæmin eru tekin úr Ritmálsskrá Orðabókar Háskólans.

arefni (e. matter of interest), *misbeita* (e. misapply, misuse), *neikvæður* (e. negative), *raunhæfur* (d. praktisk), *raunvísindi* (d. positive videnskab), *réttmætur* (þ. rechtmässig), *siðmenning* (e. civilization) og *siðspilla* (e. demoralize). Mörg önnur mætti einnig tína úr textanum sjálfum eins og *afbökun*, *aldursmark*, *athafnafrelsi*, *eiturlyf*, *mælistika* og *samræmi* en þar kemur ekki fram hver fyrirmyndin er. Af erlendu orðunum í orðalistanum má sjá að Jón styðst bæði við dönsku og þýsku, auk ensku, við orðasmíð sína.

Arnljótur Ólafsson skrifaði fjölda greina í blöð og tímarit en eitt þekktasta rit hans er *Auðfræði* sem hann gaf út 1880. Ekki verður litið í hana hér heldur grein eftir Arnljót sem birtist í *Tímariti bókmennntafélagsins* árið 1891. Svo virðist sem þessi grein hafi átt að vera upphaf að lengri umfjöllun um rökfræði en mikið skorti á að til væru orð yfir fræðilega umfjöllun á því sviði. Aftan við greinina er orðalisti með yfirskriftinni „Nokkur ný og heimspekileg orð.“ Á listanum eru 117 fræðiorð með dönskum skýringum en víða eru í textanum sjálfum orð sem ekki hafa ratað á listann. Eins og við er að búast eru flest orðin samsett, ýmist með viðskeyti eða án. Fáein ósamsett orð er þar þó að finna, nánast öll nafnorð eða átta af tíu. Þau eru *eða* (Alternativ), *hugsa* (Tanke), *hyggja* (Theori, Mening), *lyfti* (= lofttegund, Gas), *skynja* (Sands), *vita* (Viden), *vist* (Tilværen) og *ætla* (Mening). Ekkert þeirra er notað nú á dögum eins og Arnljótur hafði hugsað sér. Af samsettum orðum, sem öðlast hafa einhverja útbreiðslu, er hægt að nefna *hliðstæður* (sideordnet), *huglægur* (subjektiv), *hlutheimur* (Tingenes Verden), *hlutlægur* (objektiv) og *hugtak* (Begreb) en mörg önnur eru stakdæmisorð í ritmálssafni Orðabókarinnar eins og *eðmæltr* (disjunktiv), *hugveri* (Idealist), *hlutveri* (Realist), *orðkveðinn* (verbal), *staðátta* (Phænomen, Tilstand, Beskaffenhed), *varurð* (Evnen og Handlingen at fornemme) og *varyrð* (Fornemmelse, þ. Wahrnehmung). Af orðalistanum sést að Arnljótur kaus að búa til ný orð af nýjum stofnum sem þegar voru til í málinu. Hann notaðist lítið við beinar þýðingar úr öðrum málum og lítið sem ekkert við aðlöguð tökuorð. Þótt fá af orðum hans hafi náð að festast er áhugavert að skoða framlag hans og aðferðir til nýmyndunar orða þegar fjallað er um sögu orðaforðans.

Ágúst H. Bjarnason gaf út ritið *Almenn sálarfræði* 1916. Mikil þörf var einnig á orðum í þessari fræðigreini rétt eins og í rökfræði. Aftan við ritið birti Ágúst „Orðasafn yfir helztu erlend fræðiorð og íslenzk nýyrði, sem notuð eru í bók þessari, með tilvitnun í þær greinar, þar

sem orðin koma fyrst fyrir.“ Langflest orðanna á listanum eru samsett og mynduð á mjög hefðbundinn hátt af innlendum stofnum. Meðal þeirra eru *dáhrif* og *fjarhrif* en áður hafði Ágúst notað orðin *geðhrif* og *hughrif*. *Eðlishneigð* notaði hann fyrir ‘disposition’, *kaldhæðni* fyrir ‘sarkasme’, *kynþroski* fyrir ‘pubertet’ og nefna má orðin *efnishyggja*, *einhyggja*, *fjölhyggja* og *þráhyggja*.

Þrátt fyrir viðleitni þessara manna og annarra tóku mörg erlend orð sér sess í málinu á 19. og 20. öld, einkum fyrir dönsk áhrif og vaxandi innflutning á varningi frá Danmörku. Allmörg þeirra tengdust almennu heimilislífi í kaupstöðum, einkum þeirra sem meiri fjárráð höfðu. Guðmundur Finnbogason skrifaði grein í *Skírni* 1928 þar sem hann gagnrýndi notkun orða af þessu tagi, eins og t.d. *dörslag*, *viskustykki*, *skrúbbur*, *kústur*, *fægiskúffa*, *mubla*, *kokka*, *pússa*, *skræla*, *speða* og fjölmörg fleiri (Guðrún Kvaran 2001b). Af svörum við spurningum mínum í útvarpsþættinum *Íslensku máli* fyrir fáeinum misserum var ljóst að fjölmörg af þeim aðlöguðu dönsku tökuorðum sem Guðmundur nefndi lifa góðu lífi í töluðu máli þótt lítið sjáist þau á prenti í dag. Hvaða maður kominn yfir miðjan aldur man ekki eftir að hafa *krambúlerað* sig og fengið *bolsíu* eða *karamellu* í huggunarskyni eða að hafa lagst í rúmið *forkelaður* og orðið *fonnemaður* yfir að vera ekki boðinn í *selskap*, keypt *bílæti* í leikhús og pantað sér *prívatbíl*?

Á síðari áratugum hafa allmörg ensk aðkomuorð borist í málið ýmist beint eða um önnur mál, oftast dönsku. Sum hafa aðlagast vel, önnur miður eins og gengur og sum algeng ensk orð í evrópskum málum hafa ekki náð að stinga sér niður í íslensku. Það má skoða t.d. í ritinu *A Dictionary of European Anglicisms* (2001) sem Ásta Svavarsdóttir og greinarhöfundur áttu þátt í að vinna. Einnig má benda á grein eftir þær í fylgiriti með orðabókinni (Guðrún Kvaran og Ásta Svavarsdóttir 2002).

Nýlega lauk norrænni rannsókn á nýlegum aðkomuorðum í norrænum málum undir stjórn Helge Sandøy í Bergen (sjá: <http://moderne-importord.info>). Einn hluti rannsóknarinnar fólst í að skoða innlenda orðanotkun í stað enskra tökuorða í dönsku, finnsku, íslensku, norsku og sænsku. Könnuð voru 138 ensk orð af sameiginlegum lista og 40 orð af fjórum sérvöldum sviðum (Guðrún Kvaran 2007). Rannsóknin leiddi í ljós að íslenska var það Norðurlandamála þar sem flest innlend orð voru notuð í stað þeirra ensku. Áhrif hreitungustefnunnar og áhugi á málrækt virðast því enn virk í mál-

inu. Hvort nýtt innlent orð nær yfirleitt að skjóta rótum í málinu getur oft verið einhverjum duttlungum háð sem erfitt er að skýra. Sum verða um leið á allra vörum, önnur oft jafngóð komast ekki lengra en á orðalista. Að lokum er hér eitt dæmi úr sögu nýyrðanna.

Margir kannast við orðið *browser* úr tölvumáli sem oft er notað í talmáli þótt menn hafi eitthvert þeirra nýyrða á takteinum sem mynduð hafa verið. Í ritmáli virðast menn fremur hallast að nýyrði en erlenda orðinu. Áhugavert er að fylgja þróun nýyrðanna sem notuð hafa verið í gagnasafni Morgunblaðsins (www.mbl.is/mm/gagnasafn). *Browser* var þar fyrst einungis notað í gæsalöppum eitt sér eða við hlið nýyrðis. Fyrstu merki um nýyrði við hlið orðsins *browser* komu fram 1995 og orðin voru *rýnir*, (*vef*)*skoðari* og *rápforrit*. Í grein í blaðinu frá 1997 ræðir greinarhöfundur um þau orð sem hann hafði rekist á og þá kom orðið *vafri* í fyrsta sinn fyrir í blaðinu. Önnur nýyrði nefnd í greininni voru *rápari*, *veflesari* og *vefsjá*. Orðanefnd Skýrslutæknifélagsins lagði til orðið *netskoðari* í Morgunblaðinu 1998 og mælt er með því í *Tölvuorðasafninu* 2005. Af öllum þessum tillögum um nýtt orð í stað *browser* er aðeins *vafri* nefnt í Morgunblaðinu eftir 1998 og *browser* sést ekki lengur.

6 Niðurlag

Hér hefur verið stiklað á stóru og rétt staldrað við á fáeinum stöðum í aldagamalli sögu íslensks orðaforða. Margt annað hefði verið áhugavert að nefna en í grein sem þessari verður að velja og hafna. Mikil þörf er á að gera orðaforðanum á öllum öldum betri skil en gert hefur verið, jafnt í ritmáli sem talmáli. Staðbundnum orðaforða þarf að lýsa betur og þótt erfitt geti verið að skoða hann aftur í tímann er þó unnt að hafa margvísleg not af verkum annarra. Þar má nefna athugasemdir í orðabókarhandriti Jóns Ólafssonar úr Grunnavík (Guðrún Kvaran 2005), athugasemdir í prentuðum orðabókum, t.d. Guðmundar Andrésónar og Björns Halldórssonar, og vasabækur Björns M. Ólsens.

Til eru stakar rannsóknir á eldri tökuorðum og yngri og var getið um sumar þeirra en miklu er þar við að bæta. Sérstaklega er þörf á að skoða betur 17. og 18. öldina og áhrif fræðslustefnunnar. Nokkuð hefur verið skrifað um staðbundið málfar bæði í *Íslenska tungu* og *Íslenskt mál* en tiltölulega lítið er til um dönsk og ensk áhrif á yngri orðaforða enn sem komið er. Væntanlegar eru þó greinar eftir Ástu Svavarsdótt-

ur um aðlögun nýlegra enskra tökuorða í tal- og ritmáli en þær eru afrakstur áður nefndrar rannsóknar.

Heimildir

- A Dictionary of European Anglicisms. A Usage Dictionary of Anglicisms in Sixteen European Languages.* 2001. [Ritstj.] Manfred Görlach. Oxford: Oxford University Press.
- Alexander Jóhannesson. 1944. Menningarsamband Frakka og Íslendinga. *Studia Islandica. Íslensk fræði* 9. Reykjavík.
- Alexander Jóhannesson. 1956. *Isländisches etymologisches Wörterbuch.* Bern: Francke Verlag.
- Arngrímur Jónsson. 1985. *Crymogæa. Þættir úr sögu Íslands.* Safn Sögufélags. Þýdd rit síðari alda um Ísland og Íslendinga. 2. bindi. Reykjavík: Sögufélag.
- Arnþjótur Ólafsson. 1891. Rökfræði. *Tímarit bókmenntafélagsins* 12:177–240.
- Ágúst H. Bjarnason. 1916. *Almenn sálarfræði.* Reykjavík: Prentsmiðjan Gutenberg.
- Ásgeir Blöndal Magnússon. 1989. *Íslensk orðsifjabók.* Reykjavík: Orðabók Háskólans.
- Baldur Jónsson. 2002. Aðlögun tökuorða í íslensku. *Málgreinar.* Afmælisrit Baldurs Jónssonar með úrvali greina eftir hann. Bls. 219–233. Reykjavík: Íslensk málnefnd.
- Bjarni Vilhjálmsson. 1985. Nýyrði Jónasar Hallgrímssonar í Stjörnufræði Ursins. *Orð eins og forðum.* Greinasafn eftir Bjarna Vilhjálmsson gefið út í tilefni sjötugsafmælis hans 12. júní 1985. Reykjavík: Hafsteinn Guðmundsson.
- Finnur Jónsson [útg.]. 1912. *Den norsk-islandske skjaldedigtning.* B I. København og Kristiania: Gyldendalske boghandel, Nordisk Forlag.
- Fritzner, Johan. 1883–1896. *Ordbog over det gamle norske Sprog.* I–III. Kristiania: Tryggve Juul Møller Forlag.
- Guðmundur Andrússon. 1999. *Lexicon Islandicum.* Ný útgáfa. Gunnlaugur Ingólfsson og Jakob Benediktsson önnuðust útgáfuna. Orðfræðirit fyrri alda IV. Reykjavík: Orðabók Háskólans.
- Guðmundur Finnbogason. 1928. Hreint mál. *Skírnir* 102:145–155.

- Guðrún Kvaran. 2000. Hochdeutscher Einfluss auf das Isländische nach der Reformationszeit. Hochdeutsch in Skandinavien. Internationales Symposium, Zürich 14.–16. Mai 1998. *Beiträge zur nordischen Philologie* 28:167–181. Tübingen und Basel: A. Francke Verlag.
- Guðrún Kvaran. 2001a. *Die neue isländische Bibelübersetzung und ihre geschichtlichen Wurzeln*. Bruno Kress Vorlesung, Greifswalder Universitätsreden. Neue Folge Nr. 99. Greifswald: Ernst Moritz Arndt Universität.
- Guðrún Kvaran. 2001b. Nokkur dönsk aðkomu- og tökuorð í heimilishaldi. *Íslenskt mál og almenn málfræði* 23:275.
- Guðrún Kvaran. 2003. Typer av nye ord i islandsk. *Med 'bil' i Norden i 100 år. Ordlagning og tilpassing av utalandske ord*. Red. Helge Sandøy. Bls. 33–41. Oslo: Novus Forlag.
- Guðrún Kvaran. 2005. Úr orðabókarhandriti Jóns Ólafssonar úr Grunnavík. *Íslenskt mál og almenn málfræði* 27:201–216.
- Guðrún Kvaran [ritstj.]. 2007. *Udenlandske eller hjemlige ord? En undersøgelse af sprogene i Norden*. Moderne importord i språka i Norden VI. Oslo: Novus forlag.
- Guðrún Kvaran og Ásta Svavarsdóttir. 2002. Icelandic. *English in Europe*. Bls. 82–107. Oxford: Oxford University Press.
- Halldór Halldórsson. 1968. Synd – An Old-Saxon loanword. *Scientia Islandica. Science in Iceland*. Anniversary volume. Bls. 60–64. Reykjavík: Vísindafélag Íslendinga.
- Halldór Halldórsson. 1970. Determining the Lending Language. *The Nordic Languages and Modern Linguistics*. Reykjavík: Vísindafélag Íslendinga.
- Helgi Guðmundsson. 1997. *Um haf innan*. Reykjavík: Háskólaútgáfan.
- Hreinn Benediktsson. 1972. *The First Grammatical Treatise*. Reykjavík: Institute of Nordic Linguistics.
- Jakob Benediktsson. 1964. Þættir úr sögu íslensks orðaforða. *Þættir um íslenskt mál*. Bls. 88–109. Reykjavík: Almenna bókafélagið.
- Jón Árnason. 1994. *Nucleus latinitatis*. Ný útgáfa. Guðrún Kvaran og Friðrik Magnússon sáu um útgáfuna. Orðfræðirit fyrri alda III. Reykjavík: Orðabók Háskólans.
- Jón Helgason. 1929. *Málið á Nýja testamenti Odds Gottskálkssonar*. Safn Fræðafjelagsins. VII. Bindi. Kaupmannahöfn: S. L. Möller.

middle of the 16th century with examples of words from texts in order to explain the external influence on the vocabulary of the settlers. In the fourth chapter the period from the Reformation to the so called linguistic purism is discussed. In the first part of this period the church and Christian literature had a considerable influence on the vocabulary. It played an important role that early in the 16th century printing came into use and the first printing press was owned by the bishopric at Hólar, printing almost exclusively Christian literature in translations. In the fifth chapter the influence of the Enlightenment on the Icelandic vocabulary in the 18th century was discussed and later the influence of some individuals in the 19th century on the language, as examples. Danish influence in the 19th and early 20th century and English influence in the 20th century was also mentioned.

Guðrún Kvaran

Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum / Háskóla Íslands

Neshaga 16

IS-107 Reykjavík

gkvaran@hi.is

Jón G. Friðjónsson

Samband forsetninga og samsettra orða

1 Inngangur

¹ Í grein þessari verður fyrst fjallað örstutt um orðasafnið eða lexikon-ið, innihald þess, einkenni og eðli. Síðan verður vikið stuttlega að forsetningunum *fyrir*, *eftir* og *undan* og leitast við að draga upp einfaldaða mynd af þeim meginþáttum er liggja að baki notkun þeirra með vísun til breytinga frá fornu máli fram til nútímamáls. Þá verður í grófum dráttum dregin upp mynd af merkingu og notkun forsetningarinnar *undan* í nútímamáli og leitast við að sýna fram á að setningafræðilegra breytinga sjái þar stað. Loks verður fjallað um samsett orð sem hefjast á *undan* og færð að því rök að þrenns konar grunnmerking þeirra sé í fullu samræmi við merkingu forsetningarinnar *undan*, þ.e. bein tengsl séu á milli merkingar forsetninga og merkingar samsettra orða sem mynduð eru af þeim.

2 Orðasafnið

Í hefðbundinni málfræði er fjallað um tungumál frá mismunandi sjónarhornum eftir því hvort umfjöllunin beinist að notkun tungumáls eða

¹Ég þakka ónefndum yfirlesurum tímaritsins gagnlegar ábendingar og athugasemdir.

eðliseinkennum þess. Þannig mynda t.d. merkingarfræði, setningafræði, beygingarfræði, hljóðkerfisfræði og hljóðfræði sérstakar greinar eða fræðasvið. Þar við bætist ýmislegt annað, t.d. málsaga, samamburður á milli tungumála eða málstiga, að ógleymdri orðfræði en með henni er átt við rannsóknir og lýsingu á orðaforða tungumáls, oft með megináherslu á merkingar- og beygingarlýsingu. Orðabókarmenn munu kannast við að ekki er ávallt augljóst hvers kyns upplýsingar eigi heima í orðabók, þar geta mismundi þættir skarast og fléttast saman, mörkin á milli merkingarfræði, setningafræði og atriða er varða málsögu eru ekki ávallt skýr. Því er þetta nefnt hér að það varðar efni greinarinnar sérstaklega.

Í nútíma málvísindum er oft vísað til *orðasafns* (e. *lexicon*) en það hefur verið skilgreint með ýmsum hætti. Í bók sinni *Aspects of the Theory of Syntax* (1965) gerir Noam Chomsky ráð fyrir að málfræði mannlegs máls (e. *generative grammar* 'málkunnáttufræði') megi skipta í þrjá meginþætti: (1) setningafræðilegan þátt; (2) hljóðkerfislegan þátt og (3) merkingarfræðilegan þátt. Tveir síðarnefndu þættirnir eru eingöngu túlkandi (e. *interpretive*), þ.e.a.s. þeir vinna úr upplýsingum sem eru fengnar úr setningafræðilega þættinum. Af því leiðir að í setningafræðilega þættinum er annars vegar skilgreind *djúppgerð*, sem ákvarðar merkingu málsgreinar, og hins vegar *yfirborðsgerð* sem ræður úrslitum um hljóðafar (Chomsky 1965:16).

Athygli vekur að í þessu líkani er ekki gert ráð fyrir að orðasafnið sé sjálfstæður þáttur, heldur að það sé hluti af setningafræðilega þættinum (Chomsky 1965:84). Frá þeim tíma er Chomsky ritaði *Aspects* hefur mikið vatn runnið til sjávar og afstaða fræðimanna til orðasafnsins hefur breyst í grundvallaratriðum. Segja má að á því sviði falli öll vötn til Dýrafjarðar, orðasafnið fær sífellt aukið vægi (Singleton 2000:24). Sumir ætla að þar eigi heima hvers kyns óregla og frávik á sviði málfræði og orðfræði en aðrir hugsa sér orðasafnið sem hverja aðra orðabók (Guðrún Kvaran 2005:180) sem m.a. hafi að geyma orð, orðasafnsþætti (e. *lexical features*) og merkingu.

Undirritaður er þeirrar skoðunar að líta megi á orðasafnið sem nokkurs konar orðabók, þó með þeim fyrirvara að það er ekki kyrrstætt eins og bók heldur sveigjanlegt og jafnvel einstaklingsbundið. Þá má færa rök að því að merkingu orða ráði margs konar þættir og ólíkir og því megi tala um orðfræðilega merkingu, setningafræðilega merkingu, hlutverksmerkingu og afstöðumerkingu svo að dæmi séu

tekin (sjá Jón G. Friðjónsson 2005:9–14). Enn fremur má telja mikilvægt að merkingarliðun sé í sem bestu samræmi við málkerfið sjálft og þá vitneskju sem við höfum um það. — Í grein þessari verður leitast við að færa rök að því að atriði er falla undir setningafræði eigi heima í orðasafninu. Til að renna stoðum undir þá fullyrðingu er nauðsynlegt að líta á yfirlit yfir merkingu eða hlutverk forsetninganna *fyrir*, *eftir* og *undan* með vísun til tíma og rúms.

3 Forsetningarnar *fyrir*, *eftir*, *undan* — yfirlit

Í elsta máli vísaði andstæðan *fyrir* : *eftir* til tíma en andstæðan *eftir* : *fyrir* til rúms. Í nútímamáli hins vegar vísar andstæðan *á undan* : *á eftir* til tíma en *á eftir* : *á undan* til rúms. Hér hafa því orðið umtalsverðar breytingar sem sýna má svo (Mynd 1):

Elsta mál			Nútímamál		
<i>fyrir</i>	[tími]	<i>eftir</i>	<i>undan</i> > <i>á undan</i>	[tími]	<i>eftir</i> > <i>á eftir</i> (ao.)
<i>eftir</i>	[rúm]	<i>fyrir</i>	<i>eftir</i> > <i>á eftir</i>	[rúm]	<i>undan</i> > <i>á undan</i> (‘hvert’)
	[rúm]	<i>undan</i> (‘hvað- an’)		[rúm]	<i>undan</i>

Breytingar þær sem hér um ræðir eru á sviði setningafræði, þær varða hlutverk og afstöðu tiltekinna forsetninga. Upphafið má rekja til þess að fs. *undan* fékk þegar á 13. öld breytt og aukið hlutverk, hún var notuð til að vísa til hreyfingar ‘fyrir framan e-ð (röð)’, þ.e. í sömu merkingu og *fyrir* (*flýja fyrir e-m* > *flýja undan e-m*). Í þessu tilviki breytist því orðfræðileg merking (‘hvaðan’ > ‘hvert’). Yfirlitsmyndin er að vísu mjög einfölduð, hún sýnir í raun aðeins upphafið (elsta mál) og endann (nútímamál) en ekkert þar á milli né heldur sýnir hún margbrotna merkingu forsetningarinnar *fyrir*. Ekki er svigrúm til að rekja einstök atriði breytinganna hér né ákvarða hvenær þær urðu, um það efni skal vísað til greinar eftir undirritaðan (Jón G. Friðjónsson 2005). Á það skal þó bent að á myndinni má sjá tvenns konar breytingar, annars vegar *fyrir* > *undan* > *á undan* [tími] (*gera e-ð fyrir e-m* > *gera e-ð á undan e-m*) og hins vegar *fyrir* > *undan* > *á undan* [rúm] (*riða fyrir hópnum* > *riða á undan hópnum*). Afleiðingar eru í báðum tilvikum þær að hlutverk eða merking forsetningarinnar *undan* > *á undan* breytist í grundvallaratriðum en merking forsetningarinnar *fyrir* skerðist að sama skapi. Breytingarnar tengjast með beinum hætti orðmyndun og merkingu

samsettra orða. Eftir breytinguna *fyrir* > *undan* (f16)² > *á undan* (f18) [tími] geta samsett orð sem hefjast á *undan-* vísað til tíma (*undanfari*, *að undanfögnu*) og að sama skapi hafa orð sem hefjast á *fyrir* og vísa til tíma (*fyrirfarandi*) misst gagnsæi sitt og úrelst. Um þetta verður fjallað í 5. kafla.

Efni greinarinnar er m.a. að athuga samsett orð sem hefjast á *undan-*. Kannað verður annars vegar hvort orð af þeirri gerð séu til vitnis um breytingar á sviði setningafræði og hins vegar hvort aldur þeirra og merking samræmist þeim setningafræðilegu breytingum sem minnst var á. Enn fremur verður því haldið fram að merking slíkra samsetninga ráðist af merkingu og notkun þeirra forsetninga sem samsetningarnar vísa til, þ.e. merking samsetninga af þessum toga ráðist af kerfinu og gagnsæi þeirra sé hluti af málhæfni manna. Af þeirri ástæðu er óhjákvæmilegt að kanna merkingarleg og setningafræðileg einkenni þeirra forsetninga sem um ræðir. Hér gefst einungis svigrúm til að líta á forsetninguna *undan* en notkun hennar og merking í nútímamáli er að viti undirritaðs forsenda og grundvöllur lifandi nýmyndunar orða sem hefjast á *undan-*.

4 Samtímaleg lýsing fs. *undan* og *á undan*

Með vísun til þess sem fram kom hér að framan um hlutverk og merkingu forsetninganna *undan* og *á undan* má gera ráð fyrir eftirfarandi þrískiptingu [Tafla 1]:

1. [rúm; hvaðan]
 - 1.1 'upphaf(ssstaður)': *vera ættaður undan Eyjafjöllum, Jökli*
 - 1.2 'uppruni': *foli undan hryssunni*
 - 1.3 'ástæða, afleiðing': *hælsæri undan skónum*
2. [rúm; hvert]
 - 2.1 'stefna, hreyfing': *leika undan vindi; flýja undan e-m*
 - 2.2 **á eftir** [rúm] **á undan**: *hlaupa á undan e-m* (hreyfing í röð á eftir/fyrir framan)
3. [tími; hvenær]
 - 3.1 **á undan** [tími] **á eftir**: *e-ð gerir ekki boð á undan sér; vorið kemur á undan sumrinu*

²Bókstafirnir f, s og m á undan tölustaf vísa til fyrsta þriðjungs, síðasta þriðjungs og miðhluta aldar.

Ofangreind þrískipting felur vitaskuld ekki í sér fulla lýsingu á notkun forsetninganna *undan* og *á undan*, hér er aðeins um að ræða ramma sem vísar til hlutverks og afstöðu umræddra forsetninga. Undirflokkar undir hverjum liðanna þriggja miðast við merkingu og getur það verið matsatriði hversu langt skuli gengið. Ofangreind þrískipting er í samræmi við notkun í nútímamáli, sögulegar staðreyndir og þann hluta kerfis forsetninga er varðar *undan/á undan*. Þrískiptingin fellur einnig vel að orðmyndun og skilningi samsettra orða sem hefjast á *undan-*.

Niðurstaðan er sú að nauðsynlegt sé að gera grein fyrir því kerfi sem tiltekin forsetning er hluti af jafnframt því sem hlutverksmerking hennar skiptir máli, t.d. vísun til tíma eða rúms. Þessir þættir verða að koma fram í samtímalegri orðabókarlýsingu enda eru þeir snar þáttur í eðlilegri málhæfni og málskilningi og undirstaða merkingar samsettra orða sem mynduð eru af þeim forsetningum sem um ræðir.

5 Samsett orð sem hefjast á undan-

5.1 Merking samsettra orða sem hefjast á undan-

Í yfirlitinu í þriðja kafla er gert ráð fyrir að í nútímamáli hafi forsetningin *undan/á undan* þrenns konar merkingu, þ.e. tvenns konar *staðarmerkingu* ('hvert' og 'hvaðan') og *tímamerkingu* ('hvenær'), sbr. nánari umfjöllun í fjórða kafla. Í þessum kafla verður leitast við að sýna fram á að samsetningar sem hefjast á *undan-* hafi einnig þrenns konar grunnmerkingu í samræmi við mismunandi merkingu forsetningarinnar *undan*. — Í fornu máli hafði forsetningin *undan* hins vegar einungis tvenns konar merkingu og sama máli gegnir um samsetningar sem hefjast á *undan-*.

5.2 Forsetningin undan með vísun til staðar 'hvaðan-hreyfing'

Í elsta máli gegnir forsetningin *undan* því hlutverki að vísa til 'hvaðan-hreyfingar,' oftast af lægri stað á hærri, ýmist í beinni merkingu (*moka undan fé*) eða óbeinni (*mælast undan e-u*). Í þessari merkingu er hún algeng í ýmsum orðasamböndum er vísa til 'hvaðan-hreyfingar,' t.d. er

20 slík dæmi að finna í Íslensku hómilíubókinni³: *flýja undan ofríki e-s* (Íslhóm 2r:23) (2 dæmi); *komast undan e-u (skattgildinu)* (Íslhóm 23r:14) (4 dæmi); *teljast undan elsku náungs* (Íslhóm 82r:18); *leysa e-n undan sektum* (Íslhóm 64v:20); *komast undan því oki* (Íslhóm 22r:14); *hafið ... spratt eigi undan fótum hans* (Íslhóm 28r:19); *rísa undan borði* (Íslhóm 31r:13); *leysa e-n undan ánaud* (Íslhóm 35r:33); *láta e-n undan ganga* (Íslhóm 33r:34) (6 dæmi); *e-ð líður undan* (Íslhóm 9r:6) og *sækja undan* (Íslhóm 44r:35). Samsett orð með *undan-* sem fyrra lið í þessari merkingu eru algeng frá elsta máli og fram til nútímans, t.d.⁴:

(1) *undanbragð* (fornt); *undandraga* (fornt); *undandráttur* (fornt); *undaneldi* (s18 (OHR)); *undanfella* (s17 (OHR)); *und-anfæri* (fornt); *undanfærsla* (fornt); *undanlát* (s18 (OHR)); *undanrenna* (s19 (OHR)); *undanrista* (s20 (OHR)); *undanskilja* (m19 (OHR)); *undanskilinn* (m19 (OHR)); *undanskot* (f18 (OHR)); *undansláttur* (s18 (OHR)); *undantaka* (s16 (OHR)); *undantekning* (f18 (OHR)); *undantelja* (m16 (OHR)); *undanvillingur* (m19 (OHR)); *undanþága* (m19 (OHR)); *undanþiggja* (s18 (OHR)); *undanþægur* (m20 (OHR))

Um dæmin í (1) skal tvennt tekið fram. Í fyrra lagi er upptalningin ekki tæmandi og í öðru lagi eru samsetningar af þessari gerð kunnar frá elsta máli og fram í nútímamál. Hvort tveggja virðist vera til vitnis um það að orðmyndun af þessari gerð sé virk.

5.3 Forsetningin undan með vísun til staðar ('hvert-hreyfing')

Í öðru lagi vísar forsetningin *undan* til hreyfingar í röð fyrir framan e-ð ('hvert') og er sú merking kunn frá 13. öld, einkum með sögnum sem vísa til hreyfingar, t.d.: *fara, flýja, halda, hopa, hörfa, leita, stökkva ... undan* og *láta undan síga*. Ekkert slíkt dæmi er að finna í Íslensku hómilíubókinni. Eftir breytinguna *fyrir* > *undan* (*ríða fyrir e-m* > *ríða undan e-m*; *flýja fyrir e-m* > *flýja undan e-m*) er komin fram andstæðan *undan* : *eftir* (< *fyrir* : *eftir*). Hin forna merking er reyndar enn notuð í

³Stafsetning allra dæmanna er færð til nútímamáls.

⁴Fornmálsdæmin eru fengin úr orðabók Fritzners með samanburði við eigið safn og dæmi úr síðari alda máli eru fengin úr tiltækum orðabókum með samanburði við seðlasafn Orðabókar Háskólans (OHR) og eigið safn. Ávallt er vísað til elsta dæmis.

föstum orðasamböndum, t.d. *fara fyrir hóprnum/nefndinni* 'veita forystu' og *skipið hraktist fyrir veðri og vindum*. Afleiðingar breytingarinnar *fyrir* > *undan* [rúm] eru m.a. þær að í stað hinnar fornu andstæðu *fyrir e-m* : *eftir e-m* kemur fram andstæðan *undan e-m* : *eftir e-m*, í nútímamáli *á undan e-m* : *á eftir e-m*. Elstu samsett orð af þessum toga eru frá 14. öld og eru þau algeng í síðari alda máli, t.d.:

(2) *undanhald* (14. öld); *undanhlaup* (f17 (OHR)); *undanrás* (14. öld); *undanreið* (s18 (OHR)); *undanrekstur* (m17); *und-anróður* (14. öld)

Dæmi af þessari gerð, þ.e. þar sem fyrri liðurinn *undan-* vísar til 'hreyfing fyrir framan', eru fremur fá og yngsta dæmið er frá 18. öld. Þetta bendir til þess að orðmyndun af þessari gerð sé naumast virk í nútímamáli. Ástæðan kann að vera sú að samsetningar þar sem *undan-* vísar til tíma ('áður en') gangi í þeim skilningi fyrir að tímamerkingin sé sterkari en staðarmerkingin.

5.4 Forsetningin undan með vísun til tíma

Í þriðja lagi vísar forsetningin *undan* til tíma ('fyrir, áður'). Elstu dæmi um *undan* í þeirri merkingu eru frá því um 1500 (*að þeir væri undan* ('fyrir, áður') *suður riðnir* (Gr 27. k.)) og breytingin *undan* > *á undan* er frá 17. öld, sbr. Jón G. Friðjónsson (2005:20 ff). Í eftirfarandi samsetningum sér þessarar breytingar stað því að þar vísar fyrri liðurinn *undan-* til tíma:

(3) *undanboði* 'fyrirboði' (s19 (OHR)); *undanfari* 'það sem er/kemur á undan, fyrir (áður)' (s16 (OHR)); *undanfarinn* 'fyrirfarandi' (m17); *undangenginn* (m18 (OHR)); *undankeppni* 'forkeppni' (m20 (OHR)); *undanleit* (m19 (OHR)); *undanrás* 'forkeppni' (m20 (OHR)); *undansettur* (m20 (OHR)); *undanúrslit* (m20 (OHR))

Samsett orð sem hefjst á *undan-* og vísa til tíma hljóta að vera tiltölulega ung, þ.e. yngri en breytingin *fyrir* > *undan* > *á undan* með vísun til tíma. Elstu dæmi um þá breytingu er að finna í Grettis sögu (handrit frá því um 1500) og í Reykjahólabók frá fyrri hluta 16. aldar (Jón G. Friðjónsson 2005:21). Dæmi undir (3) staðfesta þetta. Elsta dæmið

af þessum toga í söfnum Orðabókar Háskólans er frá síðari hluta 16. aldar, þ.e. tæplega öld yngra en elsta dæmi um breytinguna *fyrir* > *undan*. Hér er um að ræða nýmyndanir með vísun til tíma.

Í sumum tilvikum eru sömu orð og tilgreind voru undir (3) kunn í fornu máli en þá vitaskuld í annarri merkingu. Sem dæmi má nefna að *undanrás* er kunnugt frá síðari hluta 14. aldar en þar er merkingin staðarleg 'hlaup á undan e-m, flótti'. Í nútímamáli er merkingin hins vegar 'rás áður en; forkeppni' eins og að ofan greindi. Hvort tveggja er í samræmi við merkingu forsetningarinnar *undan* í fornu máli og þær breytingar sem síðar urðu.

5.5 Samantekt

Í þessum kafla hefur verið leitast við að sýna fram á að í fornu máli hafi grunnmerking forsetningarinnar *undan* verið tvenns konar ('hvert' og 'hvaðan'). Í nútímamáli er hins vegar grunnmerking forsetningarinnar *undan/á undan* þrenns konar ('hvert', 'hvaðan' og 'hvenær'). Helsta breytingin er sú að í fornu máli og fram til um 1500 gat forsetningin *undan* einungis vísað til staðar en eftir 1500 getur hún einnig vísað til tíma. Sama á við um samsett orð, t.d.: *undanfari* 'sá sem fer á undan' og *undanfari* 'það sem gerist á undan'. Þessi breyting er í eðli sínu setningafræðileg og keðjuverkandi (e. *drag-chain change*) að því leyti að hún er ekki einangruð, heldur hefur hún einnig áhrif á forsetningarnar *fyrir* og *eftir* (sjá Jón G. Friðjónsson 2005).

6 Niðurstaða

Forsetningarnar *undan* og *á undan* eru hluti af því kerfi forsetninga í íslensku sem vísa með kerfisbundnum hætti til staðar og tíma. Kerfi þetta hefur breyst í grundvallaratriðum frá fornu máli fram til nútímans. Við samtímalega lýsingu á notkun forsetninga er ekki nóg að huga einvörðungu að orðfræðilegum þáttum og lýsingu á grundvelli merkingar. Ekki er síður mikilvægt að kanna setningafræðilega þætti og hlutverk þeirra forsetninga sem um ræðir í kerfinu og afstöðu þeirra til annarra forsetninga, t.d. *á undan* — *á eftir* og *á eftir* — *á undan*.

Hér á undan hefur verið leitast við að sýna fram á að beint samband sé á milli forsetninga og samsettra orða sem mynduð eru af

þeim, þ.e. ekki aðeins hvað búning eða form varðar heldur einnig merkingu. Þannig geta samsett orð sem hefjast á *undan-* haft þrenns konar merkingu með sama hætti og merking forsetningarinnar *undan/á undan* skiptist í þrjá grunnþætti.

Textar

- Gr Guðni Jónsson. 1936. (útg.). *Grettis saga Ásmundarsonar ... Íslenzk fornrit VII*. Reykjavík: Hið íslenska fornritafélag.
- Íslhóm Andrea de Leeuw van Weenen. 1993. (útg.). *The Icelandic Homily Book*. Reykjavík: Stofnun Árna Magnússonar á Íslandi.
- Reyk Agnete Loth. 1969–70. (útg.). *Reykjahólabók*. Islandske helgenlegender. I–II. København. (Editiones Arnamagnæanæ, Series A, vol. 15–16).

Heimildir

- Chomsky, Noam. 1965. *Aspects of the Theory of Syntax*. Cambridge, Massachusetts: The M.I.T. Press. Massachusetts Institute of Technology.
- Fritzner, Johan. 1954. *Ordbog over Det gamle norske Sprog*. Nytt uforandret opptrykk av 2. utgave (1883–1896). Oslo.
- Guðrún Kvaran. 2005. Orð. Handbók um beygingar- og orðmyndunarfræði. *Íslensk tunga* II. Reykjavík: Almenna bókafélagið.
- Jón G. Friðjónsson. 2005. Kerfisbundnar breytingar á notkun nokkurra forsetninga í íslensku. Samspil tíma og rúms. *Íslenskt mál* 27:7–40. Reykjavík: Íslenska málfræðifélagið.
- Jón G. Friðjónsson. 2006. *Mergur málsins*. Önnur útgáfa aukin og endurbætt. Reykjavík: Mál og menning / Edda útgáfa.
- Jón Hilmar Jónsson. 2001. *Orðastaður*. Orðabók um íslenska málnotkun. Önnur útgáfa, aukin og endurskoðuð. Reykjavík: JPV útgáfa.
- Singleton, David. 2000. *Language and the Lexicon*. An Introduction. New York: Oxford University Press.

Lykilorð

forsetning, hlutverksmerking, keðjuverkandi breyting, kerfisbreyting, orðasafn, orðfræði, orðmyndun, setningafræði

Keywords

drag-chain change, functional meaning, lexicon, lexicology, preposition, wordformation, syntactic change, systematic changes

Abstract

The prepositions *undan* and *á undan* are an integral part of the prepositional subsystem of Icelandic referring to place and time. A number of changes within the system itself has led to the system of modern Icelandic, some of which must be considered in a synchronic analysis, e.g. the oppositions *á undan* 'before, ante' — *á eftir* 'after, post' and *á eftir* 'following' — *á undan* 'in front of'. Similarly there is a direct connection between the semantics of composite words beginning in *undan-* and the syntactic characteristics of the preposition *undan* and *á undan*.

Jón G. Friðjónsson
Íslensku- og menningardeild Háskóla Íslands
Hugvísindasviði
Árnagarði v/Suðurgötu
IS-101 Reykjavík
ÍSLAND
jonf@hi.is

Kristján Árnason

Að bera sér orð í munn: Hvenær verður orðið íslenskt?

Í minningu Jakobs Benediktssonar, Reykholti 1. desember 2007.

1 Inngangur¹

Jakob Benediktsson kenndi mér latínu á fyrsta námsári mínu í Háskóla Íslands. Sú latína er nú að miklu leyti gleymd, en eitt af því sem ég man úr kennslunni er að hann bar orðin *quod* og *quid* fram með öng-hljóðum ([k^hvɔð] og [k^hvið]), en í Menntaskólanum á Akureyri hafði ég vanist því að bera þessi orð fram með lokhljóðum. Ég geri ráð fyrir að þessi framburður Jakobs hafi verið eitthvað sem hann vandist í Danmörku, að Danir hafi borið latneskt *d* fram með sama hætti og venjulegt danskt *d* í orðum eins og *gud* og *hvid*. Þannig er það að alþjóðleg mál eins og latína hljóma ólíkt í munni ólíkra þjóða. Og þeir sem hafa heyrt latneskar borðbænir fluttar í Cambridge eða Oxford vita að þar er framburðurinn býsna ólíkur því sem kennt var á sínum tíma í íslenskum menntaskólum. Þessi dæmi sýna að þegar menn taka sér erlend orð í munn, þá laga þeir þau gjarna í munni sér, hver með sínum hætti. Oft reyna menn auðvitað að ná framburði erlenda málsins, tileinka sér hljóðkerfi þess jafnt sem aðra þætti, en stundum er

¹Ég vil þakka Ástu Svavarsdóttur og nafnlausum yfirlesara *Orðs og tungu* fyrir gagnlegar athugasemdir.

misbrestur á þessu og einhver truflun (*interference*) frá móðurmálinu er nánast óhjákvæmileg.²

Nú á tímum verður enska sífellt fyrirferðarmeiri í íslensku mannlífi. Þetta kemur annars vegar fram sem bein notkun á ensku við hlið íslensku á vissum mikilvægum sviðum mannlífsins, atvinnu, vísindum og listum. En þetta kemur einnig fram í vaxandi notkun enskra tökuorða, einkum í töluðu máli (sbr. t.d. Kristján Árnason 2005b, 2006, Hanna Óladóttir 2005). Hér vakna spurningar um það með hvaða hætti þetta gerist. Hver er staða tungumálanna hvors gagnvart öðru, og hvað felst í því að „sletta ensku“, eins og það er kallað? Í þessari grein verður leitað skilnings á þeim lögmálum sem gilda um þessa sambúð og hvað „fer fram“ þegar ensk orð eru tekin inn í íslenskan texta, og þá einkum talað mál.

Þótt margir sem láta sig varða viðgang íslenskrar tungu séu áhyggjufullir og berjast beinlínis gegn erlendum orðum og vísi þeim heldur „úr málinu“, er nauðsynlegt fyrir málfræðinga og þar á meðal orðabókarmenn að horfast í augu við þessi áhrif og lögmálin sem þau lúta. Spurningin er hvenær orð verða íslensk, t.d. þannig að þau verði viðfangsefni íslenskrar orðfræði (*lexíkólógíu*).

Hér á eftir verður mælt fyrir þeirri fræðilegu túlkun að um leið og eitthvert orð sé komið í texta (talaðan eða skrifaðan) sem teljast má íslenskur, í þeim skilningi að þeir sem „mæltir eru á íslensku“ séu að ræða eða rita á því máli, sé það í rauninni orðið íslenskt í einhverjum skilningi sem hluti af málkerfi (eða málkunnáttu) og þar með orðið viðfangsefni þeirra sem fjalla með fræðilegum hætti um íslenskan orðaforða. Þetta kann að þykja róttæk túlkun, og vissulega væri hugsanlegt að setja önnur greinimörk um það hvenær orð teljist íslenskt. En rétt er að leggja áherslu á að sú niðurstaða sem hér er mælt fyrir hefur ekkert með það að gera hvað teljast má æskileg þróun orðaforðans.

²Á 19. öld tók mývetnskur maður, Jón Jónsson í Vogum, sér það fyrir hendur að læra ensku af bókum. Þessi fátæki en stórhuga bóndi hafði áætlanir um að flytjast af landi brott og gerði sér grein fyrir því að nauðsynlegt væri að hafa vald á heimstungum. Til að þjálfra sig í enskunni skrifaði hann sögu sín sjálfs, sem birtist í ensku tímariti, *Fraser's Magazine*, 1877 og hefur verið gefin út í íslenskri þýðingu (sbr. *Jóns saga Jónssonar* 1968). En þótt Voga-Jón hafi náð nokkrum tókum á ritaðri ensku, var raunin önnur með framburðinn, og til er frásögn enskra ferðamanna af því þegar Jón gaf sig á tal við þá í Mývatnssveit (tilv. rit, bls. 133). Jón bar landi sínu ekki vel söguna, en þeir ensku höfðu gaman af að spjalla við hann, þótt hann „þekkti engin ensk hljóð“, heldur notaði sinn íslenska framburð.

Það eru allt önnur sjónarmið sem ráða því til dæmis hvenær taka beri tökuorð inn í leiðbeinandi orðabækur, eins og t.d. *Stafsetningarorðabók Íslenskrar málnefndar*.

Til skilnings á þeim hlutum sem hér um ræðir er að mörgu að hyggja. M.a. er nauðsynlegt að huga að félagslegum þáttum og stíl, og að almennum lögmálum sem fræðimenn hafa þóst sjá að gildi um máltengsl og sambúð mála og málafrbrigða. Meðal verka sem um þetta fjalla er hið klassíska verk Uriels Weinreich, *Languages in contact* (1953). Í bók sinni fjallar Weinreich um *smitun* milli tungumála (*interference*), allt frá hljóðkerfi til orðaforða. (Hann talar um *phonic interference*, sem kalla mætti hljóðsmitun, *grammatical interference*, sem kalla mætti beygingarsmitun eða kerfissmitun, og *lexical interference*, orðsmitun, þ.e. flutning orða á milli mála.) Það sem gerist þegar enskt orð er notað í íslensku samhengi er einhvers konar smitun frá ensku til íslensku.³

Og þegar „slettur“ í texta ganga svo langt að heilu segðirnar eða setningarnar eru á öðru máli en því sem lagt var upp með hefur verið talað um málvíxl (*code-switching*). Þetta er vel þekkt í innflytjendamálum í Bandaríkjunum og Kanada, þar sem í samtölum eða ræðu er skipt milli innflytjendamáls og ensku. Ekki hafa mér vitanlega farið fram miklar rannsóknir á málvíxlum eða málblöndun hjá íslenskum innflytjendum til Ameríku (sbr. þó Kristínu M. Jóhannsdóttur 2006), en spyrja má hvort greina beri enskunotkun í íslensku samhengi sem málvíxl af þessu tagi.

Efni og skipulag þessarar greinar er þannig að fyrst er fjallað nokkuð almennt um máltengsl og þætti sem hafa verður í huga þegar þau eru greind (2. kafli). Í 3. kafla er fjallað um það hvernig tökuorð aðlagast viðtökumálinu, en í 4. kafla er fjallað um áhrif á tókumálið. Á eftir þessu fylgir stuttur lokakafli með ályktunarorðum.

³Til fróðleiks um þessa hluti má benda á rit eins og Coulmas (ritstj.): *The Handbook of Sociolinguistics* (1997), þar sem fjallað er um hluti eins og málvíxl (*code-switching*), máltengsl og blandingarmál (*pidgin*) og málhvarf og úrkynjun (*attrition, degeneration*), en allt þetta eru þættir sem tengjast nánú sambandi tungumála þar sem annað er mun stærra en hitt, eins og reyndin er um íslensku og ensku á okkar tímum.

2 Um greiningu máltengsla

Það má sem sé líta á sambúð íslensku og ensku nú um stundir og notkun tökuorða frá fleiri en einni hlið. Í þessum kafla er vikið að fjórum sjónarhornum sem hafa má í huga. Fjallað er um þessa þætti út frá sjónarhorni orðanna og flokkun þeirra, síðan er horft á fyrirbrigðið út frá textanum. Því næst er hugað nánar að því hvað felst í málvíxlum, en í síðasta undirkaflanum er vikið að mismunandi gildi sem máleinkenni eins og tökuorð og slettur geta haft.

2.1 Orðin

Skoða má máltengsl *út frá orðum* og velta því fyrir sér með hvaða móti orðin koma inn og hversu mikil aðlögun þeirra er að málinu. Á þýsku er gerður greinarmunur á því sem heitir *Fremdwort* og *Lehnwort*. *Fremdwort*, sem e.t.v. mætti kalla **framandorð** á íslensku, er einfaldlega erlent orð (eða lítt aðlagð tökuorð) í texta eða tali. Þá er gert ráð fyrir að orðið sé tekið úr einu máli og sett inn í texta á öðru máli, í okkar dæmi íslenskan texta, án þess að það sé sérstaklega aðlagð. Oft eru orðin þá merkt eða mörkuð innan textans eða jafnvel beinlínis tekið fram að þau séu framandi. Dæmi um þetta er skáletrunin sem er notuð til að einkenna þýsku hugtökin sem hér er fjallað um, en einnig mætti setja gæsalappir utan um þau. Í tali mætti ná svipuðum áhrifum með því að beita tónfalli eða tilburðum til að fylgja framburði þess máls sem orðin eiga rætur til, þ.e. veitimálsins. *Lehnwort*, sem kalla má **tökuorð** á íslensku, er hins vegar orð af erlendum uppruna sem er orðið fast í málinu og hefur aðlagð sig að formþáttum þess.

Þótt þessi greinarmunur sé gagnlegur er hann ekki alltaf afgerandi, og ljóst er að orð geta verið mismikið aðlöguð á aflíðandi skala og er það oft í réttu hlutfalli við aldur þeirra. Flestir myndu sjálfsagt telja að gömul tökuorð eins og *blessa* og *kirkja* séu rammíslensk, en að orð eins og *e-mail* eða *downloada* séu á mörkum þess að teljast íslensk orð, enda þótt þau séu orðin hluti af daglegu máli í margvíslegu samhengi. Hér er þá álitamál hvort um er að ræða *Fremdwort* eða *Lehnwort*. Þegar slík álitamál koma upp getur verið hentugt að grípa til hugtaksins **aðkomuorð**, sem er þýðing á skandinavíska hugtakinu *importord*, sem Helge Sandøy, prófessor í Björgvin, hefur búið til í viðamikilli rannsókn sem hann hefur stýrt á undanförunum árum (sbr. <http://moderne-importord.info>). Aðkomuorð er einfaldlega orð

sem á uppruna í öðru tungumáli, óháð því hversu gamalt það er eða vel aðlagð.

Til viðbótar þeim hugtökum og sjónarmiðum sem nú voru nefnd og segja má að séu hrein orðfræðileg, er til íslenska orðið *sletta* og sögnin *að sletta* sem áður var gripið til og oft er notuð í daglegu tali um erlend orð í íslensku tali eða textum. Skilgreining Íslenskrar orðabókar á orðinu *sletta* er: „erlent orð eða orðasamband sem ekki nýtur viðurkenningar í viðtökumálinu vegna ónógrar aðlögunar að hljóð- eða beygingarkerfi eða annars konar framandi einkenna“ (*Íslensk orðabók* 2007, s.v. *sletta*). Rétt er að veita því athygli að í þessari orðabókarskýringu virðist orðið *mál* notað í merkingunni ‘texti’ eða ‘það sem sagt er eða skrifað’. Annað sem taka ber eftir er að orðið setur neikvæðan stimpil á það sem það er notað um: *slettu* í máli er líkt við óhreinindi á annars hreinum fleti. Einnig má benda á að skilgreining Íslenskrar orðabókar ber með sér að slettur eru ekki bara einstök orð heldur geta þetta verið orðasambönd.

2.2 Textinn

Þetta beinir athygli að því að hægt er að líta á notkun aðkomuorða út frá textunum þar sem orðin koma fyrir. Hægt að tala um mismikla blöndun texta, eftir því hversu mikið er slett eða hversu hreinir textarnir (talaðir eða skrifaðir) eru. Þetta getur verið margbreytilegt og fer eftir stíl og málsniði. Notkunarsvið þar sem mikið er um slettur hafa verið talin mál í flugi og í dægurlagamenningu, enda þótt talsvert hafi verið gert til að „hreinsa“ málsniðin, t.d. með íðordasmíð.

Í samtali sem ég átti (20.2.2008) og var að spyrja um staðsetningu veitingastaðar í miðbæ Reykjavíkur fékk ég, til viðbótar upplýsingum um götu og húsnúmer, eitthvað í átt við það sem hér stendur:

- (1) *Þar sem túrist' infor' meisjon(ið???) er*
 ['θas:en't^huristívfə'meisjɔn,ɪɛɹ]

Þegar ég fylgdi svo þessum leiðbeiningum sá ég húsið sem um var að ræða: Á því stóð skýrum stöfum á íslensku og ensku: *Upplýsingar – Tourist Information*. Af einhverjum ástæðum valdi símsvarandinn þann kost að vitna til enskrar gerðar þessara skilaboða.

Sérstakt vandamál fylgir því hvernig skuli skrá og greina málnotkun af þessu tagi. Í (1) er þetta skráð annars vegar með einhvers konar stafsetningu og hins vegar með grófri hljóðritun. Ekki er hér gerð

grein fyrir tónfalli, en eftir því sem mér heyrðist (eða mig minnir) voru þrjár áherslur í segðinni eins og fram kemur í (1). Þar sem ég hváði og lét símsvarandann endurtaka svarið, er ég nokkurn veginn viss um fara rétt með það sem þarna var sagt, en hafa þann fyrirvara að samtalið var (mér vitanlega!) ekki tekið upp.

Orðhluta- og setningaleg (morfósyntaktísk) greining segðarinnar vekur sérstakar spurningar. Þar sem framburðurinn var ekkert sérstaklega skýr er hugsanlegt að að baki því sem ég hef hljóðritað sem [turistinfə' meisjən, ɪer] hafi legið eitthvað sem skrifa mætti *túrista-informeisjonið er*. Þarna væri þá (samsetta?) „tökuorðið“ *túrista-informeisjón*, beygt með ákveðnum greini í nefnifalli eintölu. En einnig er hugsanlegt að talandinn hafi litið á þetta sem „erlent orð í íslenskum texta“ og þá óbeygt og óaðlagað. En rétt er þó að taka fram að ekki tók ég eftir neinum merkjum um það, t.d. í tónfallinu, og einstök hljóð virtust vera íslensk fremur en ensk. (Enskur (amerískur) framburður væri eitthvað í áttina við: [ˈtʌɹəstɪnfəˈmeɪʃn].)

Ljóst er af þessu einfalda dæmi að hér er mörg matarholan fyrir þann sem vill kafa í rannsóknir á sambúð mála, og að ýmsu að hyggja. Er orðið *túrista-informeisjón* orðið hluti af íslensku máli, og þá í fræðilegri frásögn og greiningu að skrá það sem hluta af íslenskum orðaforða? Þótt það sé, eins og áður er tekið fram, önnur saga hvort málfarsráðgjafar eða „málræktaryfirvöld“ eigi að „mæla með orðinu“ eða setja það til dæmis í stafsetningarorðabók, þannig að menn viti hvernig á að fara með það. Hér er frekar spurt hvað felist í því að orð verði íslenskt, t.d. í þeim skilningi að það sé hluti af þeim formum sem þeir sem (telja sig) tala íslensku grípa til, án þess að setja sig í þær stellingar að þeir séu að tala annað mál.

2.3 Málvíxl

Áður var minnst á hugtakið málvíxl, sem er það þegar skipt er á milli tungumála, þannig að ýmist er talað á einu eða öðru máli, og til greina kemur að líta svo á að þegar erlent orð er notað í íslensku tali eða texta, geti það á stundum flokkast undir einhvers konar málvíxl. Kannski er einungis gripið til orðsins eða orðasambandsins vegna þess að ekki er til íslenskt orð, þannig að erfitt er að koma orðum að efninu. Og talandi kýs e.t.v. af einhverjum sérstökum ástæðum að orða hlutina á erlendu máli og skipta tímabundið yfir. Á hinum enda máltengsla

er svo það þegar notuð eru áðurnefnd orð *prestur* og *kirkja*, sem gera má ráð fyrir að allir geti fallist á sem „hreina“ íslensku. Þau hafa öðlast fullan þegnrétt og þeim fylgja ekki nein stíleinkenni sem geri þau með nokkrum hætti framandleg.

Þegar Uriel Weinreich fjallar (1953:26) um smitun milli mála byrjar hann á að líta á þetta út frá hljóðkerfinu og að skilgreina hvað í því felst þegar talað er með erlendum hreim, þ.e. þegar maður notar tungumál sem ekki er móðurmál hans. Þá telur hann að líta megi svo á sem hljóðkerfi „tökumálsins“ (sem er móðurmál þess sem talar) taki við orðum (táknudum með *S* í (2)) úr „veitimálinu“, sem er málið sem verið er að tala (með hreim). Þetta er táknad með skástrikum merktum tökumálinu með litlu *p*, eins og sýnt er í (2a):

(2)

a. Talað með hreim:

p/... S S S S.../

b. Erlent orð í innlendum texta:

p/... P P P S P P P.../

c. Skipt um kerfi í miðri setningu:

p/... P P P /*s*/S/ *p*/P P P P.../

Þegar erlent orð er sett inn í innlendan texta gerist það eins og táknad er í (2b), það er, orðin eru í hljóðumhverfi móðurmálsins (tökumálsins) og flest tilheyra því (merkt *P*), en eitt er erlent að uppruna (og ber þess væntanlega einhver merki, þótt það falli alveg inn í textann). Í síðasta tilvikinu er gert ráð fyrir að skipt sé algerlega um kerfi í miðjum texta, þ.e. textinn eða segðin hefst í upphafskerfinu en í miðri segð er skipt um kerfi, táknad *s*/S/, þannig að nýtt hljóðkerfi (kerfi veitimálsins) tekur við um hríð.

Umræðu um málvíxl og eðli þeirra má m.a. sjá hjá Myers-Scotton 1997. Dæmigerð málvíxl eru það þegar samtöl fara fram þannig að tvö (eða fleiri) tungumál eru notuð á víxl í samtölum. Í málvíxlum þar sem skipt er innan setninga er, eftir því sem Myers-Scotton segir, gerður greinarmunur á tökumáli og veitimáli, þannig að talað er um *matrix language* (rammamál?) og *embedded language* (innfellt mál?). Rammamálið myndar þá málfræðilega rammann, en skotið er inn bútum úr innfella málinu. Og mikil málvíxl af þessu tagi geta leitt til raunverulegrar málblöndunar (pidginiseringar), þannig að það sem eftir stendur af tökumálinu verður lítið annað en einhverjar leifar af setningakerfi og hljóðkerfi, sem setur svip sinn á hið nýja mál sem

verður til, meðan veitimálið (stundum kallað *lexifying language*) ræður stórum hluta orðaforðans. Blendingsmál eða pidgin verða til við nán máltengsl, þar sem ekki gætir áhrifa frá stöðlun eða málstýringu.⁴

En grundvallaratriði í skilgreiningu á málvíxlum er einhvers konar jafnræði í munni málnotandans með tungumálunum sem notuð eru. Til þess að raunveruleg málvíxl eigi sér stað hlýtur málhafinn að hafa einhvers konar vald á báðum málunum, því annars gæti hann ekki skipt um kerfi og notað tvö tungumál á víxl. (Meyers-Scotton talar 1997:217 um „fluent bilinguals“.) Og í ljósi þessa er vafamál hvort notkun tökuorða og slettna í íslensku getur flokkast undir málvíxl nema í undantekningartilvikum. Það virðist a.m.k. ljóst að það geti ekki kallast málvíxl þegar maður sem ekki kann erlenda málið til hlítar (enskuna) notar enskt orð sem hann hefur fengið úr innlendum heimildum eða gegnum innlendan millilið. Það er með öðrum orðum vafamál að rétt sé að líta svo á að dæmigerðar enskuslettur, eða þegar ensku er blandað í íslenskt tal eða texta eins og nú er algengt, sé sá sem talar eða skrifar að „vitna“ beint í sína eigin þekkingu á ensku. Vissulega getur verið erfitt að skera úr um það í hverju tilviki, hvað þá alhæfa, en hitt virðist þó líklegra að í flestum tilvikum byggist notkun erlendra orða í íslensku á því að þau eru þekkt úr innlendu umhverfi (sem gæti auðvitað verið enskt tal í íslensku sjónvarpi eða enska í íslenskum dægurlagatexta). Í ljósi þessa virðist því mega útiloka stóran hluta af notkun á enskum orðum í daglegu íslensku tali frá því að flokkast sem raunveruleg málvíxl.

2.4 Form og gildi

Enn ein aðgreining sem hafa verður í huga þegar fjallað er um máltengsl er aðgreiningin milli *forma málsins* sem hluta af kerfi og *gildis formanna*.

Segja má að þegar eitt mál hefur áhrif á annað, verði breyting á formi tókumálsins, því sem fyrir áhrifunum verður. Ef einungis er um að ræða eitt og eitt orð á stangli er þessi „breyting“ auðvitað ekki stórvægileg og varla marktæk. Þannig er talið að orðið *torg* sé tökuorð úr

⁴Svokölluð russe-norsk, sem varð til í samskiptum Rússa og Norðmanna í Norður-Noregi er oft tekin sem dæmi um blendingsmál af þessu tagi, sbr. t.d. Ernst Håkon Jahr (1996). Einnig er líklegt að svokölluð Fáskrúðsfjarðarfranska, sem notuð var í samskiptum við franska eða flæmska sjómenn, hafi verið vísir að svona blendingsmáli, enda þótt margt sé óljóst um notkunarvið og form þess málbrigðis.

slavnesku í norrænu (sbr. Ásgeir Blöndal Magnússon 1989 s.v. *torg*) og á sama hátt er orðið *geyser* tökuorð úr íslensku í ensku, og telst ekki stórvægilegt og „veitimálin“ hafa litla þýðingu í samfélagi tökumálsins. Svipað má vafalaust segja um þau tiltölulega litlu áhrif sem keltneska hefur haft á íslenskt mál (sbr. Helga Guðmundsson 1997).

Dæmið snýst hins vegar við þegar efnahagslegur og menningarlegur styrkur veitimálsins er meiri en tökumálsins. Dæmi um það eru latnesk áhrif á germönsku á miðöldum og frönsk áhrif á ensku. Og við slíkar aðstæður geta áhrifin komið fram í hljóðkerfinu, jafnvel þannig að ný hljóðform verði til. Það er vel þekkt að /p/ er ekki í orðum af germanskri rót, heldur í tökuorðum eins og *prestur* og *pálmi* og í ensku er tannvaramælt /v/ til komið vegna tökuorða eins og *very* 'mjög' og *victory* 'sigur' (sbr. lat. *verus* 'sannur' og *victoria* 'sigur').⁵ Og eins og dæmin sanna geta áhrifin orðið yfirþyrmandi, þannig að tökumálin hreinlega veslast upp (eins og mörg indánamál í Ameríku) og þegar menn „tapa“ móðurmálinu (talað er um *language attrition*, sbr. neðanmálsgrein 2) eða að til verður blendingsmál eða pidgin.

Út frá þessu má ímynda sér einhvern ás eða skala þar sem greint er milli málgerða eftir því hversu mikil blöndun býr að baki þeim. Byrja má á að hugsa sér hreint mál sem byggir á heimaþingnu efni, mál sem hefur tiltekið magn af tökuorðum og á endanum raunverulegt blendingsmál (*pidgin* eða *kreól*, sem kallað er þegar börn alast upp við blendingsmál). Þegar danska og íslenska eru bornar saman með þessum hætti er oft sagt að íslenska sé tiltölulega „hrein“, en danska sé tiltölulega „blönduð“ (þótt varla sé eðlilegt að tala um kreól í því tilviki). En rétt er þó að taka fram að þetta hreinleikahugtak er auðvitað afstætt. Það fer eftir því við hvað er miðað. Þótt stöðluð danska frá 19. öld og upphafi þeirrar 20. hafi í sér þætti sem rekja má til erlendra áhrifa, ekki síst þýskra, getur sú tunga talist „hrein“ danska miðað við þau áhrif sem fram hafa komið frá ensku á 20. og 21. öld, því augljóslega koma sífellt ný tökuorð inn í dönsku. Og í raun er íslenska langt

⁵Ekki eru skýr dæmi um það í seinni tíma íslensku að ný hljóð verði til fyrir erlend áhrif. Hugsanlegt er að nýjungar í framburði á borð við það sem kallað hefur verið „Texas-x“, þ.e. þegar orð eins og *vaxa* eru borin fram með lokhljóði [vaxsa] í stað [vaxsa] stafi af áhrifum frá ensku. Einnig mætti láta sér detta í hug að svokallað „tjaldmæli“, þegar orð eins og *tjald* eru borin fram með tvinnhljóði: [tsjalt], en ekki sem [t^hjalt] sé það að einhverju leyti fyrir ensk áhrif. Það er þó engan veginn augljóst að þessar framburðarnýjungar eigi rætur að rekja til slíkra áhrifa; í báðum tilvikum getur sem best verið um að ræða eðlilegar hljóðbreytingar.

frá því að vera laus við erlend áhrif, og segja má að ekkert sé til sem kalla mætti fullkomlega hreint tungumál.

Minnst var á *gildi* (*fínksjón*) málforma og málafrbrigða (og heilla tungumála). Orðið *gildi* má hér nota í nokkuð víðri merkingu, meðal annars þannig að átt sé við hluti eins og (meðvitað eða ómeðvitað) mat á því hvað sé gott eða vont eða við hæfi, t.d. út frá fagurfræðilegu eða siðferðislegu sjónamiði. Einnig ber hér að vísa til notkunargildis, þ.e. mats eða takmarkana á því hvað sé nothæft við tiltekna aðstæður. Hluti af gildismun íslensku og ensku er vitaskuld fólgin í því að íslenska er mál smáþjóðar, en enska er heimsmál. Enska er því nothæf mun víðar en íslenska og nokkuð ber á því að svið eins og dægurtónlist og ákveðnar atvinnugreinar eða kimar mannlífs hér á landi hafi ensku sem nytjamál. Og um þessar mundir fer fram umræða um notkunarsvið tungumálanna. Enska sækir á í háskólastarfi og rannsóknunum, og hafa háskólar og háskóladeildir lýst yfir því markmiði að auka enskunotkun í starfi sínu.

Önnur hlið á gildi og gildismati á máli og málformum er tilfinning málnotanda fyrir því hvað felst í því að nota erlent orð í máli sínu. Spyrja má hversu meðvitaður málhafi er um að orð eins og *kex* (sem raunar er ekki til neitt „íslenskt“ orð um) eða *sjoppa* eru tökuorð úr ensku og hversu æskileg eða viðeigandi þau eru. Hér eru á ferð tvö tökuorð, mis-gömul, sem bæði hafa lagað sig á sinn hátt að íslensku hljóðkerfi, beygingarkerfi og rithefð. Ólíklegt virðist að hið fyrra hafi nokkurn framandlegan blæ eða yrði kallað sletta, þótt hugsanlegt sé að sumum þyki hið síðara síður þjóðlegt og þar af leiðandi síður nothæft í vönduðu máli. Hins vegar má gera ráð fyrir að nýlegri slettur eins og *e-mail* eða *cockpit* verði talin framandleg, og það að nota þau getur haft í för með sér einhvers konar stílval. Tökuorð og heimaorð í íslensku geta þannig haft misjafnt stílgildi, og margir forðast notkun tökuorða í vönduðu tali eða skrifum.

Hér vaknar spurningin hvers vegna símsvarandinn í dæminu í (1) valdi að vísa til enska heitis upplýsingamiðstöðvarinnar frekar en þess íslenska. Ekki skal um það fullyrt hér, en kannski er enska gerðin einhvern veginn ómörkuð í símtölum við viðskiptavini veitingastaðarins, sem vafalaust eru oft erlendir ferðamenn.

3 Aðlögun orða

Í þessum kafla verður hugað nánar að því hvernig erlend orð laga sig að íslenskum aðstæðum og verða hluti orðaforðans. Í 3.1 er einkum hugað að merkingu og því hvernig orðin falla inn í merkingarkerfi málsins. Í 3.2 er rætt um beygingarlega aðlögun og aðlögun að orðahljóðkerfinu. Í 3.3 er fjallað um rannsóknir á því sem kalla má kerfisbundna vörpun milli ensku og íslensku, þar sem skoðað hefur verið hvernig aðkomuorð laga sig að íslensku hljóðankerfi, en í 3.4 er hugað að því hvernig segðahljóðkerfið og ýmis lögmál sem gilda um samfellt tal verka í þessari málblöndun. Í 3.5 er svo fjallað um þau viðmið sem notuð hafa verið í málrækt. Bent er á að eitt er að greina fræðilega þá þætti sem hér er fjallað um og annað að koma með tillögur og málfarsráðgjöf og stöðlun ritmáls og talmáls.

3.1 Orðkerfi og merking

Áður en úr því verði skorið hvenær orð verður hluti af íslenskum orðaforða er óhjákvæmilegt að huga að því hvernig skilgreina beri hugtakið orðaforði. Meðal þess sem þar ber að hafa í huga er að ein leið til að líta á „íslenskan“ orðaforða sem eins konar samtímalega eða sögulega heild, en önnur leið er að líta á þetta út frá þeim sem nota málið, þ.e. hvaða orðaforða þeir hafa á valdi sínu. Í málfræðilegri umfjöllun (hver svo sem formerkin eru) er *orðasafn* – *lexikon* (*lexis*) jafnan talið einhvers konar hluti af málkerfinu og því oft líkt við safn færslna, þar sem geymdar eru upplýsingar um hljóðform, merkingu og setningaleg einkenni eininga, sbr. t.d Singleton (2000).

Einingar þessa hluta málkerfisins eru þær sem gripið er til og þær settar inn í setningar og orðasambönd og lagaðar að hljóðformum málsins. Hvert mál hefur sínar formúlur um byggingu og gerð eininganna. Hér er um að ræða reglur um orðhlutagerð, þ.e. hverjar eru smærri einingar orðsins, orðhlutar eða myndön, og hljóðgerð, þ.e. úr hvaða hljóðeiningum þau eru saman sett. En einnig ber að hyggja að merkingarkerfinu. Um leið og orð er notað fær það merkingu í tökumálinu, og oft er sú merking fljót að verða að einhverju leyti ólík merkingunni sem það hafði í veitimálinu, þótt merkingarbreytingarnar séu sjaldnast miklar. Sem dæmi um sérstaka merkingu sem þróast hefur í tökumálinu má nefna sögnina að *teika*, sem hefur verið notuð um

það athæfi að hanga aftan í bílum í snjó og láta þá draga sig. Þetta orð er eftirmynd ensku sagnarinnar *to take*, en merkingin (ekki síður en formið) lagar sig að hinum nýju aðstæðum.

Margt er á huldu um gerð orðasafnsins og skipulag og tengsl þess við aðra hluta málkerfisins (setningagerð, hljóðgerð, merkingargerð). Ef spurt væri t.d. hvernig orðunum er raðað upp þannig að grípa megi til þeirra þegar á þarf að halda, virðist harla lítil ástæða til að ætla að þau séu geymd í stafrófsröð, eins og algengt er um prentaðar orðabækur. Kannski er það líklegri tilgáta að orðakerfi okkar taki form sem einhvers konar tesárus eða orðtengslanet.

Og það virðist a.m.k. ljóst að merking einstakra orða tekur mið af merkingu annarra orða í þessu neti eða kerfi merkingartengsla. Merking einstakra litarorða ræðst t.d. af því hvaða önnur orð eru til. Og þegar nýtt orð kemur í orðaforðann hefur það áhrif á þetta kerfi. Þannig má gera ráð fyrir að með tilkomu orða eins og *appelsínugult* (elsta dæmi í ritmálssafni Orðabókarinnar er frá 7. tug 20. aldar), sem er einhvers konar nýmyndun í anda alþjóðaorðsins *orange* hafi orðið breyting á merkingu orðanna *gulur* og *rauður*. Áður en þetta orð kom til var lengi vel notað orðið *rauðgulur*, en um það er fjöldi dæma í ritmálssafninu frá fyrri öldum. Það er álitamál hvort líta beri svo á sem liturinn *rauðgulur* hafi á þeim tíma verið „sérstakur litur“ í merkingarkerfinu eða eins konar blanda af *rauðum* og *gulum*. Það er spurning að hve miklu leyti hefur orðið til „nýr litur“ í íslensku merkingarkerfi þegar orð eins *órans* eða *appelsínugult* komu inn í málið.

Svo tekið sé annað dæmi um áhrif tökuorðs á merkingarkerfið, þá virðist merking orðsins *agressífur* [a:kresivʏr̥] (eða *aggressífur* [ak:resivʏr̥]), eins og það er oft notað, ekki vera sú sama og íslenska orðsins *árásargjarn*, sem til greina kæmi að nota í stað hins (að margra mati) óæskilega tökuorðs. Í *Íslenskri orðabók* (2007) er orðið *agressífur* (merkt með tveimur spurningarmerkjum) útskýrt með orðunum ‘áreitinn, frekur, ruddalegur’. *Árásargjarn* er hins vegar sá sem hefur tilhneigingu til að ráðast á menn með líkamlegu ofbeldi og ‘láta hendur skipta’, eins og það er orðað í skýringu Íslenskrar orðabókar. Staðreyndin er þá, sé borið saman við ensku, að merking enska orðsins *aggressive*, sem tekur til líkamlegs ofbeldis ekki síður en tilfinninga eða andlegra þátta, flyst ekki óbreytt. Með öðrum orðum, þegar orðið kemur inn í íslensku, þá lagar það sig að merkingarkerfi tókumálsins

og fær þar með nýja merkingu. Fjölda annarra dæma má finna um þetta. Þannig merkir orðið *sjoppa* annað en enska orðið *shop* og sögnin *teika* merkir, eins og minnst var á, allt annað en enska sögnin *to take*. Þegar þessi orð koma inn í málið verður til ný merkingareining eða „semem“.⁶

Spurningin sem hér vaknar er hversu skjótt þessi merkingarlega aðlögun á sér stað. Og í raun má spyrja hvort það sé yfirleitt hugsanlegt að erlent orð sem notað er í íslenskum texta hafi nokkurn tíma sömu merkingu og þegar það er notað í upphaflega samhengi veitimálsins. Ein skilgreining á merkingu orða, sem kennd er við breska málfræðinginn J.R. Firth, er að hún sé summa þeirra mállegu aðstæðna sem þau eru notuð við („the sum of its linguistic environments“, sbr. Singleton 2000:20), og samkvæmt þeim skilningi hlýtur notkun orðs í nýju tungumáli að hafa áhrif á merkingu þess við það eitt að koma í hið framandi umhverfi.

Vera kann að þessi túlkun sé í róttækara lagi og vissulega ekki í samræmi við það sem málræktarmenn myndu vilja segja um það hvenær orð öðlast þegnrétt í máli, en í henni felst þó eitthvert sannleikskorn, og því oftast erlend orð eru notuð í íslensku, því líklegra er að þau þrói með sér sérstaka merkinu, ólíka veitimálinu.

3.2 Beygingarleg og hljóðkerfisleg aðlögun

Ekki hefur hér verið mikið sagt um beygingarlega aðlögun tökuorða, en hún er auðvitað eitt af því sem má nota sem mælikvarða um aðlögun. Í seinni tíma málfræðikenningum er orðhlutagerð (morfólógía) oft talin eiga heima í orðasafni, og margt mælir með því að líta á beygingu orða (þ.e. formbreytileika eftir setningarlegu og merkingarlegu umhverfi) sem hluta af orðakerfinu. Samkvæmt því er hentugt að lýsa beygingu orða í orðasafninu, þannig að beygingarmyndir, a.m.k. kennimyndir og „kenniföll“, væru skráðar undir „flettunum“.

Meðal þess sem mælir með því að líta á beygingarmyndir íslenskra orða sem hluta af orðasafninu er sú staðreynd að beygingu fylgja svipuð hljóðlög og vissri gerð af orðmyndun, sem er orðin inngróin í orðin eða „lexíkaliseruð“ (sbr. Kristján Árnason 2005a:301–312, Þor-

⁶Hér má nefna að í dönsku, sem hefur mikið af tökuorðum úr ensku og öðrum málum, hafa orð eins og *city* 'miðbær' fengið aðra merkingu en enska orðið sem það á rætur til, sem merkir '(stór) borg'.

steinn G. Indriðason 1994). Og það er auðvitað hluti af aðlöguninni að orð fá beygingu og falla í einhvern þann beygingarflokk sem skilgreindur hefur verið fyrir kerfið. Og þegar orð eru sett inn í setningar verða þau að laga sig að beygingar- og setningakerfi málsins (hinu morfósyntaxtíska kerfi): *Stúlkurnar eru agressívar; Ég vil ekki vera með þessum agressívu stelpum* o.s.frv. Gera verður ráð fyrir að um leið og orð verður hluti af íslensku orðasafni (í þessari tæknilegu merkingu) verði því búnað nauðsynlegar beygingarmyndir. Þetta er ekki alltaf einfalt mál, og fyrir kemur að erlend orð eða slettur sem notaðar eru í tali hljóma sérkennilega þegar þau eru beygd eða sett á þau endingar. Dæmi um þetta er símasvarið sem áður var vitnað til, sbr. (1).

Annað dæmi um orð sem gæti virst frekar stírt í aðlögun er orðið *göts*, þ.e. enska orðið *guts* 'hugrekki', sem heyrst hefur í íslensku tali: „Við þurfum mann sem hefur göts“ hefur verið sagt. Hér er um að ræða enskt fleirtöluorð (eða svo má að minnsta kosti ráða af orðhlutagerð og rithætti), en þá vaknar spurning hvernig fara á með þetta í íslensku samhengi. Reyndin virðist að út komi hvorugkynsorð. Á vefnum hafa fundist dæmi eins og: „Það eru engar venjulegar kerlur sem hafa götsið til að vera alltaf að hengja út.“ – og: „En gutsið í þeirri gömlu, að þora að derra sig svona við viðskiptavinum ...“.⁷

En einnig er hægt að horfa á aðlögunina í ljósi þess hvort það fylgir orðahljóðkerfinu (sbr. Kristján Árnason 2005a:138). Og að svo miklu leyti sem beyging og hljóðgerð orða á heima í orðasafni, má segja að aðlögun tökuorða sé orðfræðilegt atriði, ekki síður en hin merkingarlega aðlögun. Málið snýst um það hvort orð fellur að orðasafnseinkennum, þ.e. beygingarformum og formúlum (þannig að það falli í einhvern beygingarflokk) og hljóðformum, þannig t.d. að eingöngu séu notuð íslensk hljóð og hljóðasambönd (sbr. *djúsi* og *Sjörsill*, fyrir *Churchill*, sjá hér á eftir) og hljóðbeygingarformúlur eins og u-hljóðvarp séu virk í beygingunni. Dæmi um það er þegar orð eins og *raff* fá fleirtöluna *röff* og *almanak* – *almanök*, þ.e. taka u-hljóðvarp í fleirtölu. Síðarnefnda orðið er dæmi um það sem kallað hefur verið sýndarsamsetning (sbr. Kristján Árnason 2005a:269–270), en það er þegar tökuorð hegðar sér eins og það sé samsett orð, sbr. það að í *almanak* beygist einungis síðari liðurinn, alveg hliðstætt því sem gerist í orðum eins og *matargat* – *matargöt*.

⁷Ég þakka Ástu Svavarsdóttur fyrir að benda mér á þessi dæmi.

3.3 Vörpun milli málkerfa

Af dæmum sem tekin hafa verið má draga þá ályktun að þegar ensk orð eru notuð í íslensku tali gerist það með þeim hætti að orðin laga sig að meira eða minna leyti að íslenska kerfinu, þ.e. að um sé að ræða valkost (2b) að hætti Weinreichs (sbr. bls. 81). Eins og minnst var á er ólíklegt, nema í undantekningartilfellum, að þegar slett er einstökum orðum (frekar en heilum setningum eða tónfallsformum) sé um að ræða raunveruleg málvíxl, þ.e. að skipt sé tímabundið milli tveggja málkerfa.

Og um þetta geta myndast tilteknar venjur og aðferðir við að flytja orðin milli málkerfanna. Ásta Svavarsdóttir (2007) greinir frá sérstakri rannsókn á hljóðkerfislegri aðlögun enskra tökuorða í íslensku nútímamáli, sem hún hefur unnið í samvinnu við Sigrúnu Steingrímsdóttur (2004). Þar kemur fram að ensk orð laga sig með nokkuð reglubundnum hætti að málinu. Þannig verði t.d. enskt [w] reglulega að [v] í orðun eins og *tvíd* og *víski* og þessi orð velja sér beygingarflokka við hæfi, t.d. þannig að nýjar sagnir beygjast veikt frekar en sterkt: sbr. *flaði* – *flaði* og *húkka* – *húkkaði*.

En það er þó ekki alltaf einfalt hvernig varpa beri á milli kerfanna. Hér valda ensku tvinnhljóðin [tʃ] eins og í *church* og [dʒ] eins og í *judge* og *bridge* nokkrum vandkvæðum, þar sem þau eru sérlega framandleg íslensku hljóðkerfi. Og einnig er hljóðið [ʃ] í *shop* og *Bush* óþekkt í íslensku. Ekki er heldur ljóst hvernig fara beri með enska sérhljóðið [ʌ] í orðum eins og *but*, *butler* og *fuck* í íslenskum framburði. Algengt er að íslenskt ö sé sett í þessi orð, þannig að borið er fram eins og skrifað væri *bött* og *böttler*, en í orðum eins og *fokkjú* er gripið til uppmælda hljóðsins [ɔ]. Enn fremur er óljóst hvernig koma eigi til skila þeim lögmálum sem gilda um atkvæðalengd í ensku og eru í grundvallaratriðum ólík þeim íslensku.

Nokkur hefð er fyrir því að taka orð með þessum hljóðformum inn í málið og er aðferðin við aðlögunina ekki alltaf sú sama. Þannig var nafn Winstons Churchills á vörum allra landsmanna í seinni heimsstyrjöldinni og síðar og „festist“ þá í forminu [sjœrsil]. Hér er fyrra dæmið um tvinnhljóðið [tʃ] túlkað sem íslenskt /sj/ en það seinna sem /s/ og enska sérhljóðið [ʌ] er túlkað sem [œ]. Venjulegar íslenskar reglur gilda hvað það varðar að sérhljóðið í fyrra atkvæðinu er stutt og /r/ afraddast á undan /s/. Önnur dæmi um tiltölulega hagvön ensk orð eru *bridds* og *djass*, sem bæði eru komin inn í málið, þótt þau

hafi valdið miklum höfuðverk hjá þeim sem fjalla um stöðlun ritháttarins. Hinn íslenski framburður er [pɹit(·)s] og [tjas(:)], sem er í raun býsna ólíkur enska (eða ameríska) framburðinum [brɪ·ʤ] og [ʤæ·z]. Hér er ekkert hljóð í sínu upphaflega formi þegar orðin eru komin í íslenska búninginn. Hinir rödduðu hljómleysingjar [b,ʤ] og [z], sem eru í ensku orðunum, fá óraddaðar samsvaranir í íslenska framburðinum, auk þess sem tvinnhljóðið í *djass* er leyst upp í klasann [tj], skrifað *dj*. Eins og gefið er til kynna með lengdarmerkjum er líka talsverður munur á íslensku atkvæðagerðinni og þeirri ensku. Í báðum íslensku orðunum eru stutt sérhljóð, sem kallar á lengingu eftirfarandi samhljóðsins eftir því hversu sterk áherslan er, en í ameríska framburðinum eru bæði sérhljóð löng (eða réttara sagt „ekki stutt“), eins og táknað er með hálfengdarmerkinu.

Í tilvitnaðri grein Ástu Svavarsdóttur (2007) eru skoðaðar nokkrar breytur sem mæla hljóðkerfislega aðlögun enskra orða að íslensku tali. Þar kemur fram að í sumum tilvikum eru samsvaranirnar reglulegar, t.d. er ensku [ɹ] reglulega varpað yfir á íslenskt [r], og ensku tvívaramæltu [w] yfir á íslenskt [v]. Hins vegar er tvennt til með enskt [ʃ]. Það er ýmist túlkað sem [sj] eða sem [s:], m.a. eftir því hvar í orði það stendur. Ensku [ʌ] eins og í *pub* er reglulega komið til skila sem [œ]. Enska tvinnhljóðið [tj] verður íslenskt [tj] eða [sj] í framstöðu; [ʤ] > [sj] eða [j] en einnig [ts] í bakstöðu (sbr. líka Kress 1966).

Meginniðurstaðan af rannsókn Ástu og Sigrúnar er sú að orðin aðlagist svo til alltaf eitthvað, með öðrum orðum að þau séu sett inn í íslenskt hljóðkerfi og beygingarkerfi. Það styður þá tilgátu sem hér er sett fram að sjaldan sé um það að ræða að menn skipti algerlega um orðahljóðkerfi þegar þeir nota erlendu orðin. Og samkvæmt þeim greinimörkum sem hér er miðað við eru orðin sem fjallað er um hluti af íslensku máli.

Rannsóknin sýnir einnig að ákveðnar venjur geta skapast, og formúlur fyrir því hvernig fara eigi með orðin. Dæmi um þetta er heiti á léttmeti sem heitir á ensku *bugles* [bjuglɜ] og tekur nafn sitt af því að bitarnir eru eins og lúður eða gjallarhorn í laginu, sbr. ensku merkingu orðsins 'horn, lúður'. Þetta fæði hefur fengið íslenska heitið [pœk·læs], sem myndi samsvara rithættinum *böggles*. Hér er fylgt þeirri formúlu að það sem ritað er *u* á ensku skuli berast fram [œ], sbr. *pub*, en að öðru leyti er notaður íslenskur framburður í samræmi við ritháttinn.

Vafalaust eru til fleiri svona „þumalfingursreglur“ sem beitt er, sbr.

umræðu í 4 hér á eftir, en oft gerist aðlögunin sjálfkrafa í dæmum eins og „ ... *experimental notkun á netinu*“. Hér hefur heyrst framburðurinn [exsprí'məntal]. Þarna er sett áhersla á næstsíðasta atkvæðið, eins og þykir viðeigandi í erlendu orði, en að öðru leyti er fylgt íslensku orðahljóðkerfi. Gómfilluhljóðið er borið fram sem öngljóð, afröddun verður á /n/ í *-mental*. Hljóðin eru íslensk, og framburðurinn í raun býsna ólíkur þeim ameríska [ækspəɹə'məntl̩].

3.4 Segðahljóðkerfi

En eins og fram hefur komið er hægt að skoða notkun orða í íslensku tali út frá segðunum þar sem þau koma fyrir. Það er næstum óhjákvæmilegt að orð sem á annað borð er tekið inn í íslenskan texta falli t.d. að áherslu- og tónfallsformum málsins og ýmsum málvenjum af því tagi. Meðal slíkra einkenna sem tilheyra íslensku segðahljóðkerfi er lokaafköddun, sem fram kemur á undan þögn. Þannig verður setning eins og: *Give me a call* borin fram með íslenskum hreim í átt við það sem sýnt er í (3):

- (3) *Give me a call*
[civ'mija'kʰɔ:l̩] (kannski líka: [kivmija.'kʰɔ:l̩])

Í þessari segð eru notuð íslensk hljóð og íslenskur framburður, þar með talið lokaafköddun á [l]-hljóðinu, en það er framandi í enskunni. Einnig má gera ráð fyrir að í samböndum eins og *instrúmental tónlist* komi til skjalanna ýmis íslensk hraðtalseinkenni, svo sem öngljóðun nefhljóðsins, eins og sýnt er í (4):

- (4) *Instrúmental tónlist*
[ĩ:stɹu'məntal'tʰoul:ɪst]

Raunar má gera ráð fyrir að framburður sé breytilegur á segðum af þessu tagi ekki síður en íslenskum segðum almennt, og í sumum tilvikum sé framburðurinn skýrari en í öðrum, en íslenski hreimurinn kemur oftast upp um talandann með einhverju móti, og meðan svo er er ekki hægt að tala um fullkomin málvíxl; orðin og orðasamböndin eru hluti af íslensku tali, þ.e. falla að kerfi móðurmálsins.

3.5 Um þegnrétt orða

Af því sem hér hefur komið fram má ráða að aðkomuorð laga sig með ýmsum hætti að hinum nýju aðstæðum; það tekur sinn tíma og einstök orð eru mislangt komin í þessari aðlögun.

Ein viðmiðun um það hvenær orð telst íslenskt er auðvitað hvort það er komið inn í opinberar orðabækur, en fyrir þá sem semja sjálfar orðabækurnar eða stunda vinnu tengda þeim dugir þessi viðmiðun auðvitað ekki. Spurningin snýst einfaldlega um það hvenær þessar einingar verða að fullgildum einingum í því sem málfræðingar kalla orðasafn (lexíkon), sem er sá hluti málkerfisins þar sem orð eða „lex-em“ eiga heima (hvort sem það er skilgreint sálfræðilega eða með einhverjum hætti formlega).

Alkunna er að miðað við frændtungur eins og skandinavísku málin er lítið af tökuorðum í íslenskum orðabókum og þau sem á annað borð eru tekin með eru vel aðlöguð eða hafa öðlast einhvern „þegnrétt“ í málinu, eins og það hefur verið orðað. Þetta er í samræmi við þá „hreintunguvenju“ sem hér hefur ríkt í ræktun orðaforðans og gengur frekar út á að smíða innlent orð eins og *framleiðsla* en að taka inn erlent orð eins og *próduksjón*. En þrátt fyrir þetta eru býsna mörg tökuorð sem hafa öðlast þann „þegnrétt“ að vera tekin inn í leiðbeinandi orðabækur. Baldur Jónsson (2002:222) setur eftirtaldar kröfur um aðlögun tökuorða:

- (5) 1. Áhersla verður að vera á fyrsta atkvæði.
2. Orðið verður að fylgja íslenskum hljóðkerfisreglum.
3. Orðið verður að fylgja hljóðskipunarreglum.
4. Orðið verður að falla inn í einhvern af beygingarflokkunum og fylgja reglum hans.
5. Hægt þarf að vera að rita orðið með íslenskri stafsetningu og fylgja reglulegri samsvörun stafsetningar og framburðar.

Baldur notar þessi greinimörk til að skilja milli *tökuorðs* og *slettu*. Þannig flokkast myndin *pró'sent* með áherslu á seinna atkvæðinu sem sletta, en *prósent* með áherslu á fyrsta atkvæðinu er tökuorð. Baldur telur að orðið hafi smám saman lagað sig að málinu og fengið hið íslenska hljóðform, og er það vafalaust rétt.⁸

⁸Hins vegar getur verið fróðlegt að athuga hvornig þetta kemur út eftir aðstæðum. Vera kann að hrynærn áhrif komi þannig fram að á eftir einkvæðu orði með áherslu

Annað dæmi sem Baldur tekur um mismikla aðlögun að íslensku málkerfi eru orðin *týpa* og *týpískur*. Þessi orð eru oft (eða voru) borin fram með frammæltu kringdu [y]-hljóði, sem hvarf úr íslensku máli með afkringingunni sem varð hér á 15. og 16. öld. Þetta [y] er samkvæmt því framandi hljóð í nútímamálskerfinu og framburður með [y] á orðum eins og *týpa* og *týpískur* fylgir ekki íslensku hljóðkerfi að mati Baldurs. Enda mun lang-algengast nú orðið að bera þessi orð fram með ókringdu [i]-hljóði.⁹

Frekari dæmi sem Baldur tekur um skort á aðlögun að íslensku kerfi eru orð eins og *sófi* [sou:fi], *kaþólskur* [k^ha:θoulskvr] og *sígaretta* [si:karehta]. Þarna er annars vegar um það að ræða í *sófi* og *kaþólskur* að örödduðu önghljóðin [f] og [θ] eru borin fram milli sérhljóða, en slíkt þekkist ekki í arfteknum orðaforða, og hins vegar er á ferðinni óvenjuleg samsvörun milli ritháttar og framburðar í *sófi* (f milli sérhljóða borið fram sem [f] en ekki [v]) og *sígaretta* (g borið fram sem lokhljóð en ekki önghljóðið [ɣ]).

Þótt segja megi að þessi orð beri einhvern framandlegan blæ og hafi því samkvæmt strangasta mati varla öðlast þegnrétt í málinu, má benda á að þau virðast lifa góðu lífi í ræðu og riti, og raunar er álitamál hversu framandleg þau eru í raun og veru. Hér má benda á umræðu hjá Kristjáni Árnasyni (2005a:172) um orð eins og *kaþólskur* og *sófi*, þar sem rætt er um þann möguleika að líta svo á sem þessi orð sýni það sem kalla má kerfisgöt í hefðbundnum orðaforða. Hinn möguleikinn er að segja sem svo að hér hafi það gerst, eins og þegar orð eins og *prestur* komu inn í málið og „höfðu með sér“ hljóðið /p/, að orðin sé breyting á hljóðkerfinu sem felur það í sér að [θ] getur staðið inni í orði milli sérhljóða.

Hvað varðar orð eins og *sígaretta*, þar sem ritað er g milli sérhljóða og borið fram með ófráblásnu lokhljóði, þá er það auðvitað óvenjulegt miðað við arftekinn orðaforða að stafurinn g tákni lokhljóð milli sérhljóða, en hins vegar má færa fyrir því rök að orð eins og *stúdent* og önnur hliðstæð, sem í máli harðmæltra hafa ófráblásið lokhljóð séu hljóðkerfislega eðlileg (sbr. t.d. Gunnar Ólaf Hansson 2003). Það má

verði áherslan líklegri til að vera á seinna atkvæðinu: *Fimm pró'sent*, heldur en þegar tvíkvætt orð fer á undan: *'Fjögur prósent*. Þetta er efni til frekari rannsóknar.

⁹Raunar bendir Baldur á að ráðið sem menn nota (eða notuðu) til að ná framburðinum hafi verið að nota víðhljóðið [vi] sem kemur fyrir í framburðinum hugi [hvijr], þannig að framburðurinn hafi í raun lagað sig að íslenskum aðstæðum, þ.e. að sagt hafi verið [t^hvi:pa] og [t^hvi:piskvr].

Því segja að í tökuorðum eins og *sagógrjón*, *radar* og *Rebekka* falli lokhljóðin inn í íslenskt hljóðkerfi, og fylgi íslenskum hljóðskipunarreglum, þótt vissulega sé ritháttur með *b*, *d* og *g* milli sérhljóða inni í orði ekki hefðbundinn.

Ljóst er að þau viðmið sem Baldur Jónsson hefur eru „strangari“ en þau fræðilegu viðmið sem hér er fjallað um. Enda er sá grundvallarmunur að Baldur hefur málræktarsjónarmið að leiðarljósi, þ.e. skilgreiningar hans miðast við það að tökuorðin hafi sem minnst áhrif á formgerð tökumálsins og rithefð. Öll orð sem hafa með einhverju móti áhrif á kerfi tökumálsins eru óæskileg að mati hans. En um slík áhrif er fjallað í næsta kafla.

4 Áhrif á kerfi tökumáls

Því var haldið fram hér að ofan að það sé nánast óhjákvæmilegt, þegar erlent orð (enskt) er notað í tali sem tilheyrir tökumálinu (íslensku), að þá lagi það sig á einhvern hátt að kerfi þess síðarnefnda. En oft er ekki eru það áhrif ensku á formgerð íslensku sem menn horfa á og hafa áhyggjur af. Hreintunguhyggja eins og sú sem við þekkjum hér á landi leiðir til þess að barist er gegn þessum áhrifum ensku á íslensku, því íslensk málræktarumræða snýst oftast um formstýringu (*corpus planning*), sem samkvæmt hefðinni hefur haft það að leiðarljósi að varðveita formgerðir málsins og verja gegn skaðlegum breytingum vegna erlendra áhrifa. En samt er íslenska alls ekki laus við slík blöndunaráhrif.

Blöndun af því tagi sem hér um ræðir getur haft áhrif á hljóðkerfið. Minnst var á þá staðreynd að íslensk orð sem byrja á /p/ geti ekki verið af germanskri rót og að tannvaramælt /v/ í ensku er aðkomu- hljóð, komið með orðum eins og *victory*. Í 3.5 var einnig fjallað um þá spurningu hvort /y/ í orðum eins og *týpa* og ófráblásin lokhljóð milli sérhljóða í orðum eins og *sagógrjón* og *radar* féllu að íslensku hljóðkerfi eða kannski frekar ritkerfi og að hve miklu leyti „þegn réttur“ þeirra í málinu væri undir því kominn. Hvað sem um það má segja, eru þetta orð sem notuð eru eða hafa verið notuð í íslensku. Og að því marki sem tökuorð eru framandleg í málinu og fylgja ekki hefðbundnum reglum málsins, þá má segja að um þau gildi einhverjar sérreglur eða „undanþágur“, t.d. hvað varðar áherslu (*pró'sent*, *intellí'gent* o.s.frv.). Og þar með hefur orðið breyting á kerfi tökumálsins.

Ein leið til að fást við þetta er að gera ráð fyrir að málkerfið sé tvískipt, þannig að eitt gildi um innlend orð og annað um aðkomuorð. En það er álitamál frá fræðilegu sjónarmiði hvort eðlilegt sé að gera ráð fyrir slíkri tvískiptingu í málkerfum. Það þekkest þó að fræðimenn stingi upp á því (sbr. t.d. Halle og Keyser 1971 og umræðu um þessi atriði hjá Kristjáni Árnasyni 1996:182–189) að eins konar aðgreiningarþáttur geti skipt orðaforða mála í flokka eftir atriðum eins og uppruna. Í ensku hegða orð og orðhlutar af germanskri rót og orð og orðhlutar af latneskri rót sér ólíkt á ýmsan hátt. Dæmi sem oft er tekið um þetta er það að nafnleiðsluendingarnar *-ity* eins og í *grammati'cality* 'málkerfisfesta' eða *sanity* 'heilbrigði', sem er af rómönskum toga, og viðskeytið *-ness* í orðum eins og *for'getfulness* 'gleymaska, gleymni', sem er heimafengið hafa ólík „áhrif“ á stofnana sem þau tengjast. Latneska viðskeytið kallar á ýmiss konar myndbrigði sem ekki koma fram þegar hið heimafengna er notað. Það „krefst“ þess til dæmis að áherslan sé á næsta atkvæði á undan, þannig að áherslan á *gram'matical* 'málréttur' færist yfir á atkvæðið *-cal-* í *grammati'cality*, en hins vegar helst áherslan á sama stað í stofninum *for'getful* 'gleyminn', þótt viðskeytinu *-ness* sé bætt við (*for'getfulness*, ekki *forget'fulness*).

Að mörgu leyti virðist svipuð staða vera uppi í færeysku, en al kunna er að mikið er af tökuorðum þar sem líklega hafa flest komið inn gegnum dönsku. Eins og sjá má í (6) fylgja flest norræn erfðaorð og nýrri orð mynduð á hliðstæðan hátt sama mynstri og íslensk orð af sömu gerð. Þau hafa aðaláherslu á fyrsta atkvæði og eftir atvikum aukaáherslu á því þriðja:

- (6) *Føroyum* [fœ:ɪjʊn] 'Færeyjum' *nýføð'inginum* [nʊifœj-ɪptʃɪnʊn] 'nýburunum' *kunnlei'ki* [kʊnlaitʃɪ] 'þekking' *viðví'kjandi* [vi:vʊitʃantɪ] 'viðvíkjandi'

En oftast en ekki hafa tökuorð í færeysku áhersluna á öðrum stað, eins og sést í (7):

- (7) *sig'nal* 'merki' *fy'sikk* 'eðlisfræði' *ta'pet* 'veggfóður' *disko'tek* 'diskótek', *stu'dentur* 'stúdent', *læra'rinna* 'kennslukona', *fo'rargilig* 'skapvond', *for'banna* 'bölva', *euro'pear* 'Evrópu-menn', *ameri'kanar* 'Ameríkumenn', *standardi'sering* 'stöðlun', *mo'torur* 'vél', *radi'atorur* / *radia'torur* 'ofn', *Aris'toteles*

Hér er þá spurning hvort eðlilegt er að tala um tvöfalt kerfi. Hvernig svo sem þetta er greint, er ljóst að einhvers konar breyting hefur orðið á áherslureglum í færeysku með tilkomu þessara orða.

Íslenskan fer, eða hefur gjarna farið, aðra leið en færeyska, því langflest tökuorð hafa fram að þessu tekið aðaláherslu á fyrsta atkvæði, sbr. *diskótek*, *stúdent*, *Aristóteles* o.s.frv. En eins og dæmin sanna eru slettur í íslensku máli þó oft með áherslu á öðrum stað en fyrsta atkvæði. Þannig var greinileg áhersla á þriðja atkvæðinu í *informeisjon* eins og það var borið fram í símtalinu sem vitnað var til í (1), og áður hefur verið minnst á framburð orða eins og *prósent* og *intelligent* með áherslu á síðasta atkvæðinu: [prou'seɪnt], [ɪnteli'ceɪnt]. Hér ber þó að hafa í huga að þessi orð eru oftast borin fram með íslensku hljóðafari að öðru leyti en áherslunni, t.d. aftraddast /n/ (í örödduðum framburði) á undan harðhljóðinu /t/ í orðunum *prósent* og *intelligent* hjá þeim sem á annað borð hafa óraddaðan framburð við þessar aðstæður. Og í síðarnefnda orðinu er notað íslenskt framgómmeð [c], en ekki enskt [dʒ], og framburðurinn er ekki heldur eins og í dönsku, sem hefur uppgómmeð lokhljóð í samsvarandi orði (en líklegast er orðið upphaflega fengið þaðan).

Kristján Árnason (1996) fjallar um það hvernig hægt sé að gera grein fyrir þessari sambúð „germanskrar“ og „rómanskrar“ áherslu í íslensku og færeysku. Þar er ræddur sá möguleiki að þegar orð eins og *Securitas*, sem oftast er borið fram með áherslu á þriðja síðasta atkvæði eins og tíðkast í mörgum Evrópumálum, sé það gert með því að fella það í sama flokk og form eins *óvitlaus* og *hálfleiðinlegur*, sem hálfpartinn er farið með eins og orðasambönd. Sé þetta gert er hægt að halda þeirri reglu að orðáhersla sé á fyrsta atkvæði, en viss form, þar á meðal erlendar myndir eins og *infor'meisjon* séu undanþegnar þessu. Þannig lagi þessar erlendu „slettur“ sig að heimakerfinu með því að líkja eftir formum sem fyrir eru. Niðurstaðan var að þegar það gerist í íslensku að áhersla er látin falla á seinna atkvæðið í dæmum eins og þessum sé það gert með þeim hætti að orðin eru slitin í sundur og farið með þau eins og orðasambönd. Þetta er raunar ekki bundið við tökuorð eða forskeytt orð eins og þau sem nefnd voru, því það er algengt að orð séu slitin í sundur, eins og þegar orðið *Vestmannaeyjar* er borið fram: *Vestmanna – eyjar* með þyngri áherslu á seinni liðnum en þeim fyrri. Þetta gerist þannig að búin eru til tvö orð, og samkvæmt reglum um setningaráherslu er hið síðara líklegra til að bera áherslu.

Þetta þýðir það með öðrum orðum að ekki er (enn sem komið er) ástæða til að gera ráð fyrir að í íslensku orðasafni séu orð sem hafa

áherslu annars staðar en á fyrsta atkvæði, eða að orðaforðinn skiptist í tvennt eins og í ensku. En hins vegar er meiri ástæða til að líta svo á að þessi staða sé komin upp í færeysku og ljóst er að eftir því sem þetta verður algengara í íslensku máli verður að gera ráð fyrir að formgerðirnar „lexíkalíserist“ eða verði „færðar til orðabókar“ ef svo má segja. Og þegar þar er komið sögu er óhjákvæmilegt að gera ráð fyrir að íslenska hafi orðið fyrir blendingsáhrifum.

5 Lokaorð

Hvenær verður orðið íslenskt?

Af því sem hér hefur verið rakið er ljóst að að mörgu er að hyggja þegar greina á þau lögmál sem gilda þegar orð flytjast á milli mála, og mörg afar fróðleg álitamál koma upp, sem varpa ljósi á málkerfisleg fyrirbrigði.

Hér hafa verið reifuð rök fyrir því að líta svo á að orð verði íslenskt við það eitt að það er notað í munnri íslensks málhafa (sem hefur íslensku að móðurmáli). Nefnd hafa verið dæmi sem sýna að tökuorð fá fljótt sérstaka merkingu og hlutverk í tókumálinu, annað en í veitimálinu. Orðin laga sig furðu fljótt að hinum nýju aðstæðum. Þau eru fljót að fá sérstök form og merkingu sem rekja má til viðtökumálsins. Þannig fá ýmsar upphrópanir og skammaryrði sem tíðkast í íslensku tali hljóðkerfisleg einkenni íslenskunnar. Orðið *fuck you* er borið fram sem [fɔh:cu] með íslenska hljóðinu [ɔ] og aðblæstri í stað þess enska [fʌkju] og orðið *Jesus* verður [tʃi:sis] með órödduðum hljóðum í stað enska framburðarins [dʒizəz]. Orðið *yes*, með sínum íslenska framburði: [jes:] hef ég heyrt í íslensku sem einhvers konar upphrópun, þegar eitthvað gengur upp, eins og þegar handboltaliðið manns sigrar. Í máli fólks í Björgvin í Noregi hef ég hins vegar heyrt þetta notað á svipaðan hátt og *jæja*.

Tilgátan sem hér er varin er með öðrum orðum sú að það sé óhjákvæmilegt að gera ráð fyrir einhverri aðlögun þegar erlent orð er notað í íslenskum texta (töluðum eða rituðum). Hinn kosturinn, þ.e. að erlent orð lagist lítt eða alls ekki að umhverfinu, myndi væntanlega flokkast sem málvíxl. En í 2.3 hér að framan var bent á að forsenda þess að hægt sé að nota hugtakið málvíxl um málnotkun þar sem tvö tungumál skiptast á í sama texta sé sú að málnotendur hafi gott vald

á báðum málunum, en ekki er því að treysta að sú forsenda sé fyrir hendi alltaf þegar „slett“ er.

Nokkur rit

- Ásgeir Blöndal Magnússon. 1989. *Íslensk orðsifjabók*. Reykjavík: Orðabók Háskólans.
- Ásta Svavarsdóttir. 2007. *Djúsið* eller *djúsinn?* Om tilpasning af moderne importord i islandsk talesprog. Í: Jarvad, Pia; & Helge Sandøy (ritstj.) (2007). *Stuntman og andre importord i Norden. Om udtale og bøjning*. (Moderne importord i språka i Norden VII.) Bls. 27–51. Oslo: Novus.
- Baldur Jónsson. 2002. Aðlögun tökuorða í íslensku. *Málgreinar. Afmælisriti Baldurs Jónssonar*. Reykjavík: Íslensk málnefnd. 2002. (Bls. 219–233.)
- Coulmas, Florian. 1997. *The Handbook of Sociolinguistics*. Oxford: Blackwell.
- Gunnar Ólafur Hansson. 2003. Laryngeal licensing and laryngeal neutralization in Icelandic and Faroese. *Nordic Journal of Linguistics* 26:45–79.
- Halle, Morris og Samuel Jay Keyser. 1971. *English Stress: Its form, Its Growth, and Its Role in Verse*. New York: Harper Row Publishers.
- Hanna Óladóttir. 2005. *Pizza eða flatbaka? Viðhorf 24 Íslendinga til enskra málafrifa í íslensku*. Ritgerð til M.A.-prófs. Háskóla Íslands.
- Helgi Guðmundsson. 1997. *Um haf innan. Vestrænir menn og íslensk menning á miðöldum*. Reykjavík: Háskólaútgáfan.
- Íslensk orðabók. 2007. Ritstjóri Mörður Árnason. Fjórða útgáfa byggð á 3. prentun 2005 með allnokkrum breytingum. Reykjavík: Edda.
- Jahr, Ernst Hákon. 1996. On the pidgin status of Russenorsk. Í: E. H. Jahr and I. Broch (ritstj.): *Language Contact in the Arctic: Northern Pidgins and Contact Languages*. Bls. 107–122. Berlin–New York: Mouton de Gruyter.
- Jóns saga Jónssonar frá Vogum við Mývatn. 1968. Íslensk þýðing og formálsorð eftir Harald Hannesson. Reykjavík: Ísafoldarprentsmiðja.
- Kress, Bruno. 1966. Anglo-Amerikanismen im Isländischen. Í Kurt Rudolph o.fl. (ritstj.). *Festschrift Walter Baetke*. Bls. 21–214. Weimar: Hermann Böhlau Nachfolger.

- Kristín M. Jóhannsdóttir 2006. Það er baslari í borði í næstu dyrum. Um ensk áhrif á vesturíslensku. *Lesið í hljóði fyrir Kristján Árnason sextugan 26. desember 2006*. Bls. 139–143. Reykjavík: Menningar- og minningarsjóður Mette Magnussen.
- Kristján Árnason. 1996. Germönsk og rómönsk áhersla í íslensku og færeysku. *Íslenskt mál* 18:165–192.
- Kristján Árnason. 2005a. *Hljóð. Íslensk tunga I*. Reykjavík: Almenna bókafélagið.
- Kristján Árnason. 2005b. Íslenska og enska: Vísir að greiningu á mál-vistkerfi. *Ritið* 2/2005:99–140.
- Kristján Árnason. 2006. Island. Í: Tore Kristiansen og Lars S. Vikør (ritstj.). *Nordiske språkhaldningar. Ei meningsmåling*. Bls. 17–39. Moderne importord in språka i Norden IV. Oslo: Novus forlag.
- Myers-Scotton, Carol. 1997. Code-switching. Í Florian Coulmas (ritstj.). *The Handbook of Sociolinguistics*. Blackwell: Oxford.
- Sigrún Steingrimsdóttir. 2004. *Skrats, tjatt og tsjill. Um aðlögun enskra aðkomuorða að íslensku hljóð- og beygingakerfi*. Óprentuð BA-ritgerð við Hugvísindadeild Háskóla Íslands. Reykjavík.
- Singleton, David. 2000. *Language and the Lexicon. An Introduction*. London: Arnold.
- Thomason, Sarah G. (ritstj.). 1996. *Contact Languages. A Wider Perspective*. Amsterdam: John Benjamins.
- Weinreich, Uriel. 1953. *Languages in Contact. Findings and Problems*. New York: Publications of the Linguistic Circle of New York.
- Þorsteinn G. Indriðason. 1994. *Regluvirkni í orðasafni og utan þess*. Reykjavík: Málvísindastofnun Háskóla Íslands.

Lykilorð

tökuorð, slettur, máltengsl, málvíxl, hljóðkerfi

Keywords

loanwords, foreign words, language contact, code-switching, phonology

Abstract

This article investigates the adaptation of foreign words (mostly from English) in modern Icelandic speech and poses the question, at which stage they should be taken as parts of the lexis. In scholarship, language planning and popular ideas distinctions

are made between adapted loanwords and less adapted foreign words and phrases. A special term, which has been used in both popular and learned discussion in Iceland to characterise the less adapted cases is *sletta*, etymologically 'stain, blemish'. The negative connotation of this term reflects the puristic atmosphere in language cultivation. The article shows that, even in the most 'impure' cases, there is some degree of interference, phonological, morphosyntactic and semantic, so that recent '*slettur*' soon adapt to the new surroundings. It is concluded that the typical use of English words and phrases in Icelandic speech should not be analysed as code switching. Every time an English word occurs in an Icelandic text, there is some adaptation and by the very incorporation into the spoken text any foreign word becomes 'Icelandic' in some sense and a part of the lexis. It is emphasised that it is another matter when such forms should be adopted into normative dictionaries.

Kristján Árnason
Íslensku- og menningardeild Háskóla Íslands
Árnagarði v/Suðurgötu
IS-101 Reykjavík
kristarn@hi.is

Vésteinn Ólason

Hugtök og heiti í bókmenntafræði

1 Inngangur

Nafn þessa erindis er nátengt minningu Jakobs Benediktssonar af því að hann ritstýrði þekktri handbók með sama heiti sem kom út árið 1983 og hefur verið endurprentuð óbreytt. Að henni vann hann á árunum eftir að hann hætti störfum við Orðabók Háskólans vegna aldurs. Verkið var unnið á vegum Bókmenntafræðistofnunar Háskóla Íslands, en hún tók til starfa í heimspekideild 1971 (hét fyrstu árin Rannsóknastofnun í bókmenntafræði við Háskóla Íslands) og var ætlað að verða vettvangur fyrir rannsóknir kennara í íslenskum bókmenntum og nýrri námsgrein, almennri bókmenntasögu. Hugmynd um hugtakabók kom þar fljótt upp, og var hafist handa að safna efni á fyrstu árum stofnunarinnar. Verkið hafði siglt í strand þegar Jakob kom að því vegna þess að fé og starfskrafta skorti til að halda jafnt og þétt áfram. En árið 1978 tókst að fá styrk úr Vísindasjóði, Jakob kom til starfa og fékk aðstöðu á þriðju hæð í Árnagarði. Hann fékk þar til liðsinnis unga fræðimenn, sem getið er í bókinni, og kennarar við Bókmenntafræðistofnun, nokkrir starfsmenn Árnastofnunar o.fl. skrifuðu greinar um sérsvið sín; Jakob stýrði starfinu með hógværd og lagni og skrifaði sjálfur fjölda greina, en þær eru ómerktar. Líklega á hann allar eða nær allar ómerktar greinar í bókinni.

Tilurð og þróun fræðilegs íslensks orðaforða um bókmenntir er vissulega áhugavert umræðuefni á mörkum bókmenntafræði og orðfræði, en of viðamikilið til að gera viðhlítandi skil í stuttri grein. Með

dálitlum sögulegum inngangi verður hér fjallað um *Hugtök og heiti í bókmenntafræði* 1983, síðan reynt að draga af flettum ritsins nokkrar ályktanir og rýna að lokum lítið eitt dýpra í fáar einar. Vissulega hefur hugtakaforði á þessu sviði aukist og hugtakanotkun eitthvað breyst síðan *Hugtök og heiti* komu út. Umfjöllun um það bíður betri tíma og líklega annarra höfunda.

2 Bókmenntafræði á Íslandi fram til 1983

Orðið *bókmenntafræði* er ekki mjög gamalt í íslensku, en kemur fyrir við og við frá því á fyrri hluta 19. aldar samkvæmt Ritmálsskrá Orðabókar Háskólans (fyrsta dæmi er þar sagt vera úr *Lestrarkværi Rasks*, bls. 1: „prófessor í bókmenntafræði“). Á 19. og 20. öld fram til 1970 kemur orðið fyrir níu sinnum skv. Ritmálsskrá. Miklu venjulegra hefur orðið *bókmenntasaga* verið á þessu skeiði. Orðaforði bókmenntafræðinnar á sér hins vegar að hluta til fornar rætur, einkum það sem spróttið er úr umræðu um bragfræði og mælskufræði, og síðar stílfraði og textafræði, en þessi fræði voru sjaldan tengd náð við bókmenntasöguna, nema helst textafræðin. Mikill orðaforði hefur þó bæst við á síðari hluta tuttugustu aldar, eftir að fræðileg nálgun varð almennari í skrifum um bókmenntir og fræðigreinin tengdist málvísindum og táknfræði, fagurfræði og heimspeki, sálarfræði og félagsvísindum.

Halda má fram að bókmenntafræðileg hugtök komi fyrst fyrir í rituðu máli íslensku í Fyrstu málfræðiritgerðinni um eða upp úr 1130, þar sem nefndar eru ólíkar tegundir texta: *lög, áttvísí, þýðingar helgar, spakleg fræði* (Fyrsta málfræðiritgerðin 1972:208). Það er aðgreining sem er í fullu gildi enn í dag, þótt *spakleg fræði* sé etv. fremur óljóst og gildishlaðið hugtak, en eitt af verkefnum bókmenntafræði er einmitt að greina sundur ólíkar tegundir texta og gefa nöfn.

Næstur á vettvang íslenskrar bókmenntafræði var bóndinn í Reykholti, Snorri Sturluson, og er þá tekið mark á þeim orðum Uppsala Eddu að hann sé upphafsmaður – höfundur – þeirra hluta Eddu sem kallast Skáldskaparmál og Háttatal:

Bok þessi heitir Edda. Hana hevir saman setta Snorri Sturluson eptir þeim hætti sem her er skipat. Er fyrst fra asvm ok Ymi. Þar næst skalldskap[ar mal] ok heiti margra hlvta. Si-

þaz hatta tal er Snorri hevir ort um Hak[on] konvng ok Skvla hertug[a]. (Uppsala Edda 1977:1).

Í Skáldskaparmálum segir Snorri goðsögn af uppruna skáldskaparins, eða skáldamjaðarins; sagan er í sjálfu sér ekki skáldskapar- eða bókmenntafræði, en þó er í lok hennar vikið að því að ekki sé allur skáldskapur jafngóður: Þar segir frá skáldfíflahlutum, því sem örninn sendi aftur – eða „repti“ aftur, eins og segir í Uppsala Eddu (Uppsala Edda 1977:37). Það er reyndar íhugunarefni að orðið „leir“ hefur þarna breytta merkingu, og ekki er víst að allir sem tala um „leirburð“ hugsi út í hvað orðið merkir í Skáldskaparmálum. En það er ekki fyrr en þessari sögu er lokið að Snorri gerist í alvöru bókmenntafræðingur og fer að skilgreina skáldskap eða bundið mál. Hann lætur Braga, guð skáldskaparins, vera þann sem segir skil á skáldskap, og fer vitaskuld vel á því, en spurningar Ægis fela vissulega í sér skáldskaparfræðilega hugsun. Ægir spyr: „Hversv amarga lund breytit þer orðtökum skaldskapar, eþa hversv mǫrg erv kyn skaldskaparins?“ (Snorra Edda 1931:85). Með „orðtökum skáldskapar“, sem breytt er, á hann við hvernig orðum sé hagað til að ræða verði skáldleg og greinist frá lausu og hversdagslegu máli, en þegar Bragi er spurður nánar um „kyn“ skáldskapar, svarar hann: „Mal ok hættir“, og á við „stíl“ og „brag“. Bókmenntafræði Snorra er af þröngu sviði, fjallar annars vegar um stíl: hvernig hægt sé að tala um viðfangsefni, nefna þau með heitum og kenningum af fjölmörgu tagi og skerpa á með sannkenningum og viðkenningum, sem hann kallar svo; hins vegar fjallar Snorri um brag og þá einkum um bragarhætti. Orðin sem hann notar og kalla má fræðileg eru ekki mjög mörg, nema nöfn háttá, sem í raun eru oft ekki síður miðuð við tilbrigði í stíl en brag. Snorri setur mál sitt fram með dæmum fremur en sértekningum eða alhæfingum; hugsun hans er fremur hluttæk en sértæk, eins og hjá fornum lögspekingum okkar. Hann sýnir bragarhætti og nefnir þá, en þó eru í Eddu stuttir kaflar með meiri sértekningum, eins og í upphafi Háttatals (Snorra Edda 1931:213).¹ Bróðursonur Snorra, Ólafur hvítaskáld, finnur síðan í málskrúðsfræði sinni, sem er hluti af Þriðju málfræðiritgerðinni, íslensk dæmi um stílbrögð margs konar sem hann nefnir sínum latnesku heitum, og því er svo haldið áfram í Fjórðu málfræðiritgerðinni (Þriðja og fjórða málfræðiritgerðin 1884). Íslensk skáld, einkum

¹Margt hefur verið ritað um fræðihugtök Snorra, sjá einkum Margaret Clunies Ross 1987 og Guðrún Nordal 2001 og rit sem þar er vísað til.

rímnaskáldin, voru löngum meðvituð um form og mismun bragarháttanna, og gáfu þeim íslensk nöfn.² Seinni tíma menn, Eggert Ólafsson, Jónas Hallgrímsson og ekki síst Benedikt Gröndal skrifuðu um fagurfræði (Eggert Ólafsson 1832, Jónas Hallgrímsson 1837 og Benedikt Gröndal 1948–1954), svo að ekki sé minnst á ýmsa fræðimenn á tuttugustu öld.³ Hugtakakerfi íslenskrar bragfræði er margþætt og flókið, en hér verður hlaupið yfir þetta allt saman og sjónum beint að síðari hluta tuttugustu aldar.

Hugtök og heiti í bókmenntafræði áttu sér undanfara, sem var kverið *Bókmenntir* eftir Hannes Pétursson, sem kom út 1972.⁴ Þar kemur orðið *bókmenntafræði* fyrir í tíunda sinn skv. Ritmálsskrá. Rit Hannesar er hið fyrsta sinnar tegundar á íslensku. Vitaskuld eru þar mörg sömu flettiorð og síðar voru í *Hugtökum og heitum*, en greinarnar að jafnaði mun styttri, enda er rit Hannesar ekki nema um þriðjungur af *Hugtökum og heitum* að blaðsíðutölu, en þó í talsvert minna broti. Bæði þessi rit taka vitaskuld mið af hliðstæðum ritum á erlendum tungum en hafa þó allmikið séríslenskt efni. Í rit Hannesar hafa verið tekin upp nokkur nöfn fornrita og jafnvel þekktra handrita, sem ekki eru í *Hugtökum og heitum*, en þar eru þó fáeinar flettur með nöfnum Eddukvæða, svo sem *Hávamál*, *Helgakviður*, *Guðrúnarkviður*, *Sigurðarkviður* og *Völuspá*, og auk þess *Sólarljóð*, og eru þær svolítið undarlega settar. Hannes afsakar handritanöfnin í sinni bók skemmtilega í formála: „Kennir í þessu nokkurrar ósamkvæmni, miðað við val uppflettiorða, ellegar svima vegna endurkomu íslenskra handrita úr dönskum söfnum“ (Hannes Pétursson 1972:5).

²Nöfn rímnabragarháttanna eru afar mörg og stundum tvö nöfn eða jafnvel fleiri á sama hætti, sjá: Helgi Sigurðsson 1891 og Sveinbjörn Beinteinsson 1953. Sjá einnig öðfræðivefinn Braga: <http://ordab30.lexis.hi.is/bragi/>.

³Sá Íslendingur sem mest skrifaði á íslensku um fagurfræðileg efni í bókmenntum fyrir 1900 var Benedikt Gröndal 1948–1954; sjá einkum III:25–56, og IV:217–257. Um fræði Gröndals fjallar Þórir Óskarsson 1987, sjá einkum bls. 107–149. Sjá einnig *Stílfraði* hans og Þorleifs Haukssonar 1994. Skrif Gríms Thomsen um bókmenntafræði voru aðallega á dönsku, um þau sjá Kristján Jóhann Jónsson 2004. – Vitaskuld er miklu víðar í prentuðum og óprentuðum ritum fyrri alda umræða um bókmenntir og einkenni þeirra, auk þess sem þýdd voru rit af þessu sviði, en í þessum stutta innangi um bókmenntafræðileg hugtök er ekki hægt að nefna hvaðeina og enn síður að gera þessu efni verðug skil.

⁴Því efni mun upphaflega hafa verið ætlaður staður í alfræðiriti sem Menningararsjóður ætlaði að gefa út. Sú fyrirætlun fór út um þúfur, en nokkur sjálfstæð kver komu út um sérstaka efnisflokka.

Á áttunda tug síðustu aldar, þegar drög voru lögð að *Hugtökum og heitum* var mikil gerjun í fræðilegri umræðu um bókmenntir. Pósitívískar, eða raunhyggjulegar, rannsóknaraðferðir, sem lengi höfðu ríkt við háskóla á Vesturlöndum, voru á undanhaldi, og var þá þegar af því löng saga utan Íslands.⁵ Þeir sem ráku flóttann höfðu fræðikenningar og fræðiorð mjög á hraðbergi. Kynslóðaskipti urðu meðal bókmenntakennara við Háskóla Íslands um 1970, og auðvitað hafði það veruleg áhrif á kennsluna. Kennsla í aðferðafræði, bókmenntagreiningu og kenningum um samband samfélags og bókmennta varð stöðugt fyrirferðarmeiri. Í kennslunni þurfti að nota erlent efni, bækur og greinar. Í þessu lestrarefni var krökkt af framandi hugtökum og fræðilegu orðfæri, og kennararnir urðu að glíma við að koma íslenskum orðum að viðfangsefnum. Þá varð fljótt ljóst að hvorki nægði að taka hugtökin upp óbreytt né finna íslensk nýyrði jafngild þeim ef ekki fylgdi raunverulegur skilningur á þeirri hugsun sem fram var reidd í slíkum búningi. Þann skilning var síðan einatt hægt að tjá með íslensku orðfæri án þess að gripið væri til hugtaka jafngildra þeim erlendu. Engu að síður var þörf fyrir hvort tveggja, skilning á erlendum hugtökum og ný íslensk hugtök. Frá upphafi þessa tímabils má auk *Bókmennta Hannesar nefna Brag og ljóðstíl Óskars Halldórssonar* og *Eðlisþætti skáldsögunnar* eftir Njörð P. Njarðvík, og voru bæði þessi rit sprottin upp úr kennslu, einkum ætluð stúdentum og gefin út af Rannsóknastofnun í bókmenntafræði í samvinnu við Hið íslenska bókmenntafélag.⁶

Hugtökum og heitum var ekki ætlað að skapa nýjan íslenskan orðaförða í bókmenntafræði; um það var góð samstaða meðal ritstjóra og bókmenntakennaranna sem mótuðu stefnuna. Stefnan var að kynna og festa í sessi íslensk hugtök sem til voru, einnig þau nýjustu, en nota annars alþjóðleg fræðiorð og gera grein fyrir merkingu þeirra. Þessi stefna tók mið af því að ný orð mundu þurfa nokkra prófun í riti og ræðu áður en ljóst yrði hvort þau mundu vinna sér slíkan þegnrett að þau ættu erindi inn í bók, sem gert var ráð fyrir að mundi eiga sé nokkra framtíð sem kennslurit.⁷ Þessari stefnu er lýst í formála, bls. 8:

⁵Tæpt er á þeirri sögu með tilvísun í yfirlitsrit í grein eftir mig sem birtist 1964.

⁶Árið 1985 gaf Bókmenntafræðistofnun út *Leikrit á bók* eftir Jón Viðar Jónsson, sem einnig var ætluð stúdentum, og sama ár birtist *Bókmenntafræði handa framhaldsskólum* eftir undirritaðan, þar sem einnig var fjallað um ýmis undirstöðuhugtök, en bæði þessi rit komu sem sagt út á eftir *Hugtökum og heitum í bókmenntafræði*.

⁷Það hefur reynst rétt því að bókin hefur nokkrum sinnum verið endurprentuð.

Um val uppflöttiorða skal það tekið fram að þegar erlend orð standa sem greinarheiti er það annaðhvort af því að íslensk heiti eru ekki til eða vegna þess að um þau hefur ekki orðið samkomulag; í síðara tilvikinu eru þá misjafnar þýðingar tilfærðar bæði í greininni sjálfri og sem tilvísunarorð á sínum stað. Mörg alþjóðleg tækniorð eru tilfærð sem tilvísunarorð, en það ætti að vera þeim til nokkurrar leiðbeiningar sem rekast á þau í erlendum bókum. Sá kostur hefur víða verið tekinn að hafa erlendu heitin í latneskri eða grískri mynd, þar sem þau koma fram í ýmsum gervum á yngri þjóðtungum, en eru þó yfirleitt auðþekkt af fornu myndunum, enda beint af þeim dregin.

3 Flettur í *Hugtökum og heitum*: uppruni og orðmyndun

Hér verður nú reynt að gera nokkra grein fyrir flettunum í *Hugtökum og heitum*. Allar flettur (ekki flettiorð sem aðeins vísa á annað) með upphafsstöfunum a-g voru athugaðar og reynt að draga af þeim nokkrar ályktanir. Fletturarnar eru 237 og standa á bls. 13–107, en ótaldar eru flettur á bls. 108–318. Athugunarefnið er því um 30% af blaðsíðutali ritsins, og ætti að vera hægt að álykta af því um ýmis almenn atriði.

Hvaða spurninga er nú áhugavert að spyrja um þennan flokk orða? Hér verður hugað að uppruna orðanna: eru þau tökuorð eða gömul íslensk orð? En einnig er hugað að orðmyndun: hvenær er um einstofna orð að ræða, orð mynduð með viðskeytum, forskeytum eða forsetningum, ellegar samsett af fleiri stofnum en einum? Jafnframt er þá spurt um merkingu orðanna: er hún gömul, tókumerking eða breytt merking? Tilraun var gerð til að flokka orðaforðann gróflega eftir fræðilegri stöðu orðanna eða hlutverki, en sú flokkun er ónákvæm og óvíst hverju hún skilar. Eigi að síður eru niðurstöður á henni reistar teknar með.

Í flettunni *bókmenntafræði*, sem höfundur þessara orða samdi

Frá því skömmu eftir 1990 hefur verið unnið á vegum Bókmenntafræðistofnunar að víðtækara og stærra riti, sem á að verða með meira alfræðibrag, og mun það langt komið, en þó hefur útkoma þess dregist miklu meira en ætlað var.

reyndar sjálfur fyrir aldarfjórðungi, er viðfangsefnum bókmenntafræði skipt í þrjá flokka: bókmenntasögu, skáldskaparfræði og bókmenntarýni. Bókmenntasagan rannsakar þróun bókmenntanna og vensl við önnur fyrirbæri mannlífsins, en með skáldskaparfræði er leitast við að finna og rökstyðja alhæfingar sem lýsa bókmenntum og séreðli þeirra, segir þar m.a.; bókmenntarýni fæst hins vegar við einstök verk. Áhugavert getur verið að kanna hvernig flettiorð skiptist milli bókmenntasögu og skáldskaparfræði; bókmenntarýnin notar að mestu sömu hugtök eða hugtök sem ekki tilheyra fræðigreininni sérstaklega (siðferðisleg, sálfræðileg, þjóðfélagsleg osfr.), og henni er því ekki ætlaður sérstakur flokkur, en hins vegar sett saman í flokk orð sem tilheyra bókmenntafræði almennt og jafnvel fleiri fræðigreinum. Niðurstaðan varð sú að hugtök sem eðlilegast er að flokka sem bókmenntasöguleg eru 73. Skáldskaparfræði fær í sinn hlut 103 flettur, en í hinn almenna flokk falla 61 fletta og 7 vafagemlingar. Vissulega eru markatilfelli mörg og nokkur hluti flettiorðanna gæti vel átt heima í tveimur flokkum, en athyglisvert er, og kemur ekki á óvart, að skáldskaparfræðin, sem er sérhæfðust, á stærsta hlutann. Ekki er augljóst hvernig flokka eigi nöfn á bókmenntagreinum, en hér er sá kostur valinn að telja mikinn hluta heita á bókmenntagreinum til bókmenntasögu, á þeirri forsendu að þær séu einmitt söguleg fyrirbæri tengdar aðstæðum og sögulegri þróun, en ýmis tiltölulega almenn flokkunarhugtök eins og afþreyingarbókmenntir, ástarsögur og barnabækur, epík, lýrik og dramatík eru í raun tímalaus fyrirbæri og flokkuð sem skáldskaparfræðileg.

Fróðlegt er að athuga hvort uppruni orða og orðmyndun sé mismunandi í þessum flokkum. Ef eingöngu eru flokkuð sem tökuorð þau orð sem eiga sér enga eða fremur stutta hefð í íslensku og þá einkum í umræðu um bókmenntir og listir, orð eins og rómantík, þá verða tökuorðin í flettunum a-g 70 eða um 30 %. Þegar annar liður samsetts orðs er tökuorð, eins og í absúrdleikhús, er því skipað í þennan flokk, en hins vegar eru ekki talin með tökuorðum ýmis orð sem eiga langa hefð í málinu. Ýmislegt í þessari flokkun orkar tvímælis og mætti gera öðruvísi, einkum með því að telja fleira til tökuorða. En reynt var að afmarka þann flokk sem tekinn er upp í bókmenntaumræðu fræðilega eða ófræðilega beint úr öðrum málum og þá verða eftir sem íslensk ýmis orð af erlendum uppruna. Sem dæmi um hvernig flokkað er má nefna að *brevariium* er talið með tökuorðum, af því að það hefur

ekki verið lagað að íslensku, en *grallari* telst hins vegar íslenskt orð og einnig *glósur*.

Tafla 1

'Íslensk' tökuorð í a-g-flettum:
annálar, biblían, biskupasögur, bréf, form, formgerð, forn-
klassískar bókmenntir, glósur, grillari.

Þegar athugað er hlutfall tökuorða í einstökum flokkum kemur í ljós að í flokknum bókmenntasögu eru 32 tökuorð eða tæplega helmingur (44%). Tökuorðin eru einkum nöfn á bókmenntastefnum (*existensialismi*, *rómantík*) eða bókmenntategundum, oft sjaldgæfum eða óþekktum í íslenskum bókmenntum, svo sem *diwan* og *díþýrambos*. Í flokki skáldskaparfræði eru tökuorðin 27 eða 26%; í hinum almenna flokki eru tökuorð 10 eða 16 %.

Tafla 2

Dæmi um tökuorð í a-flettum:
absúrdleikrit, afórismi, akademía, akmeismi, alazon, alex-
andrínskur háttur, alkaískur háttur, anakreontík, analýtískt
leikrit, anekdóta, anóným, antólógía, apokryfar bækur, aposi-
opesis, arkadísk ljóðlist, artes liberales, asyndeton, aþeismi.

Ýmis dæmi eru um nýmyndanir þar sem hugsuninni er gefið nýtt form, eins og þegar *communication* verður *boðskipti*:

Tafla 3

boðskipti (*communication*), fíring (*alienation*), flétta (*plot*,
intrigue), flækja (*desis*, *conflict*), formgerð (*structure*),
fruminni (*archetypos*), táknmynd (*signifiant*), táknmið
(*signifié*) [tvö þau síðustu eru ekki flettur, en koma fyrir í
greinum].

Fróðlegt er að athuga einstofna orð, og þau eru ekki fleiri en svo að saman voru tekin öll einstofna íslensk flettiörð sem er að finna í bókinni að meðtöldum orðum mynduðum með viðskeytum, og eru þau sýnd hér í töflu. Útlend orð eru ekki tekin með, þótt stafsetning sé lög-
uð að íslensku, en hins vegar gömul tökuorð (skáletruð í töflunni) og nýyrði (undirstrikuð í töflu), þótt þau séu mynduð af erlendri rót (*fafla*, *limra*). Þegar orðin eru skoðuð má sjá að oft er um að ræða gömul orð sem hafa fengið sérmerkingu (merkt *sm*) eða nýja merkingu (merkt

nm). Tiltölulega fá þessara orða eru það sem eðlilegt er að kalla hrein bókmenntafræðiorð, þ.e. gömul orð með óbreytta merkingu (feitletruð í töflu). Í ýmsum tilfellum hafa þau að vísu einnig víðari merkingu, en eru þó gamalnotuð um bókmenntir, t.d. *senna* og *þáttur*. Samkvæmt Ritmálsskrá Orðabókar Háskólans kemur orðið 'griplur' (um nafnavísur eða akrostikon, fyrirbæri sem tíðkaðist á miðöldum og síðar, amk. fram til Jóns Þorlákssonar) ekki fyrir í seinni tíma máli fyrir en hjá Hannesi Péturssyni, en þessi merking er þó gefin bæði hjá Blöndal og í *Íslenskri orðabók* 1963. Orðið kemur raunar fyrir í Málsháttakvæði (frá 13. öld) um eitthvað sem tínt er saman, virðist vera. Einkennilegt er að orðið 'bragur' skuli ekki tekið upp í bókina; 'minni' kemur aðeins fyrir sem millivísun til orðsins 'mótíf', og talar Snorri þó um 'forn minni', en 'frumminni' er hins vegar flettiorð í ritinu.

Tafla 4

Einstofna orð, a-ö-flettur (orð mynduð með viðskeyti eru talin með en ekki forskeytt orð; sérnöfn eru ekki talin með):
bók, bréf, brot sm, bygging sm, drápa, einkunn, fafla, firring, flétta nm, flokkur, flækja nm, form, gátur, gerð sm, glósur, grallari, griplur, háð, hefð, heiti, hending, hneigð nm, hnignun, hvörf, höfundur, játningar, kenning, klám, klifun, kór sm, kver, kviða, kviðlingur, kvæði, lausn nm, leikarar, limra, ljóð, merking, [minni], níð sm, pappír, prósi, óður, rím, rímur, rolla, saga, sálmar, seinkun sm, senna, skáld, snillingur, spjall sm, spuni nm, stef, stígandi, stíll, [stuðlar, stuðlun], stýfing sm, stæling, særingar, sögn, tákn, texti, tími, titill, túlkandi, vers, vísa, vísun, ýkjur, þáttur, þula, þýðingar.

Þegar litið er á íslensku orðin í listanum um a-g-flettur með tilliti til orðmyndunar er ljóst að samsett orð eru yfirgnæfandi, en fleiri tegundir orðmyndunar er að finna. Með forskeyti eru mynduð orð eins og *alfræði, atríði, formáli* og *forrit* og með viðskeyti orð eins og *bygging* eða *leikari*, sem bæði hafa hér þrengda eða yfirfærða merkingu. Samsett orð með forsetningum, sem einnig eru talin til forskeyttra orða, eru t.d. *ádeila, áróður* og *ávarp*.

Venjuleg samsett orð eru algengasti flokkur orða í *Hugtökum og heitum*, eins og fram kemur í þessum dæmum úr a-flettum: *aðalpersóna, aðferðafræði, afmælisrit, afstöðubókmenntir, almúgabækur, afspeyningarbókmenntir, ástarsögur*. Eins og nærri má geta eru orðin *bók, saga* og

kvæði einn liðurinn í miklum fjölda samsettra orða. Mjög mörg þessara orða eru tökuþýðingar, þ.e. liðirnir eru fengnir með því að þýða samsvarandi liði erlendra orða á íslensku: *almúgabækur* = *Volksbücher*, *andhetja* = *anti-hero*.

Ekki er hægt að segja að mörg hugtök í bókmenntafræði séu íslensk að uppruna með upprunalega merkingu, þótt orðin séu íslensk, en þó á það án vafa við orðin *brageyra* og *hortittur*, og líklega má bæta við *stuðlum* og *höfuðstaf*, og þar með (*h*)ljóðstöfum. Önnur orð í Snorra Eddu, sem gætu verið nýmyndanir þess tíma, eru: *kenning*, *nykrað* (ekki fletta í *Hugtökum og heitum*) *nýgervingar*, *ofljóst* og *refshvörf*. Mikil orðmyndun hefur verið í heitum bragarháttá, en það verður ekki talið hér enda fátt af því flettur í *Hugtökum og heitum*, þótt gerð sé grein fyrir ýmsum helstu heitum bragarháttá í greininni *rímnahættir*.

4 Merkingarsvið

Rit eins og *Hugtök og heiti* hefur ekki eingöngu það hlutverk að miðla ákveðnum og viðurkenndum orða- og hugtakaförða heldur einnig að kynna ný viðhorf. Það er nýstárlegasti og líklega áhrifamesti þáttur slíkra verka, þegar þau birtast, en úreldist líka fyrst. Í *Hugtökum og heitum* eru allmargar greinar, flestar alllangar, þar sem gerð er grein fyrir viðhorfum og hugsunarhætti sem hafði verið ofarlega á baugi á árunum fyrir útkomu ritsins og hlotið hljómgrunn hjá höfundum þess. Eins og við er að búast voru það einkum aðrir en ritstjórinn sem sömdu þær greinar. Mikið af því efni held ég að haldi fullu gildi innan sinna marka, en sjálfsagt er það eða verður með tíð og tíma fremur vitnisburður um tímana og höfundana en grundvöllur þess hvernig menn glíma við bókmenntir. Helstu flettiorðin af þessu tagi eru talin hér upp í töflu:

Tafla 5

boðskipti, bókmenntafélagsfræði, bókmenntafræði, bókmenntarýni, formalismi, formgerð, frásagnarfræði, hugmyndafræði, kvennabókmenntir, málvísindi, marxískar bókmenntarannsóknir, merking, merkingarfræði, nýrýni, sálfræðilegar bókmenntarannsóknir, skáldskaparfræði, strúktúralismi, tákn, táknfræði, túlkunarfræði.

Til þess að gera stutta grein fyrir þeim viðhorfum sem koma fram í litlum hluta þessara greina verður nú skyggst örlítið dýpra í ákveðið merkingarsvið þar sem bókmenntafræðingar hafa átt við nokkurn vanda að glíma þegar þurft hefur að móta skilvirkt íslenskt tungutak, orð sem gera grein fyrir því hvernig hægt er að nálgast merkingu orða og orðasambanda, og raunar stærri heilda, og þá margræðni sem þau geta fengið, einkum í bókmenntum. Á áttunda áratugnum glímdu bókmenntafræðingar m.a. við að orða hugsun sem einkum átti rætur að rekja til málvísinda og táknfræði. Sú nálgun er stundum kennd við formgerðarstefnu (sjá flettuna *strúktúralismi*). Nokkra hugmynd er hægt að fá um þessa glímu með því að lesa saman nokkrar flettur í *Hugtökum og heitum: merking og merkingarfræði*, sem eru ómerktar og vafalaust samdar af Jakobi, og *tákn* og *táknfræði*, sem eru merktar Halldóri Guðmundssyni, en fleiri af þeim sem að framan getur tengjast þeim. *Tákn* og *merking* eru gömul orð í íslensku, en heiti fræðigreina nýleg. Orðið *tákn* kemur snemma fram í kristilegum ritum á íslensku. Ásgeir Blöndal Magnússon telur líklegast að það sé tökuorð úr fornensku, fremur en tvímynd við *teikn*, sem hefur sömu merkingu í fornu máli, þ.e. samsvarandi lat. *signum*. Í bókmenntaumræðu 19. og 20. aldar var *tákn* löngum notað sem jafngildi orðsins *symbol* (en *symbol* hefur raunar mismunandi merkingu eftir því hvort það er notað í umræðu um bókmenntir og listir eða t.d. stærðfræði), og *symbolismi* stundum nefndur *táknsæisstefna*. *Merking* er líka gamalt orð í íslensku, en þegar það er notað um merkingu texta er það sennilega komið inn í málið með kristilegum fræðum eins og *teikn* og merkir þá einkum táknræna eða yfirfærða merkingu (sbr. Fritzner undir *merking* með tilvísun í dæmi úr Stjórn).

Eftir að málvísindi Ferdinand de Saussure fóru að hafa áhrif á bókmenntafræði varð hugtakið *sign* (enska, *signe* á frönsku, máli de Saussures) fyrirferðarmikið í umræðu um táknfræði og bókmenntir og yfirleitt þýtt á íslensku sem *tákn* (Halldór Halldórsson 1956:68). Þá varð mikilvægt að gera greinarmun á því hvort notkun orðsins samsvaraði heldur merkingu orðanna *symbol* eða *sign*, en seinni merkingunni tengist mikilvægt hugmyndakerfi málvísinda og táknfræði. *Symbol* var þá í þessum málum einatt notað um skáldleg tákn eða myndir sem höfðu víða en óskilgreinda skírskotun: bláa blómið, sólin, krossinn, vegurinn, vatnið osfr., ellegar sértákn einstakra skálda eða skáldverka sem fá aukna og dýpkaða, en þó ekki endanlega ákveðna,

skírskotun í einstöku verki eða verkum vegna endurtekninga og vensla við önnur orð.⁸ Um þessar tvær merkingar og blæbrigði þeirra er fjallað í *Hugtökum og heitum* undir flettunni *tákn*.

Tákn í merkingunni *sign* er hjá de Saussure mjög skýrt skilgreint sem samtenging tveggja óaðskiljanlegra hliða sem Saussure nefndi *signifiant* (merkjandi) og *signifié* (hið merkta, inntak táknins) (de Saussure 1979:97–103). Því merkta, merkingunni, varð þá að halda skýrt aðgreindu frá hlutnum eða fyrirbærinu sem vísað var til, *referent*, sem Halldór Halldórsson gaf heitið *merkingarmið* á íslensku (Halldór Halldórsson 1956:68). Samkvæmt einni grein táknfræði (og merkingarfræði) var tilvísuninni til merkingarmiðsins utan við textann þó frestað nánast endalaust því að eitt tákn vísaði jafnan fyrst og fremst til annarra tákna. Á skilgreiningum merkingarfræðinnar hafði Halldór Halldórsson tekið í háskólakennslu og ritum og lýst afstöðu þeirra með þríhyrningnum: orð – merking – merkingarmið. Samkvæmt de Saussure og lærisveinum hans var tákníð ekki efnislegt heldur sálarlegt fyrirbæri sem tengdi saman óskylda hluti á tilviljanakenndan hátt (ekkert við fyrirbærið ‘hundur’ getur skýrt af hverju það heitir *hundur*), og jafnóhugsandi væri að skilja milli hins táknaði og hins táknaða og að kljúfa pappírsörk (de Saussure 1979:97–103). Á áttunda áratugnum fundum við sem stunduðum kennslu í bókmenntafræði upp á því, þegar við vorum að reyna að skýra þetta fyrir stúdentum, að láta *tákn* jafngilda *merkingu* í kerfi Halldórs en nefna tvær hliðar þess *táknmynd* (*signifiant*) og *táknmið* (*signifié*). Táknmyndin er þá hugmyndin um hið efnislega fyrirbæri, hljóð, bókstaf eða annað sem samkomulag er um að tákni tákniðið, hugmyndina sem bendir á merkingarmiðið eða er vakin af því. Tákníð getur hins vegar gengið inn í stigveldi: bókstafurinn og fónemið hafa ekki neitt jákvætt inntak og greinast frá öðrum fónemum eða grafemum vegna kerfisbundins mismunar; en flest orð hafa merkingu sem vísar út fyrir kerfið, á merkingarmið.

Þegar kemur að merkingu orða og orðasambanda er hún ekki alltaf sú sama. Orð geta verið tvíræð eða margræð, þ.e. vísað til fleiri merkingarmiða en eins, en þótt þau séu einræð að kalla getur merking verið breytileg eftir samhengi, og til að reyna að festa hendur á því hafa menn talað um *denotation* og *connotation*. Þetta var stundum nefnt *aðalmerking* og *aukamerking*, en var ekki heppilegt í bókmennta-

⁸Rétt er að hafa í huga að í fræðum eins og stærðfræði er orðið *symbol* jafnan notað um einræð tákni.

fræði því að í þeim slóða hughrifa og viðaukamerkingar, sem orð getur dregið með sér, eftir því í hvaða samhengi það er notað og hver saga þess er, getur falist það sem mestu máli skiptir í skáldskap og er þá hreint ekki nein auka-merking. Niðurstaðan varð því að tala um *denotation* sem *merkingarkjarna*, eins konar fasta sem ævinlega væri hluti merkingarinnar, amk. á ákveðnu tímabili eða ákveðnu málsniði, en *connotation* var nefnd *merkingarauki*. Þá er vísað til þess að merkingin eykst við notkun orðsins í ákveðnu samhengi, en þættirnir sem við bætast eru ekki neitt aukaatriði. Þarna má segja að aftur sé komið að því sem sérstaklega einkennir hin skáldlegu tákni, sýmbólin, en það er ríkur en ekki skýrt eða endanlega afmarkaður merkingarauki.

Þetta var lítið dæmi um hvernig hægt er að nota *Hugtök og heiti* til að setja sig inn í ákveðin merkingarsvið en ekki einungis til að fá skilgreiningar á einstökum hugtökum. Sjálfsagt ber ritið í því eins og öðru upprunátíma sínum vitni.

5 Lokaorð

Grein þessi leiðir ekki til einnar niðurstöðu. Gerð er ágripskennd grein fyrir þeirri litlu umræðu um bókmenntafræði og hugtök hennar sem fram fór á Íslandi fram yfir miðja 20. öld og hvernig umræðunni óx ásmegin á síðasta þriðjungi aldarinnar. Ritið *Hugtök og heiti í bókmenntafræði*, sem Jakob Benediktsson ritstýrði, var sett saman til að mæta þörfum háskólastúdenta og kennara. Allmikið er af tökuorðum í ritinu eða um 30 %, auk nokkurra tökuorða sem eru gömul í íslensku. Ekki var stefnt að því að búa til ný orð til birtingar í ritinu heldur að kynna þau sem fyrir voru en nota annars hin erlendu hugtök. Mikið er um að gömul íslensk orð hafi í umræðu um bókmenntafræði annaðhvort fengið nýja merkingu eða sérmerkingu innan upphaflegs merkingarsviðs. Mikið er um nýmyndanir af því tagi sem nefna mætti tökuþýðingar, og langalgengast er að slík orð séu samsett. Einstofna orð eru fá, en allalgeng eru orð mynduð með viðskeytum eða forsetningum. Gömul íslensk orð af sviði bókmenntafræði eru einkum af sviði bragfræði. Að lokum er fjallað um merkingu og tákni og fáein tengd hugtök og sýnt fram á hvernig hugtakabókin kynnir í greinum sínum fræðileg viðhorf sem voru nýmæli á sínum tíma.

Heimildaskrá

- Ásgeir Blöndal Magnússon. 1989. *Orðsifjabók*. Reykjavík: Orðabók Háskólans.
- Benedikt Gröndal. 1948–1954. *Ritsafn I–V*. Útg. Gils Guðmundsson. Reykjavík: Ísafoldarprentsmiðja.
- Clunies Ross, Margaret. 1987. *Skáldskaparmál. Snorri Sturluson's ars poetica and medieval theories of language*. Odense: Odense University Press.
- Fyrsta málfræðiritgerðin. 1972. *The First Grammatical Treatise. Introduction, Text, Notes, Translation, Vocabulary, Facsimiles*. Útg. Hreinn Benediktsson. Reykjavík: Institute of Nordic Linguistics.
- Eggert Ólafsson. 1832. Formáli skáldsins. Í: *Kvæði*. Kaupmannahöfn.
- Fritzner, Johan. 1886–1896. *Ordbog over det gamle norske Sprog*. I–III. Kristiania: Den norske Forlagsforening.
- Guðrún Nordal. 2001. *Tools of Literacy. The Role of Skaldic Verse in Icelandic Textual Culture of the Twelfth and Thirteenth Centuries*. Toronto, Buffalo, London: Toronto University Press.
- Halldór Halldórsson. 1956. Hugleiðingar um merkingar orða. Í: *Skírnir* 130. ár. Bls. 64–84.
- Hannes Pétursson. 1972. *Bókmenntir*. Reykjavík: Bókaútgáfa Menningarssjóðs.
- Helgi Sigurðsson. 1891. *Safn til bragfræði íslenzkra rímna*. Reykjavík: s.n.
- Hugtök og heiti í bókmenntafræði*. 1983. Jakob Benediktsson ritstýrði. Reykjavík: Bókmenntafræðistofnun Háskóla Íslands/Mál og Menning (síðar endurprentað í óbreyttri mynd).
- Jón Viðar Jónsson. 1985. *Leikrit á bók*. Reykjavík: Bókmenntafræðistofnun Háskóla Íslands.
- Jónas Hallgrímsson. 1837. Um rímur af Tistrani og Indíönu. Í: *Fjölnir* 3. árg., bls. 18–29.
- Kristján Jóhann Jónsson. 2004. *Kall tímans* (Studia Islandica 58). Reykjavík: Bókmenntafræðistofnun Háskóla Íslands/Háskólaútgáfan.
- Njörður P. Njarðvík. 1975. *Eðlisþættir skáldsögunnar*. Reykjavík: Hið íslenska bókmenntafélag.
- Óskar Halldórsson. 1972. *Bragur og ljóðstíll*. Reykjavík: Hið íslenska bókmenntafélag.
- de Saussure, Ferdinand. 1979. *Cours de linguistique générale*. Edition

- Critique. Útg. Tullio de Mauro, París: Payot (1. útg. Genf. 1915. Útg. Charles Bally og Albert Sechehay).
- Snorra Edda. 1931. *Edda Snorra Sturlusonar*. Útg. Finnur Jónsson. Kaupmannahöfn: Gyldendalske boghandel – Nordisk forlag.
- Sveinbjörn Beinteinsson. 1953. *Bragfræði og Háttatal*. Reykjavík: Leiftur.
- Uppsala Edda. 1977. *Snorre Sturlassons Edda. Uppsala-handskriften DG 11, II*. Útg. Anders Grape, Gottfrid Kallstenius og Olof Thorell. Uppsala: Almqvist & Wiksell.
- Vésteinn Ólason. 1964. Tvö rit um könnun bókmennta. Í: *Mímir. Blað stúdenta í íslenskum fræðum* 3. árg., 1. tbl., bls. 21–30, og 2. tbl., bls. 28–40.
- Vésteinn Ólason. 1985. *Bókmenntafræði handa framhaldsskólum*. Reykjavík: Mál og menning.
- Porleifur Hauksson, ritstj., og Þórir Óskarsson. 1994. *Íslensk stílfraeði*. Reykjavík: Styrktarsjóður Þórbergs Þórðarsonar og Margrétar Jónsdóttur Háskóla Íslands. Reykjavík: Mál og menning.
- Þórir Óskarsson. 1987. *Undarleg tákni á tímans bárum. Ljóð og fagurfræði Benedikts Gröndals* (Studia Islandica 45), Reykjavík: Bókmenntafræðistofnun Háskóla Íslands.
- Þriðja og Fjórtða málfraeðiritgerðin. 1884: *Den tredje og fjærde grammatiske afhandling i Snorres Edda tilligemed de grammatiske afhandlingers prolog og to andre tillæg*. Udg. for Samfundet til udgivelse af gammel nordisk litteratur af Björn Magnússon Ólsen. Kaupmannahöfn: Samfund til Udgivelse af gammel nordisk Litteratur.

Lykilorð:

bókmenntafræði, íðorðafræði, merkingarfræði, orðmyndunarfræði

Keywords

literary studies, terminology, semantics, morphology

Abstract

This paper discusses a dictionary of literary terms and concepts in Icelandic, *Hugtök og heiti í bókmenntafræði*, which appeared in 1983 and was edited by Jakob Benediktsson. There is a brief survey of the very limited theoretical discussion to be found in Icelandic literature up to the mid-twentieth century. New horizons in literary studies

in the second half of the 20th century changed this situation, and from the 1970's onwards a strong need was felt by teachers and students of literature at the University of Iceland for a reference work. It was prepared and published by the Institute of Literary Studies, and the work was led by Jakob Benediktsson who had several students as assistants. Teachers of Literature at the University of Iceland and other scholars wrote articles concerning their special fields. The entries are c. 750. Almost one third of the entries are loanwords, whose form has usually been adapted to Icelandic spelling, or in other cases to their Latin or Greek form. The majority of the entries are composite words, the individual components of which are translated from international terms. Traditional Icelandic terms are mainly such as describe metrical form. Finally, it is shown with an analysis of a few important entries concerning meaning and signification how new ways of thinking about literature on the basis of linguistics and sign-theory were introduced in the work.

Vésteinn Ólason
fyrirverandi forstöðumaður og prófessor
Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum / Háskóla Íslands
Árnagarði v/Suðurgötu
IS-101 Reykjavík
vesteinn@hi.is

† Baldur Jónsson

Klambrar saga

Síðari hluti

Um orðið *klömbur* í örnefnum

1 Inngangur

Í fyrri hluta „Klambrar sögu“ (Baldur Jónsson 2008) var fjallað um samnafnið *klömbur* og helstu afkvæmi þess, þ.e. fleirtöluorðið *klömbrur* og kvenkynsorðið *klambra*. Í þessum síðari hluta verður einkum rætt um bæjarnafnið *Klömbur*, tilefni þeirrar nafngiftar og beygingu nafnsins á liðnum öldum. Einnig verður vikið að skyldum örnefnum og sér í lagi þeim sem hafa forliðinn *klambra(r)*- eða *klömbru*-.

2 Bæjarnafnið *Klömbur*

2.1 Upprifjun

Þeim lesendum til glöggvunar sem hafa ekki fyrri hluta Klambrar sögu við höndina, skal hér rifjað upp að *klömbur* er kvenkynsorð og hafði upphaflega merkinguna ‘þrengsli, klemma’. Það gat verið haft um herkví og var einnig heiti á sérstöku áhaldi sem notað var við smíðar til að klemma fasta smáhluti sem fengist var við, og breyttist þá síðar í *klömbrur* (kv. ft.). Bæjarnafnið *Klömbur* er sama orðið og er

ávisun á einhvers konar þrengsli í landslagi. Það er *ð*-stofn og beygðist í fyrstu eins og *ffjöður*, þ.e.: *Klömbur, Klömbur, Klömbur, Klambrar*.

Finnur Jónsson fjallaði einna fyrstur um þetta bæjarnafn og beygingu þess. Hann segir (1911:575):

„Klömbr“ merkir víst fleygmyndað vik inn í eitthvað, er endast á skörpu horni þar sem tvær hliðar mætast (eins og tveir armar þríhyrnings). Hvort landslagið, þar sem bæjirnir standa, hefur líkingu við klömbur og nafnið dregið þar af, veit jeg ekki. Eftir B. Hald. [þ.e. Birni Halldórssyni] ætti orðið að þýða grýtt eða hamrafult land („saxetum in-vium“).

Þessi lýsing er nærri lagi, en nú verður fyrst farið fáeinum orðum um heimkynni bæjarnafnsins, heimildir um það og meðferð þess. Síðan verður rætt um hvern bæ fyrir sig.

2.2 Heimkynni, heimildir og meðferð

Í *Jarðabók Árna Magnússonar og Páls Vídalíns* (frá upphafi 18. aldar) eru þrjár bæir á Íslandi nefndir *Klömbur*. Einn þeirra stóð skammt frá Stóru-Borg undir Eyjafjöllum, annar er í Vesturhópi í Húnavatnssýslu og sá þriðji í Aðaldal í Þingeyjarsýslu, sá eini þessara þriggja þar sem enn er búið (2007). Þessara bæja er einnig getið í hinum óprentuðu jarðabókum frá 1686 og 1695–1697.¹

Enn fremur er í jarðabókum getið um eyðikot með þessu nafni í landi Skarðs í Haukadal í Dalasýslu. Fjallið þar uppi yfir er „enn í dag“ kallað *Klambrafell* (ritað svo), segir í jarðabók þeirra Árna og Páls (6:54). Um *Klömbur* í Reykjavík verður rætt síðar (2.7). Ekki er vitað um fleiri býli með þessu nafni.

Heimildir um bæjarnafnið *Klömbur* ná aftur á 14. öld. Allra bæjanna þriggja er getið í máldögum og bréfum frá 14., 15. og 16. öld (sumt í uppskriftum frá 17. öld), fyrst í samsetningunni *Klambrarland* í Auðunarmáldaga 1318 og Borgarmáldaga 1332 (DI 2:431 og 678). Alls eru 23 dæmi í skjölum sem út eru gefin í *Íslenzku fornbréfasafni*, en hafa

¹Björn Lárusson 1967:87, 230 og 298. Björn notar alls staðar nafnið *Klömbur* sem samræmt heiti, en frumgögn hefi ég ekki athugað.

ber í huga að sumir máldagarnir eru beinar eða óbeinar uppskriftir úr eldri máldögum.²

Engin örugg merki er að sjá í þessum gögnum um annað en hina upphaflegu beygingu (þg. *Klömbur*, ef. *Klambrar*), og sama er að segja um *Jarðabók Árna Magnússonar og Páls Vídalíns*.³ Þessi gamla beyging hefir raunar tórt að nokkru leyti fram á þennan dag, en eftir 1800 má búast við ýmiss konar ruglingi.

Í manntalinu 1703 heita allir bæirnir *Klömbur*, og norðlensku bæirnir halda því nafni áfram í manntölum á 19. öld.⁴ En í manntalinu 1801 hefir bærin undir Eyjafjöllum fengið nafnið *Klambra*, síðan *Klömbrur* (kv. ft.) í manntalinu 1816 (sjá bls. 170 og 171) og aftur *Klambra* í manntalinu 1845.

Norðanlands hefir nefnifallsmyndin *Klömbur* enst eitthvað lengur, en snemma á 19. öld er einnig kominn ruglingur á nafnið þar, þótt ekki sjáist í manntölum, þar sem nafnið er einungis í nefnifalli. Í sýslu- og sóknalýsingum Bókmenntafélagsins, sem samdar voru skömmu fyrir miðja 19. öld, er beyging nafnsins orðin blendin, og má ætla að *Klömbur* hafi þá almennt verið skilið sem fleirtöluorð, en dráttur verður á því, að nýtt nefnifall, *Klömbrur* eða *Klambrar*, líti dagsins ljós nyrðra.

Enn fremur má benda á sjálfa útgáfu fornbréfasafnsins, þar sem registrið er oft í ósamræmi við skjalið sem út er gefið og vísað til. Þótt bær sé nefndur *Klömbur* í útgáfunni, heitir hann e.t.v. „*Klömbrur*“ eða „*Klambra*“ í registrinu. Misræmi af þessu tagi, milli registurs og

²Í bréfi einu frá 16. öld er bæjarnafnið í Vesturhópi í einu handriti skrifað „klumbur“ (DI 9:385), en það er eflaust misritun. Í danskri þýðingu sama bréfs (DI 9:386) stendur „Klombur“, sbr. einnig „klombur“ í neðanmálgrein á sömu síðu.

³Þetta kann að vera ofmælt. Mörg dæmanna í fornbréfasafni eru um *Klambrar land*, sem oftast er skrifað í einu orði, en í eitt skiptið er það stafsett „[kla]mbraland“. Það er úr máldaga Maríukirkju að Borg undir Eyjafjöllum, sem talinn er frá 1371, en handritið er frá 1607. – Í Gíslamáldögum, frá 1570 og síðar, segir að kirkjan að Borg undir Eyjafjöllum eigi „Klambrarland“ (svo ritað). Þessir máldagar eru varðveittir í uppskriftum frá 17. öld. Í einni þeirra, JS 147 4to, frá um 1655 stendur „Klambraland“. Útgefandi fornbréfasafns segir (DI 15:546) að hún sé ónákvæm. – Hér hefir ekki verið lagt mikið upp úr þessum dæmum, því að í samsetningum hefir lengi verið flökt á endingunum *-a* og *-ar* í lok fyrri liðar, og má því vera að „[kla]mbraland“ sé ekki annað en ónákvæmur ritháttur (sbr. Pál Bjarnarson 1921–1923:278). Hins vegar gæti slík ónákvæmni, bæði í rithætti og framburði, hafa stuðlað að breytingu á beygingu orðsins *klömbur* og þannig verið nokkur vitnisburður um að gamla beygingin væri orðin ótrygg í sessi.

⁴Í manntalinu 1801 er margt stafsett á danska vísu, m.a. „Klömber“ (í Vesturhópi).

útgáfu, er víðar að finna, t.d. í *Blöndu*.⁵

Þessi dæmi, tekin af handahófi, eru til marks um það óöryggi sem hefir verið ríkjandi í meðferð bæjarnafnsins á 19. og 20. öld. Um aldamótin 1800 er almenningur farinn að missa tökin á nafninu, og það kemur heim við það sem rakið hefir verið um sögu samnafnsins í fyrri hluta Klambrar sögu.

En víkjum nú að einstökum bæjum og meðferð nafnsins á hverjum stað.

2.3 Klömbur undir Eyjafjöllum

Þessarar jarðar er fyrst getið í Borgarmáldaga 1332: „Mariukirkia j borg a heimaland allt oc klambrarland“ (DI 2:678). Í jarðabók Árna og Páls 1709 er þessi lýsing á *Klömbur* undir Eyjafjöllum (1:43):

Landþröng er hjer mikil, so ábúandi hlýtur daglega um slátt að láta sitja yfir kúpeningi en inn setja um nætur, og á vetur sauðfje í burt að koma.

Yfir engjar flýtur oftlega Kaldaklofsá og ber á þær leir og grjót; sýnist bæði tún og engjar fyrir spjöllum liggja.

Bæjarstæðið hefir nú verið flutt og nafnið orðið breytt. Þórður Tómasson lýsir staðhättum svo í örnefnaskrá úr landi Stóru-Borgar (ritunartíma ekki getið):⁶

Klambra ... stendur til landnorðurs af Stóru-Borg, en áður stóð hún norðan við Stóru-Borgarbæ hinn síðara, á bakka **Kaldaklifsár ...**, sem þar hefur nú farveg. Heitir þar **Forna-Klambra**.

⁵Bæjatöl eru einnig til marks um rugling. Í *Íslenzku bæjatali* eftir Vilhjálmi H. Finsen (1885:42) eru bæirnir í Suður-Þingeyjarsýslu og undir Eyjafjöllum nefndir *Klömbrur*, en læknissetrið í Vesturhópi kallað *Klömbur*. Enn er þetta svo í *Bæjatali á Íslandi 1951*, en tíu árum síðar heita allir bæirnir *Klömbur* í Bæjatalinu. Samkvæmt örnefnaskrá (í Örnefnastofnun Íslands) er nú engin *Klömbur* lengur undir Eyjafjöllum, og ekki einu sinni *Klömbrur* eins og í manntalinu 1816, heldur *Klambra* (og *Forna-Klambra*). Í *Íslensku vegahandbókinni* 1998 er sá bær nefndur *Klambra*, og í Vesturhópi er einnig kominn *Klambra* (bls. 339), þar sem *Klömbur* var áður. Eini bærinn sem heldur því heiti í bókinni er *Klömbur* í Aðaldal.

⁶Allar örnefnaskrár sem vitnað er til í þessari ritgerð eru varðveittar í Örnefnastofnun Íslands.

Forna-Klambra er nú með öllu horfin. Þórður í Skógum segist muna eftir leifum af henni sem dálítilli mishæð eða torfu, en laust fyrir 1960 gekk Kaldaklifsá þar yfir og sópaði burt þeim bæjarleifum sem eftir voru. Þar voru engar mishæðir í landslagi sem bentu til þrengsla eða kvíar, ekki heldur þar sem Klambra er nú, austan árinna og nokkru norðar. Þarna eru engir klettar eða kennileiti sem land jarðarinnar hefir afmarkast af, ekkert nema flatneskja.⁷ En landþröngt hefir verið þar eigi að síður, eins og fram kemur í jarðabók Árna og Páls.

Skýringin á upphaflega nafninu er líklega sú að jörðin hefir verið í klömbur af völdum vatnagangs.

Klambra hin yngri, austan ár, er nú ekki lengur nýtt sem bújörð, en þar var stundaður búskapur fram á síðari hluta 20. aldar.

Gamla heitið *Klömbur* var enn notað í *Jarðabók* 1696 (sjá Hannes Þorsteinsson 1923:15), einnig í manntalinu 1703 (og viðbæti 1729) og í jarðabók Árna og Páls (1709). Í bæjanafnaþulu úr Eyjafjallasveit, sem þar er birt sem athugasgrein með jarðabókinni, er bærinn einnig nefndur *Klömbur*. Brot úr þulunni hljóðar svo (13:470):

Skýri ég ei frá bæjunum fleirum, Miðbæli og Leirum. Hólar og Hörðuskálar haskast til Klömbur. Byrja ég óð um Bakkakot.

Svo er að sjá sem nafnið *Klömbur* sé þarna í nefnifalli og sé eftirsett frumlag með sögninni *haskast til*. Orðalagið „haskast til Klömbur“ ætti þá að merkja ‘senn bætist Klömbur við’ eða eitthvað þvíumlíkt. Um aldur þulunnar skal ekki fullyrt, en rök munu fyrir því, að hún sé frá 16. öld.⁸ Um sögnina *haska* eða *haskast* eru engar gamlar heimildir (sbr. ÁBIM u. *haska*), en hún er þekkt úr nútímamáli, einkum í sambandinu *haska sér* ‘flýta sér’. Fólk hefir ekki skilið þetta orðalag er frá leið.⁹

Þessar heimildir benda ekki til annars en gamla bæjanafnið *Klömbur* hafi haldist fram á 18. öld. En líklega fer það að hörfa, þegar líður

⁷Hér er vísað í símtal við Þórð Tómasson í Skógum, 16. apríl 2003. Sjálfur kom ég á þessar slóðir 6. júní 2004 og sá ummerki með eigin augum. Þar hittu ég tvo „heimamenn“, sem staðfestu frásögn Þórðar, Sigurð Björgvinsson á Stóru-Borg, og Ingvar Sigurjónsson frá Klömbu.

⁸Þórður í Skógum hefir í samtölum við mig sagst álykta þetta af nöfnum bæja sem síðar fóru í eyði.

⁹Þórður í Skógum sagði mér í fyrrnefndu símtali að fólk, sem fór með þessa þulu, hefði sagt: „hark, hark í Klömbu“, í stað „haskast til Klömbur“.

á öldina, því að nýja myndin *Klambra* er höfð í manntalinu 1801 sem fyrr sagði (2.2).

2.4 Klömbur í Haukadal

Elsta heimildin um *Klömbur* í Haukadal er jarðabók Árna og Páls frá 1703. Þá var *Klömbur* örnefni en talið hafa verið heiti á eyðibýli. Þar segir (7:54):

Um þetta vita menn ekkert víst, en fjallið þar uppyfir er enn í dag kallað Klambrafell. Kann ekki að byggjast fyrir skriðum, slægnaleysi og vatnagangi.

Höfundur þessara orða virðist gera ráð fyrir því, að *Klambrafell* sé dregið af *Klömbur*. Að réttu lagi hefði það þá átt að heita *Klambrafell*. En þetta gæti verið bending um að ekki hafi lengur verið gerður skýr greinarmunur á *klömbur* og *klömbrur*. Í ótraustri örnefnaskrá Ara Gíslasonar eru þessi orð nánast lögð að jöfnu og talin fleirtöluorð.¹⁰ Þar segir (bls. 7): „Mun þetta vera hinar fornu *Klömbrur* (104), sem talað er um 1703“. Varla getur þessi tilvísun átt við annað en jarðabók Árna og Páls, en þar stendur skýrum stöfum „*Klömbur*“ en ekki „*Klömbrur*“. Annaðhvort er þarna um mislestur að ræða eða litið svo á að *klömbur* og *klömbrur* séu eitt og hið sama (sbr. Baldur Jónsson 2008:72).

Nú er allt óvíst um kotbýlið *Klömbur* í Haukadal, en eftir frásögnunum að dæma hefði það átt að vera undir *Klambrafelli* rétt innan við Haukadalsskarð og veginn um skarðið. Einhvers konar þrengsli hafa væntanlega ráðið nafni. Eins og nú háttar til á þessum slóðum, er afar landlítið milli hlíða *Klambrafells* og árinna í dalnum, aðeins mjó landræma, en handan (vestan) ár er dálítið undirlendi í dalbotninum, votlent.

Nú er fjallsheitið *Klambrafell* jafnan ritað svo, eins og kennt sé við fleiri en eina *klömbur*. Líklegra er þó, að fellið hafi verið kennt við *Klömbur* í upphafi, og þá heitið *Klambrafell*, en misst síðara *r*-ið þegar fram liðu stundir, eins og fleiri slík orð.

Í örnefnaskrá Ara Gíslasonar segir svo (bls. 6): „Sunnan við Haukadalsskarð rís upp fell, sem heitir *Klambrafell*“. En á næstu blaðsíðu er

¹⁰Þetta er aðalskrá Örnefnastofnunar Íslands um örnefni í landi Skarðs í Haukadal. Ari Gíslason á Akranesi tók hana upphaflega saman. Síðan var hún endurskoðuð og hreinrituð af Einari G. Péturssyni og skrásett á Örnefnastofnun 8. júlí 1971.

fellið tvívegis nefnt og heitir þá í bæði skiptin *Klömbrufell*.¹¹ Á örnefnalista Jóhannesar Ásgeirssonar (1896–1983) er ekkert *Klambrafell*, heldur *Klömbrufell*.¹² Árni Björnsson þjóðháttufræðingur (1997:199 o.v.), frá Þorbergsstöðum í Laxárdal, nefnir einungis *Klambrafell*, eins og venja hefir verið, í lýsingu sinni á þessum slóðum. Myndin *Klömbrufell* er því að líkindum nýlega til komin, ef til vill í leiðréttingar skyni til samræmis við örnefni *Klömbrumýri* og *Klömbruskál* sem kunn eru þar um slóðir.

Heitið *Klömbrumýri* er á báðum örnefnaskránum. Á skrá Ara Gíslasonar er mýrin reyndar kynnt þannig (bls. 6): „Fyrir framan Réttarhóla er mýri, sem heitir *Klömbrumýri* [svo]“. Þessi orðmynd stenst auðvitað ekki, en af þessu eina dæmi verður ekki séð hvort ætlunin var að skrifa *Klambramýri* eða *Klömbrumýri*. Það skýrist á bls. 7: „Fyrir ofan og framan *Klömbrumýri*, sem fyrr er nefnd [!]“. Mýrin heitir líka *Klömbrumýri* á lista Jóhannesar Ásgeirssonar og í árbókarlýsingu Árna Björnssonar 1997. Á uppdrætti sem henni fylgir (bls. 193), er nafnið reyndar í fleirtölu, *Klömbrumýrar*, en forliðurinn er ávallt *klömbru*.

Varla fer milli mála að *Klömbru*-nöfnin í Haukadal í Dalasýslu eru sams konar myndanir og *klömbrukjálki*, sem rætt var um í fyrri hluta Klambrar sögu (sjá Baldur Jónsson 2008:75–77). Þegar fram liðu stundir, gleymdist mönnum gamla beygingin á orðinu *klömbur*. Í stað þess var komið fleirtöluorðið *klömbrur* þegar á 17. öld, og á síðustu öldum litu menn á *klömbur* og *klömbrur* sem tvö afbrigði af sama fleirtöluorðinu. Þegar samsett orð voru mynduð af þeim, var forliðurinn hafður *klömbru*- og gat jafnvel komið í stað eldri forliðar, *klambra*- eða *klambrar*-, eins og þegar *Klambrafell* er orðið *Klömbrufell* á síðari hluta 20. aldar. Þessa þróun má nánast lesa úr heimildunum frá Haukadal, þar sem hún blasir við (sbr. Baldur Jónsson 2008:86nm.).

2.5 Klömbur í Aðaldal

Elsta heimild um þetta bæjarnafn er samsetta orðið „klambrarland“ í máldaga Grenjaðarstaðarkirkju í Auðunarmáldaga 1318 (DI 2:431). Bærinn hefir heitið *Klömbur* og heitir svo enn.

¹¹Nafnið stendur þá í þágufalli, *Klömbrufelli*, en fallbeyging á ekki að hafa áhrif á forliðinn.

¹²Skráin er ódagsett. Jóhannes var frá Stóra-Vatnshorni í Haukadal, bjó um skeið í Þrándarholti í Laxárdal, en var síðast innheimtumaður í Reykjavík og stundaði fræðistörf (sjá *Dalamenn* 1:397).

Ekki er kunnugt um skýringar á því hvers vegna bær í Aðaldal heitir *Klömbur*, en varla þarf langt að leita. Undir Hvammsheiði standa þrjár bærir í röð, Brekka, Klömbur og Presthvammur, talið frá norðri (sjá mynd hér fyrir neðan). Á láglandinu fram undan þessum bæjum fellur Laxá um Aðaldalshraun. Fyrir neðan Presthvamm, sem stendur í hvammi undir hlíðinni, er allvitt hraunlaust land, en þegar norðar dregur, sveigir fjallið ofurlítið til vesturs og jafnframt ganga taumar og flákar úr hrauninu til austurs í átt að fjallinu, en mislangt. Bæjarnafnið *Klömbur* mun eflaust dregið af því, að bærinn stendur í klömbur á milli hraunfláka, í eins konar greip eða hraunkví (sbr. tilvitnuð orð Finns Jónssonar í 2.1). Þetta sést vel á loftmyndinni.

1. mynd. Þrjár bærir í Aðaldal: Brekka, Klömbur og Presthvammur. Myndin var tekin snemma í september 1987. – Ljós.: Mats Wibe Lund.

Undanfarnar tvær aldir hefir beyging nafnsins verið á reiki, og hefir gengið erfiðlega að finna henni fastmótaðan farveg. Einkum ríkir óvissa um val á milli eintölu og fleirtölu og hvernig fara skal með þágufall og eignarfall.

Skáldkonan „Guðný Jónsdóttir frá Klömbrum“ (1804–1836) kenndi sig þannig við bæ sinn í Aðaldal, þar sem hún bjó með manni sínum, sr. Sveini Níelssyni 1828–1835. Hún dó 1836, og var hennar minnst í *Fjölni* árið eftir (3,2:30–32). Í kvæði því sem þar er birt eftir hana, koma þrívægis fyrir orðin „í Klömbrum“. Upphaf þriðja erindis er vel þekkt: „Man eg í Klömbrum meir en vel / morgna, hádag – en best á kvöldin“.¹³

Guðný var prestsdóttir frá Grenjaðarstað, þar sem bróðir hennar, sr. Magnús Jónsson, varð prestur eftir föður þeirra, sr. Jón Jónsson. Löngu eftir lát Guðnýjar kom þangað til starfa ungur læknir, Júlíus Halldórsson, þá nýkominn frá námi, og gekk að eiga dóttur prests, Ingibjörgu Magnúsdóttur. Skömmu síðar, 1878, fluttust þessi ungu hjón að Klömbur í Vesturhópi, eins og nánar verður vikið að hér á eftir.

Sama ár hóf Jón Þórðarson ábúð í Klömbur í Aðaldal. Á hann er minnst af sérstöku tilefni í *Ísafold* 1888 (bls. 28) með orðunum: „til rannsóknar þeirrar, er hafin var gegn Jóni Þórðarsyni í Klömbur“. Þetta er eina dæmið um orðið *klömbur* í ritmálssafni Orðabókar Háskólans.¹⁴ Samkvæmt þessu hefir gamla beygingin ekki verið alveg úr sögunni í Þingeyjarsýslu seint á 19. öld, og hún virðist fylgja niðjum Jóns og tengdafólki sem þar hefir búið síðan. Það fólk er kennt við bæinn með orðunum „í Klömbur“ eða „frá Klömbur“.¹⁵

Í sýslu- og sóknalýsingum úr Þingeyjarsýslu 1839–1844 (útg. 1994) er jörðin *Klömbur* í Aðaldal nefnd svo (sjá *Þingeyjarsýslur*, bls. 150) og þolfall haft eins, en þágufallið er *Klömbrum*. Samsetningar eru *Klambrasel* (bær í Reykjahverfi), *Klambravað*, *Klambrey* og *Klambramenn*. Eftir þessu að dæma hefir *klömbur* verið skilið sem fleirtöluorð. Sóknarlýsingin sem hér um ræðir, er dagsett 24. október 1843 á „Grenjaðarstöðum“.¹⁶ Höfundur hennar er sr. Jón Jónsson, faðir Guðnýjar skáldkonu

¹³Stafsetning mín. – Sjá einnig *Guðnýjarkver*.

¹⁴Seðilskrifari hefir talið það vera fleirtöluorð í kvenkyni („fpl.“), en af dæminu er ljóst að nafnið stendur í þágufalli eintölu.

¹⁵Tengdadóttir Jóns Þórðarsonar, Hildur Baldvinsdóttir frá Nesi, var jafnan kölluð „Hildur í Klömbur“ að sögn Jónasar Kristjánssonar prófessors. Jónas (f. 1924) ólst upp í Fremstafelli í Kinn. – Í júní 1987 kom út „Niðjatal Jóns Þórðarsonar og Ólínu K. Sigurpálsdóttur frá Klömbrum & Baldvins Þorgrímssonar og Halldóru Þ. Þórarinsdóttur frá Nesi“. Heimild: Kristín H. Pétursdóttir 1994:189.

¹⁶Í lýsingunni sjálfri er nafnið á prestssetrinu ymist haft í eintölu (*Grenjaðarstaður*) eða fleirtölu (*Grenjaðarstaðir*).

„frá Klömbrum“ og afi Ingibjargar, konu Júlíusar lækni Halldórssonar.

Meira en öld síðar ritaði Jóhann Skaptason sýslumaður lýsingu Suður-Þingeyjarsýslu, sem birtist í árbók Ferðafélags Íslands 1978. Hann segir bæinn heita *Klömbur* (bls. 61) og hugsar sér það greinilega sem fleirtöluorð, því að hann segir „milli Prestshvamms og Klambra“ (bls. 61 og 72). Í samsetningum er forliðurinn ætíð *Klambra-* (*Klambra-bóndi*, *Klambrakvísl*, *Klambrasel*), en í staðarnafnaskrá árbókarinnar er bærjarheitið bæði tekið upp sem *Klambrar* og *Klömbur* (bls. 128). Líklega er skráin verk ritstjórans, Páls Jónssonar, fremur en höfundar, því að nafnið *Klambrar* (kk. ft.) er nýjung sem ekki er vitað um með vissu fyrr en á 20. öld, og þá að mestu samkvæmt munnlegum heimildum úr Húnaþingi vestra og Reykjavík (sjá 2.6 og 2.7).¹⁷

Sýslumaður hefir ekki kært sig um að fylgja dæmi þeirra sem gáfu fyrst út bæja- og ábúendatal úr Suður-Þingeyjarsýslu, *Byggðir og bú* 1963, en þar er *Klömbur* látin hafa sína upphaflegu beygingu.¹⁸ Guðný skáldkona er t.d. sögð vera „frá Klömbur“ (bls. 29), og sagt er: „Tún Brekku og Klambrar ná saman“ (bls. 575), en í 2. útgáfu þessa rits 1986 er að vísu sagt „í Klömbur“ og „að Klömbur“, en eignarfallið haft *Klambra* eins og það væri í fleirtölu: „Tún Brekku og Klambra ná saman“ (*Byggðir og bú* 1986:498).

Enn er búið í Klömbur, og sumir þar um slóðir halda fornu eintölubeygingunni í þágufalli (*Klömbur*) fast fram. Þess varð höfundur vís, er hann hitti fólk að máli á Grenjaðarstað og í Klömbur sumarið 2001. Raddir voru um að breytt hefði verið úr „Klömbrum“ í „Klömbur“ fyrir fáeinum áratugum. Þar gætir eflaust áhrifa sr. Sigurðar Guðmundssonar vígslubiskups, sem var prestur á Grenjaðarstað 1944–1986. Þegar ég minntist á nafnið *Klömbur* við hann í samtali 21. mars 2006, sagðist hann hafa það í þágufalli *Klömbur* og í eignarfalli *Klambrar*, sagði að það beygðist eins og *gimbur* og bar Kristján Eldjárn fyrir því.

Ljóst er þó, að gamla beygingin stendur enn völtum fótum nyrðra og nafnið jafnvel óbeygt í eignarfalli.¹⁹

¹⁷Páll Jónsson (f. 1909) var frá Lundum í Stafholtstungum, en átti lengst af heima í Reykjavík.

¹⁸Árni Kristjánsson, menntaskólakennari á Akureyri, las yfir handrit og prófarkir.

¹⁹Það sannreyndi ég í samtali við húsfreyju á næsta bæ 23. júní 2007. Jón Ármann Héðinsson, fv. alþm., sem er kunnugur í þessari sókn, hafði áður spurst fyrir um beyginguna að minni beiðni í febrúar 2004. Enginn af viðmælendum hans kannaðist

Nafnið *Klömbur* hefir breyst í samsetningum. Í jarðabók Árna og Páls er getið um „hólma í Laxá, sem Klambrarey heitir“ (11:214). Sá hólmi nefnist *Klambrey* í sóknarlýsingunni 1843, og er ætíð nefndur svo nú.²⁰

Jörðin *Klömbur* í Aðaldal átti fyrrum í seli uppi í Reykjahverfi. Það sel kemur við sögu í annálum við árið 1700, þegar maður sem lenti í hrakningum, leitaði þar skjóls.²¹ Þar hefir nú verið búið samfellt síðan 1848, en áður einungis á árunum 1772–1775. Bærinn er nú jafnan nefndur *Klambrasel*, en ætti að heita *Klambrarsel* miðað við uppruna.²² Í venjulegum framburði gat *Klambrar*- breyst í *Klambra*- hvenær sem var.²³

2.6 Klömbur í Vesturhópi

Elsta heimildin um þennan bæ er skjal eitt frá því um 1344, þar sem nafnið er ritað „klo[m]br“ (sjá DI 5:2).²⁴ Síðar heitir bærinn ávallt *Klömbur* í jarðabókum (sbr. Hannes Þorsteinsson 1923:61). En hvers vegna heitir hann þessu nafni?

Um *Klömbur* í Vesturhópi er sagt í jarðabók Árna og Páls (8:193) að þar sé landþröng mikil og átroðningur af kvikfé á báða bóga. Staðháttum er ekki lýst, en Margeir Jónsson (1924:17) hefir gefið þessa greinargóðu lýsingu:

við eignarfallið *Klambrar*. Annaðhvort sögðu þeir *Klambra* eða höfðu nafnið óbeygt. Hann taldi að svarendur hefðu skilið nafnið sem fleirtöluorð. 24.2. 2004. – Minna má á að eyjarnöfnin *Vigur* og *Kípur*, sem beygðust í fyrstu eins og *Klömbur*, eru nú oftast óbeygð (sjá Baldur Jónsson 2008:63 og 2. nmgr. og 1988:25–27).

²⁰Sögn Önnu Gunnarsdóttur, húsfreyju í *Klömbur*, í samtali við höf. sumarið 2001.

²¹Selið er sagt vera frá *Klömbur* í Hvömmum. Í Grímsstaðaannál (Ann. 3:514) stendur að vísu „*Klömbur*“, en það verður að teljast prentvilla eða ritglöp, sbr. Ann. 1:594nm.

²²Sjá Björn Teitsson 1973:62. Björn ritar *Klambrarsel*. – Sá sem bjó í *Klambrarseli* á 18. öld var Benedikt Jónsson, föðurafi Bólu-Hjálmars (Indriði Indriðason 1983:241). Indriði notar forna þágufallið *Klömbur*, en selið kallar hann þó *Klambrasel*.

²³Glöggir menn hafa áttað sig á misræmi í meðferð þessara nafna. Í talmálssafni OH er þessi fyrirspurn, sett undir orðið *klömbur*, f. pl.: „Samkvæmt símaskránni eru til *Klömbur* og *Klambrasel* í Þingeyjarsýslu. Ætti þetta ekki að vera *Klömbur* og þá selið *Klambrasel* [svo], þar af dregið? *Klömbur* hafa ýmsir nefnt“. Þetta er haft eftir Sigurði Draumland á Akureyri 1976, en er nánast óskiljanlegt. Líklegra er að Sigurður hafi spurt hvort selið ætti ekki að heita *Klambrarsel*, hann hafi kunnað gömlu beyginguna á orðinu *klömbur*, en seðilskrifarinn ekki áttað sig á henni eða misritað í ógáti.

²⁴Hér hefir láðst að rita nefhljóðsband yfir *o*-inu, sem tákn um ‘m’, eða það hefir máðst út.

Bæjarnafnið Klömbur þýðir því (kletta)þrengsli, og það er í góðu samræmi við landslag hjá Klömbur í Vesturhópi. Bærinn stendur rjett framan við mynnið á Ormsdal, er liggur vestur í Vatnsdalsfjöllin, og beggja megin við dalsopið eru klettar, og þrengjast því ofar sem dregur í dalinn. Virðist það vera, sjeð frá bænum, líkt fleygmynduðum hamraþrengslum.

Skýring Margeirs er vafalítið rétt, sbr. ljósmyndina hér fyrir neðan. Margeir ályktar síðan (bls. 18) að landslag muni svipað í nánd við aðra Klambrarbæi landsins, þótt hann hafi ekki vissu um það. Nú er ljóst að svo hefir ekki verið alls staðar, en einhver þrengsli þó.

2. mynd. Klömbur í Vesturhópi. Myndin var tekin 23. júlí 2008. – Ljós.: Baldur Jónsson.

Um beygingu nafnsins í Vesturhópi gildir að nokkru hið sama og í Aðaldal. Þegar komið er fram á 19. öld, er farið að nota nafnið sem fleirtöluorð eða breyta því í *Klömbrur* og síðar *Klambrar*. Sumt af því sem ritað hefir verið um breytinguna í Húnaþingi, fær þó varla staðist.

Hannes Þorsteinsson (1923:61) getur þess réttilega að bærinn heiti *Klömbur* (kv. et.) í skjali frá um 1344 og í jarðabókum, og telur því vafalaust að það sé upphaflega nafnið. Síðan fullyrðir hann að Júlíus læknir Halldórsson hafi breytt nafninu í fleirtöluorð, þegar hann fluttist þangað 1878, og segist hafa það eftir frásögn hans sjálfs (sbr. Kristján Eldjárn 1953:154, 1. nmgr.). Þetta merkir að Júlíus hefir, eins og margir aðrir, talið *klömbur* vera fleirtöluorð.

Áður var komið fram að Ingibjörg, kona Júlíusar, var bróðurdóttir Guðnýjar skáldkonu „frá Klömbrum“ í Aðaldal. Þessi merkishjón endurnýjuðu húsakost í *Klömbur* í Vesturhópi, og reistu þar steinhús, en bæjarnafnið fluttu þau ekki með sér. Það er frá miðöldum, eins og fram hefir komið (sjá 2.1). Júlíus varð ekki einu sinni fyrstur manna til að breyta gömlu beygingunni þar vestra. Hin nýja fleirtölubeyging var kunn í Húnaþingi mörgum áratugum áður en Júlíus og Ingibjörg fluttust í *Klömbur*.²⁵

Í sóknarlýsingu sr. Jóns Þorvarðssonar á Breiðabólstað í Vesturhópi frá 1839 er bæjarnafnið ritað *Klömbr* og *Klömbur* (*Sýslu- og sóknarlýsingar ...*, bls. 61 og 62). Beygingin sést ekki, en þar er nefnd *Klambraá* (sem hét *Klambrará* í jarðabók Árna og Páls) og *Klambrafell*, fyrir norðan Tröllakirkju, hið sama og áður var getið. Þessar samsetningar gætu bent til þess, að sr. Jón hafi hugsað sér að *Klömbur* væri fleirtala. Staðfest er í annarri heimild að svo hefir verið. Í „Útfararráðstöfun Jóns Þorvarðssonar“, dags. 21. febrúar 1847, er nafnið beygt í þg. ft. *Klömbrum* (*Blanda* 6:155).

Nú er þess að gæta að sr. Jón Þorvarðsson (1763–1848) óx upp í Þingeyjarsýslu, var ungur á Grenjaðarstað og bjó m.a.s. eitt ár í *Klömbur* (*Klömbrum*) í Aðaldal (1791–1792), löngu áður en Guðný skáldkona kom þangað (Íslenzkar æviskrár 3:328; *Blanda* 6:149). Sr. Jón var þó ekki alger nýgræðingur í Húnaþingi, þegar hann ritaði sóknarlýsingu sína. Hann hafði flust þangað 1817, bjó á Breiðabólstað í Vesturhópi og andaðist þar 1848.

Um og eftir miðja 19. öld er ýmislega með bæjarnafnið farið, sbr. 5. nmgr. Í *Húnvetninga sögu* Gísla Konráðssonar (1787–1877) er nafnið í Vesturhópi ýmist í eintölu eða fleirtölu, en nafnið í Aðaldal eingöngu í eintölu, þó að þar sé talað um Guðnýju skáldkonu sem sjálf sagðist

²⁵Missagt er í nýlegri ritgerð (Ingunn Þóra Magnúsdóttir 2001:227) að bærinn hafi fengið nafnið *Klömbur* eftir bæ Guðnýjar skáldkonu. Beyging nafnsins (*Klömbrum* í þágufalli) mun þó ættuð þaðan.

vera „frá Klömbrum“. Í *Annál nítjándu aldar* eftir sr. Pétur Guðmundsson í Grímsey (1832–1902) er nefnd „Guðrún Jónasdóttir Samsonarsonar frá Klömbru í Húnaþingi“ (3,3:225). Aðrir hafa kallað bæinn *Klömbur*, en beygt nafnið sem fleirtöluorð eins og Júlíus læknir, t.d. Páll Kolka í *Föðurtínum* 1950 (sjá einkum bls. 326–328 og 550). Annar Húnvetningur, Jón Jóhannesson, síðar prófessor, nefnir á einum stað „Júlíus lækni Halldórsson í Klömbrum“ (*Blanda* 8:301), en síðar gaf hann út Hrafnagilsannál og segir þá (Ann. 4:673nm.): „Bóndinn í Klömbur hét Guðmundur Þorkelsson“.

Enn er allur gangur á. Í 2. bindi *Húnaþings* (1978:445) segir svo undir fyrirsögninni „**Klömbur**“ [svo]: „Síðast bjó í Klömbrum Guðmann Árnason. Jörðinni hefur nú verið skipt í tvennt“. Þeir hlutar eru síðan nefndir „Klömbrur syðri“ og „Klömbrur ytri“. Í 3. bindi *Húnaþings* (1989:326) segir hins vegar: „*Klambrar* eða *Klömbur* (Klömbrur) eru fyrir ofan veginn“ og nokkru síðar: „Heimildir benda til þess, að Klömbur séu eldra nafn, en í dag er jörðin jafnan kölluð *Klambrar*“. – Því má svo bæta við að í nýlegri árbók Ferðafélags Íslands er gamla beygingin enn í gildi. Þar segir að Júlíus læknir hafi búið „í Klömbur í Vesturhópi“ (Jón Torfason 2007:113).

Ljóst er að nýjasta mynd nafnsins er *Klambrar* (kk. ft.). Hana hefi ég ekki séð á prenti fyrr en í nýnefndu dæmi úr *Húnaþingi* 3 frá 1989. En heimildarmenn hafa staðfest í samtölum við mig að heitið *Klambrar* sé nú almennt notað, og sumir hafa vanist því frá blautu barnsbeini. Það virðist því hafa verið til síðan snemma á 20. öld, a.m.k. í hugum sumra.²⁶ Nú er ekki lengur föst búseta á jörðinni, en hið merka steinhús Júlíusar læknis hefir nýlega verið gert upp, og á nafnskilti við þjóðveginn stendur „*Klambrar*“.

2.7 Klömbur í Reykjavík

Meðal barna Júlíusar Halldórssonar og Ingibjargar Magnúsdóttur var Maggi Júl. Magnús, læknir og síðar bæjarfulltrúi í Reykjavík. Árið

²⁶Meðal þeirra eru Þór Magnússon, fv. þjóðminjavörður, Álfhildur Pálsdóttir, húsfreyja á Hvammstanga, bæði fædd 1937, og Helgi Hálfðanarson ljóðapýðandi (1911–2009). Þegar Helgi fæddist, bjuggu foreldrar hans á Breiðabólstað í Vesturhópi, þar sem faðir hans var prestur. Helgi var varla farinn að muna eftir sér, þegar foreldrar hans fluttust þaðan 1914, en sagðist oft hafa heyrt þau minnast á fólkið „í Klömbrum“, og hafi lært af þeim, eða a.m.k. skilið það svo, að bærinn hét *Klambrar* (kk. ft.). Þetta sagði Helgi mér í símtali síðla árs 2008.

1925 festi hann kaup á Norðurmýrarbletti 4, erfðafestulandi austur af Norðurmýri í Reykjavík, þar sem Kjarvalsstaðir eru nú. Maggi hóf þar búskap og nefndi býli sitt *Klömbur* eftir fæðingarbæ sínum í Vesturhópi. Eflaust hefir hann skilið það sem fleirtöluorð eins og faðir hans. Túnið sem því fylgdi, varð síðar almenningsgarður og jafnan kallað *Klambratún* en síðar formlega nefnt *Miklatún* (sjá Pál Línadal 1987:181).²⁷

Ekki verður um það deilt að býlið hafi upphaflega heitið *Klömbur*. Sonur Magga, Júlíus M. Magnús, nefnir það svo í bréfi til bæjarráðs, dags. 16. febrúar 1948.

Fjórum árum áður hafði Guðmundur Gíslason læknir ritað bæjarráði bréf, dags. 8. des. 1944, og segir þar m.a.: „Eigendur eignarinnar Klambrar (Norðurmýrarblettur 4) í Reykjavík, hafa tjáð sig fúsa til að leigja mér Klambratúnið [svo]“. Þarna liggur beinast við að skilja „Klambrar“ sem eignarfall eintölu eins og „eignarinnar“. Þó er ekki óhugsandi að það eigi að vera nefnifall eins og „Norðurmýrarblettur“. Ef svo ber að skilja, er „Klambrar“ líklega karlkynsorð í fleirtölu og væri þá fyrsta bókfesta dæmið (mér vitanlega) um þá nýju fleirtölumynd.

Í öðrum skjölum sem skoðuð voru í Borgarskjalasafni, er nafnið notað í aukaföllum fleirtölu. Þágufallið er jafnan *Klömbrum* og eignarfall *Klambra* (einnig í heitinu *Klambratún*). Eitt dæmi mátti greina um þolfallið *Klömbrur*, og hefir þá nefnifallið í það skipti einnig verið *Klömbrur* (kv. ft.).

Í sagnfræðilegu riti sem út kom 1986, er mynd af býlinu sem nefnt er *Klömbur*. Sagt er frá tilkomu þess og nafnið beygt sem fleirtöluorð, eins og í upphafi, þg. *Klömbrum* o.s.frv. (Þórunn Valdimarsdóttir 1986:46). Í öðru sagnfræðiriti, sem kom út 12 árum síðar (1998), er einnig birt mynd af býlinu, en undir henni stendur nú „Bærinn Klambrar“, og þannig er nafnið líka haft í meginmáli. Í ritinu er auk þess tekinn upp frásagnarkafli eftir Bryndísi Schram (f. 1938) þar sem býlið er nefnt *Klambrar* og nafnið síðan beygt eftir því. Það er talið fleirtöluorð í karlkyni.²⁸

Nú er þetta býli úr sögunni, en margir gerðu sér hugmyndir um

²⁷Í *Morgunblaðinu* 1. ágúst 2006, bls. 8, er fréttaskýring um nöfnin *Miklatún* og *Klambratún* eftir Sigurð Pálma Sigurbjörnsson undir aðalfyrirsögninni „Bæði nöfnin eiga stutta sögu“. Þar er haft eftir Gísla Marteini Baldurssyni borgarfulltrúa að nafnið *Miklatún* hafi verið ákveðið á fundi borgarráðs 1964.

²⁸Sjá Eggert Þór Bernharðsson 1998:41–42 og 43 (mynd). Frásögn Bryndísar Schram er á bls. 52–53.

nafn þess meðan það var og hét. Rosknir Reykvíkingar sem spurðir hafa verið, hafa gefið mismunandi svör, en allir hafa hugsað sér fleirtöluorð: *Klömbrur* (kv.), *Klambrar* (kk.) og jafnvel *Klambrir* (kv.).²⁹

Nýjustu fréttir eru þær að *Klambrar* sé orðið nafn á leikskóla í Reykjavík (*Morgunblaðið* 11. nóvember 2003, bls. 19). Þegar spurst var fyrir um nafngiftina á leikskólanum, fengust þau svör að hún styddist við nafnið *Klambratún*.

Telja má víst að nafnið á býlinu hafi mest verið notað í þágufalli og eignarfalli, eins og títt er um bæjarnöfn. Af þeim beygingarmyndum einum sér, *Klömbrum* eða *Klambra*, verður ekkert ráðið um kynferði eða nefnifallsmynd, en þegar svo stendur á, tekur ósjálfráð ályktun við. Þannig eru til komin nöfnin *Brúar*, *Eiðar*, *Gásar*, *Laugar*, *Látrar* o.fl., öll notuð sem fleirtöluorð í karlkyni, þótt ekkert þeirra sé karlkyns í upphafi (sjá Harald Bernharðsson 2004 og 2006).

3 Skyld nöfn

Hér verður að lokum dregið á nöfn á Akranesi sem eiga ekki beinlínis samleið með bæjarnafninu *Klömbur* (et.) en eru í ætt við það.

Til er örnefnaskrá Innra-Hólms sem Ari Gíslason tók saman og hann segir bóndann á bænum hafa staðfest 1966. Þar segir (bls. 4):

Utan við Myllusand eru klettur, sem heita **Klembur** (67); þar var byggt fyrir um 60 árum, upp af þeim, og býlið nefnt **Klembur** (ekki *Klömbrur*). Það mun hafa verið þar, sem býlið Vellir stendur nú.

Prestur sem húsvitjaði á þessu býli 1885 og 1886, kallar það *Klembur* í sálmaregistri Garðasóknar.³⁰

Samkvæmt annarri heimild var um skeið húsmennskubýli í landi Innra-Hólms og nefndist *Klömbrur*. Þar var einungis búið á árunum

²⁹Fyrirspurnir mínar hafa verið skipulagslausar, en ég hefi borið þetta undir allmarga á ýmsum aldri. Ég nefni hér sérstaklega tvo skilríka menn, Ragnar Ingimarsson prófessor (f. 1934) og Þorstein Sæmundsson stjórnufræðing (f. 1935). Báðir ólust upp í grennd við *Klambratún* skömmu eftir að býlið var reist og eru æskuvinir, en þeir hafa sína útgáfuna hvor. Ragnar segir *Klambrir* (kv. ft.), en Þorsteinn *Klambrar* (kk. ft.).

³⁰Ég þakka Gunnlaugi Haraldssyni fyrir að fræða mig um þetta í bréfi til mín, dags. 23. maí 2005.

1885–1888. Býli þetta stóð á „milli Innra-Hólms og Paravalla, nálægt sjónum, en rétt vestan við merkin, Paravallamegin“ (*Byggðir Borgarfjarðar* 2:113). Á uppdrætti í sama riti (bls. 89) eru *Klömbrur* merktar milli Innra-Hólms og Valla, nær Innra-Hólmi. Varla getur þetta verið annað býli en það sem minnst er á í sálmaregistrinu. En tvennum sögum fer þá bæði af heitinu og staðsetningunni.

Samkvæmt enn annarri heimild hefir *Klömbrur* verið örnefni í landi Innra-Hólms. Orðabók Háskólans vísar á þetta dæmi úr *Sunnanfara* (12. árg. 1913:61): „Skamt frá Innra-Hólmi er eingjastykki, sem *Klömbrur* heita; þar eru gamlar mógrafir uppgeingnar og lítið vatn í, en for“.

Húsmennskubýlið er nú horfið svo og engjastykkið með mógröfunum.

Á fáeinum stöðum út með ströndinni allt frá Paravöllum eru klettur sem heita *Klemburur*, og utan við Innstavogsnes er grasi gróið sker sem heitir *Klembra*.³¹ Klettarnir eru oft klakabrynjaðir í frostum, eða klembraðir, og gæti nafnið á býlinu verið sprottið af því. Eftir heimildunum að dæma hefir það heitið *Klemburur* þau fáu ár sem þar var búið.³²

Nafnið á engjaspildunni, *Klömbrur*, gæti verið til komið vegna þess að hún hafi verið ill yfirferðar; *Klömbrur* merki þá ‘torfæra, ógöngur’ (sbr. Baldur Jónsson 2008:73). Hitt er þó allt eins líklegt að heiti býlisins hafi, í breyttri mynd, flust yfir á spilduna, orðunum *Klemburur* og *Klömbrur* verið ruglað saman. Stofnbrigðin *klembur-/klambrur* eru vel kunn, og verður gerð grein fyrir þeim í sérstakri ritgerð síðar.

4 Um *klambra(r)*- og *klömbru*- í örnefnum

Um þessa forliði í samnöfnum hefir áður verið fjallað í fyrri hluta Klambrar sögu, og nokkur dæmi til viðbótar hafa verið nefnd hér á undan í köflunum um bæjarnafnið *Klömbur*. Ekki verður annað séð en allt komi vel heim við það sem haldið hefir verið fram um aldur og

³¹Fróðleik um þessi örnefni hefi ég úr fyrrnefndu bréfi Gunnlaugs Haraldssonar.

³²Ég kom að Innra-Hólmi 12. maí 2005 ásamt Gunnlaugi Haraldssyni. Húsfreyjan á bænum, Sigurrós Sigurjónsdóttir, gekk með okkur um landareignina og fræddi okkur um klettana og það sem ég spurði um. Ekki kannaðist hún við býlið *Klömbrur* eða *Klemburur*, en minntist þess að amma sín hefði sagt um stráka að þeir væru einhvers staðar uppi í *klömbrum* og átti þá við að þeir væru í fjallinu fyrir ofan bæinn. Það er snarbratt og klettótt með skriðum og grunnum giljum.

feril orðanna *klömbur*, *klömbrur* og *klambra*. Elstu samsetningarnar hafa *klambrar-* að fyrri lið, sem vill síðar breytast í *klambra-*, einkum þar sem síðari liðurinn byrjar á samhljóði.

Í máldögum og skjölum allt frá 1318 til loka 16. aldar eru nokkur dæmi um samsetninguna *Klambrarland* (einu sinni ritað í tveimur orðum), þar sem átt er við Klömbur í Aðaldal eða Klömbur undir Eyjafjöllum. En í uppskriftum frá 17. öld eru dæmi um ritháttinn *Klambra-land* (sjá 3. nmgr.). Tilhneigingar til að fella niður *r-ið* er því farið að gæta eigi síðar en á 17. öld. Í jarðabók Árna og Páls (8:192–193) eru nefndir *Klambrar ábúendur* en bæði *Klambrarmenn* og *Klambramenn* í Húnavatnssýslu.

Loks eru til samsetningar sem byrja á *klömbru-*, en um þær eru engar heimildir fyrr en fleirtöluorðið *klömbrur* er komið til sögunnar á 17. öld. Sennilegt er að slíkar samsetningar séu frá síðustu (fjórðum) öldum, kenndar við *klömbrur*, ellegar orðnar til við umskipti, þannig að *klömbru-* hafi verið sett, þar sem *klambra(r)-* var áður, og máltíska ráðið því. Forliðnum *klambrar-* var því meiri hættu búin sem fleiri hurfu frá því að beygja orðið *klömbur* á forna vísu og fleirtöluorðið *klömbrur* varð algengara. Sjá Baldur Jónsson 2008:75–77 og 87–88.

Í köflunum um einstaka bæi hér á undan hafa verið nefnd allmörg dæmi, þar sem telja má nokkuð ljóst að skipt hafi verið um forlið í örnefnum, þ.e. *klömbru-* hefir komið í stað eldra *klambra(r)-* (sjá einkum 2.4). Þau dæmi verða ekki endurtekin hér. En auk þeirra er vitað um fáein samsett örnefni sem gerð skal grein fyrir að lokum.

Í örnefnaskrá Fjarðar í Seyðisfirði er *Klambrafoss* talinn meðal fossa í Fjarðará. Líklega hefir hann upphaflega heitið *Klambrarfoss* og verið kenndur við klömbrina, þ.e. klettaþrengslin, sem hann fellur um. Hún sést vel á ljósmyndinni (bls. 135) sem tekin var 21. sept. 2008, þegar vatn var með minnsta móti í ánni. Nú er þessi foss einnig kallaður *Klömbrufoss* þar eystra, og er það enn eitt dæmi þess að forliður breytist við umskipti en ekki hljóðbreytingu.³³

Í lýsingu Ölveshrepps 1703 eftir Hálfðan Jónsson á Reykjum er getið um *Klambrargil* í Reykjadal í Ölfusi. Þar er gamla beygingin á *klömbur* í fullu gildi.³⁴ Í heimildum frá síðari hluta 20. aldar er þetta

³³Ég þakka Hjörleifi Guttormssyni fyrir að fræða mig um þennan foss og útvega mynd af honum. Myndina tók Jóhann Sveinbjörnsson, bæjargjaldkeri á Seyðisfirði, og nefndi hann *Klömbrufoss* í orðaskiptum sínum við Hjörleif.

³⁴Sjá Hálfðan Jónsson 1979:241. Gilið er nefnt *Klambragil* í útgáfu lýsingarinnar í

3. mynd. Klambrafoss í Fjarðará í Seyðisfirði. Myndin var tekin 21. sept. 2008. – Ljósma.: Jóhann Sveinbjörnsson.

sama gil nefnt *Klambragil*, þar sem *r-ið* er fallið brott. Í *Sögu Kolviðarhóls* eftir Skúla Helgason (1959:177) er gilið talið upp næst á eftir Svartagili. Það er einnig nefnt *Klambragil* í örnefnaskrá Reykjakots í Ölfusi (frá 1967–1971), og er því lýst sem gili „með úfnum klettum“.³⁵ Á upp-

Andvara 1936:67, en það er rangritun að sögn Svavars Sigmundssonar sem gaf lýsinguna út 1979. Ég þakka Svavari fyrir að benda mér á þetta dæmi.

³⁵Til er á Örnefnastofnun litlu eldri skrá um örnefni í Reykjakoti í Ölfusi, þar sem

drætti frá Landmælingum Íslands (Suðvesturland 1:100 000, útg. 1989) má sjá örnefnið *Klömbrugil* í Ármannsfelli upp af eyðibýlinu Svartagili. Á aðra hönd er Svartagil en Ármannsgil á hina. Ef nafnið er gamalt, er ekki ólíklegt að gilið hafi áður heitið *Klambrargil*, eins og gilið í Ölfusi, og þá verið kennt við *klömbur* 'þröngt klettagil, klettaskora'. Síðan hafi verið skipt um forlið þegar líða tók á aldir, *klömbu-* sett í stað *klambrar-*.

Í gögnum Örnefnastofnunar Íslands eru ekki tiltæk dæmi um forliðinn *klambra(r)-* eða *klömbu-* í örnefnum umfram þau sem nefnd hafa verið í þessari ritgerð.

5 Lokaorð

Í fyrri hluta Klambrar sögu (Baldur Jónsson 2008) er rakin saga orðsins *klömbur* og tveggja þeirra orða sem af því hafa sprottið. Þau eru fleirtöluorðið *klömburur* og kvenkynsorðið *klambra*. Í þeim hluta var nær eingöngu fjallað um samnöfn, en hér í síðari hlutanum var komið að sérnöfnum, og fer mest fyrir bæjarnafninu *Klömbur* og meðferð þess.

Heimildir eru um þrjá bæi með þessu nafni síðan á 14. öld. Einn var undir Eyjafjöllum, annar í Vesturhópi í Húnavatnssýslu og sá þriðji í Aðaldal í Þingeyjarsýslu. Í jarðabók Árna Magnússonar og Páls Vídalíns er að auki getið um örnefnið *Klömbur* í Haukadal í Dalasýslu, þar sem talið er líklegt að kotbýli hafi staðið áður fyrr. Þessir bæir hafa allir verið kenndir við einhvers konar þrengsli eða kví. *Klömbur* hét býli sem reist var í Reykjavík 1925, en er nú fyrir löngu úr sögunni. Það fékk nafn sitt frá *Klömbur* í Vesturhópi.

Meðferð þessara nafna er ofurlítið misjöfn. Upphaflega beygingin virðist hafa haldist fram undir 1800, en fer þá alls staðar að riðlast. *Klömbur* undir Eyjafjöllum fékk myndina *Klambra* um 1800, og það nafn er nú varðveitt á nýju bæjarstæði. Um þær mundir verður einnig breyting á nöfnum norðlensku bæjanna, en þó á annan veg. Þau halda lengst af nefnifallinu *Klömbur*, en nafnið síðan oft og tíðum beygt sem fleirtala væri. Myndin *Klömburur* leitar þó einnig á í nefnifalli, og nú síðast *Klambrar* í Vesturhópi.

Þetta gil er kallað *Klandragil*. Það er án efa rangt. Þessi skrá er vélrit eftir eiginhandarriti Pálma Hannessonar rektors, og segir þar að hann hafi sums staðar „skrifað svo óskýrt, að ekki verður lesið með öruggri vissu“. Forliðurinn *klandra-* er óþekktur í íslenskum örnefnum að sögn Svavars Sigmundssonar.

Í Reykjavík breyttist nafnið *Klömbur* fljótlega í meðförum, ýmist í *Klömbrur* (kv. ft.), *Klambrar* (kk. ft.) eða *Klambrir* (kv. ft.). *Klambrar* virðist algengast. Það er í raun merkingarlaust nýyrði, en er nú orðið nafn á leikskóla í höfuðborginni.

Í sérstökum kafla (3) er sagt frá örnefnunum *Klemburur* og *Klömburur* skammt frá Innra-Hólmi á Akranesi. *Klemburur* er nafn á klettum út með sjónum. Þeir verða *klembraðir* í vetrarveðrum, þegar sælödrið frýs á þeim, og er það oft tilkomumikil sjón. Á árunum 1885–1888 var býli þar skammt frá með þessu sama nafni. Það er nú horfið, en á svipuðum slóðum var engjaspilda sem í yngri heimild nefnist *Klömburur*. Líklegt er að hún hafi nafn sitt annaðhvort af því, að hún var torfær eða nöfnunum *Klemburur* og *Klömburur* hefir slegið saman. Stofnbrigðin *klembur-/klambrur-* eru vel þekkt, og verður fjallað um þau í sérstakri ritgerð síðar.

Loks er gerð grein fyrir forliðunum *klambra(r)-* og *klömbru-* í örnefnum. Síðustu aldinar hefir gætt vaxandi tilhneigingar til að nota *klömbru-* sem forlið í samsetningum í stað *klambrar-*.

Heimildir

- Ann. = *Annálar 1400–1800. Annales Islandici posteriorum sæculorum* 1–8. 1922–2002. Reykjavík: Hið íslenska bókmenntafélag.
- ÁBIM.: Sjá Ásgeir Blöndal Magnússon.
- Árni Björnsson. 1997. Dalaheiði kringum hæl Hvammsfjarðar frá Krossshellu að Guðnýjarsteinum. Í *fjallhögum milli Mýra og Dala*, bls. 127–214. Árbók 1997. Ferðafélag Íslands.
- Árni Magnússon og Páll Vídalín. Sjá Jarðabók.
- Ásgeir Blöndal Magnússon. 1989. *Íslensk orðsifjabók*. Reykjavík: Orðabók Háskólans.
- Baldur Jónsson. 1988. Egiptaland og Kípur. *Málfregnir* 2,1:19–27.
- Baldur Jónsson. 2008. Klambrar saga. Fyrri hluti. Kvenkynsorðið *klömbur* og afkvæmi þess. *Orð og tunga* 10:61–93.
- Björn Lárusson. 1967. *The Old Icelandic Land Registers*. Lund: CWK Gleerup.
- Björn Teitsson. 1973. *Eignarhald og ábúð á jörðum í Suður-Þingeyjarsýslu 1703–1930*. Sagnfræðirannsóknir. Studia Historica. Sagnfræðistofnun Háskóla Íslands. Ritstjóri: Þórhallur Vilmundarson. 2. bindi. Reykjavík: Bókaútgáfa Menningarsjóðs.

- Blanda. Fróðleikur gamall og nýr* 1–9. 1918–1953. Sögufélag gaf út. Sögu-rit 17. Reykjavík.
- Byggðir Borgarfjarðar 2. Borgarfjarðarsýsla og Akranes*. 1989. Umsjón með útgáfunni höfðu Bjarni Guðráðsson og Björk Ingimundardóttir. Búnaðarsamband Borgarfjarðar.
- Byggðir og bú. 1963. = *Byggðir og bú. Aldarminning búnaðarsamtaka Suður-Þingeyinga í máli og myndum*. 1963. Ritnefnd: Haukur Ingjaldsson, Jón Sigurðsson, Steingrímur Baldvinsson. [Akureyri]: Búnaðarsamband Suður-Þingeyjarsýslu.
- Byggðir og bú. 1986. = *Byggðir og bú Suður-Þingeyinga 1985*. 1986. Ritnefnd: Helgi Jónasson, Jóhanna Á. Steingrímsdóttir, Erlingur Arnórsson. [Húsavík og Reykjavík]: Búnaðarsamband Suður-Þingeyjarsýslu.
- Bæjatal á Íslandi 1951*. 1951. Reykjavík: Póst- og símamálastjórnin.
- Bæjatal á Íslandi 1961*. 1961. Reykjavík: Póst- og símamálastjórnin.
- Dalamenn: Sjá Jón Guðnason 1961.
- DI = Diplomatarium Islandicum. Sjá *Íslenzkt fornbréfasafn*.
- Eggert Þór Bernharðsson. 1998. *Saga Reykjavíkur. Borgin 1940–1990* 1. Reykjavík: Iðunn.
- Finnur Jónsson. 1911. Um bæjanöfn á Íslandi. *Safn til sögu Íslands og íslenzkra bókmenta að fornu og nýju* 4 (1907–1915), bls. 412–584 og 917–937. Kaupmannahöfn og Reykjavík: Hið íslenska bókmentafélag.
- Fjölnir. Árrit handa Íslendingum*. 3:1837. „Gjefið út“ af Brinjólvi Pjetursini, Jónasi Hallgrímssini, Konráði Gjíslassini, Tómasi Sæmunzsini. Kaupmannahöfn: Prentað hjá J. D. Kvisti, bóka-prentara og nótna.
- Gísli Konráðsson. 1998. *Húnavetninga saga* 1–3. Jón Torfason sá um útgáfuna. [Reykjavík]: Mál og mynd.
- Guðnýjarkver*. Kvæði Guðnýjar frá Klömbrum. 1951. Búið hefur til prentunar Helga Kristjánsdóttir á Þverá. Reykjavík: Helgafell, Unuhúsi.
- Hannes Þorsteinsson. 1923. Rannsókn og leiðréttingar á nokkrum bæjanöfnum á Íslandi. *Árbók Hins íslenska fornleifafélags* 1923:1–96 (einkum bls. 15 og 61). Reykjavík.
- Haraldur Bernharðsson. 2004. Um Moldhaugnaháls út í Fjösa og Fjörður. Af áhrifsbreytingum í nokkrum fleirtöluörnefnum. *Íslenskt mál og almenn málfræði* 26:11–48.

- Haraldur Bernharðsson. 2006. *Gás, gæs og Gásir, Gásar*. Brot úr hljóðsögu og beygingarsögu. *Orð og tunga* 8:59–91.
- Hálfðan Jónsson. 1979. Descriptio Ölveshrepps anno MDCCIII. *Árnessýsla*, bls. 234–250. Sýslu- og sóknalýsingar Hins íslenska bókmenntafélags 1839–1843 og Lýsing Ölfushrepps anno 1703 eftir Hálfðan Jónsson. Svavar Sigmundsson sá um útgáfuna. Reykjavík: Sögufélag.
- Húnaþing* 2–3. 1978–1989. Ritnefnd: Sigurður J. Líndal, Stefán Á. Jónsson. Útgefendur: Búnaðarsamband Austur-Húnavetninga o.fl.
- Indriði Indriðason. 1983. *Ættir Þingeyinga* 4. Sögunefnd Þingeyinga. Akureyri: Bókaforlag Odds Björnssonar.
- Ingunn Þóra Magnúsdóttir. 2001. Kaffiboð á himnum. Brot úr ævi þriggja þingeyskra kvenna á 19. öld. *Kvennaslóðir. Rit til heiðurs Sigríði Th. Erlendsdóttur sagnfræðingi*, bls. 215–230. Reykjavík: Kvennasögusafn Íslands.
- Íslenska vegahandbókin*. 1998. Höfundur frumtexta: Steindór Steindórs-son frá Hlöðum. Ritstjóri: Örlygur Hálfðanarson. 8. útgáfa. [Reykjavík]: Íslenska bókaútgáfan.
- Íslenzkar æviskrár: Sjá Pál Eggert Ólason 1948–1952.
- Íslenzkt fornbréfasafn. Diplomatarium Islandicum* 1–16. 1857–1972. Kaupmannahöfn og Reykjavík: Hið íslenska bókmenntafélag.
- Jarðabók Árna Magnússonar og Páls Vídalíns* 1–11. 1980–1988 (1913–1943). Kaupmannahöfn: Hið íslenska fræðafjelag. Ljósprentað í Odda, Reykjavík.
- Jarðabók Árna Magnússonar og Páls Vídalíns* 12–13. 1990. Reykjavík: Hið íslenska fræðafélag.
- Johansen, J. 1847. *Jarðatal á Íslandi, með brauðalýsingum, fólkstölu í hreppum og prestaköllum, ágripi úr búnaðartöflum 1835–1845, og skýrslum um sölu þjóðjarða á landinu*. Kaupmannahöfn.
- Jóhann Skaptason. 1978. *Suður-Þingeyjarsýsla austan Skjálfafljóts*, bls. 9–111. Árbók 1978. Ferðafélag Íslands.
- Jón Guðnason. 1961. *Dalamenn. Æviskrár 1703–1961* 1. Reykjavík.
- Jón Jóhannesson (ritstj.). 1936–1939. Útfarar-ráðstöfun Jóns prests Þorvarðssonar. Með skýringum og athugasemdum eftir Jón Jóhannesson cand. mag. *Blanda. Fróðleikur gamall og nýr* 6:149–157. Sögurit 17. Reykjavík: Sögufélag.

- Jón Jóhannesson. 1947. Skipsströndin við Húnaflóa í sumarmálagarðinum 1887. *Blanda. Fróðleikur gamall og nýr* 8:287–303. Sögurit 17. Reykjavík: Sögufélag.
- Jón Torfason. 2007. *Húnaþing eystra frá jöklum til ystu stranda*, bls. 5–284. Árbók 2007. Ferðafélag Íslands.
- Kristín H. Pétursdóttir. 1994. *Íslensk ættfræði. Skrá um rit í ættfræði og skyldum greinum*. Reykjavík: Þjóðsaga hf.
- Kristján Eldjárn. 1953. „Klambrarveggr“. *Afmæliskveðja til próf. dr. phil. Alexanders Jóhannessonar háskólarektors 15. júlí 1953 frá samstarfsmönnum og nemendum*, bls. 151–158. [Reykjavík]: Helgafell.
- Manntal á Íslandi árið 1703*. 1924–1947. Tekið að tilhlutun Árna Magnússonar og Páls Vídalín. Ásamt manntali 1729 í þrem sýslum. Reykjavík: Hagstofa Íslands.
- Manntal á Íslandi 1801. Norður- og Austuramt*. 1980. Ættfræðifélagið gaf út með styrk úr ríkissjóði og Þjóðhátíðarsjóði og aðstoð Þjóðskjalasafns Íslands. Reykjavík: Prentsmiðjan Hólar hf.
- Manntal á Íslandi 1801. Suðuramt*. 1978. Ættfræðifélagið gaf út með styrk úr ríkissjóði og Þjóðhátíðarsjóði og aðstoð Þjóðskjalasafns Íslands. Reykjavík: Prentsmiðjan Hólar hf.
- Manntal á Íslandi 1816*. 1947–1974. Prentað [í 6 heftum] að tilhlutan Ættfræðifélagsins með styrk úr ríkissjóði. Akureyri og Reykjavík.
- Manntal á Íslandi 1845. Norður- og Austuramt*. 1985. Ættfræðifélagið gaf út með styrk úr ríkissjóði og Þjóðhátíðarsjóði. Bjarni Vilhjálmsson sá um útgáfuna. Reykjavík: Prentsmiðjan Hólar hf.
- Manntal á Íslandi 1845. Suðuramt*. 1982. Ættfræðifélagið gaf út með styrk úr ríkissjóði og Þjóðhátíðarsjóði. Bjarni Vilhjálmsson sá um útgáfuna. Reykjavík: Prentsmiðjan Hólar hf.
- Margeir Jónsson. 1924. *Torskilin bæjanöfn í Húnavatnspingi. Rannsókn og leiðrjettingar* 2. Akureyri: Prentsmiðja Odds Björnssonar.
- OH = Orðabók Háskólans. Óprentuð orðasöfn.
- Páll Bjarnarson. 1921–1923. Um bæjanöfn. *Blanda. Fróðleikur gamall og nýr* 2:269–282. Sögurit 17.
- Páll Kolka. = P. V. G. Kolka. 1950. *Föðurtún*. Reykjavík: P. V. G. Kolka.
- Páll Línadal. 1987. *Reykjavík. Sögustaður við Sund* 2. H–P. [Reykjavík]: Bókaútgáfan Örn og Örlygur hf.
- Páll Eggert Ólason. 1948–1952. *Íslenzkar æviskrár frá landnámstímum til ársloka 1940* 1–5. Reykjavík: Hið íslenska bókmenntafélag.
- Pjetur Guðmundsson. 1912–1954. *Annáll nitjándu aldar* 1–4. Akureyri.

Rangárvallasýsla. *Sýslu- og sóknalýsingar Hins íslenska bókmenntafélags 1839–1845, 1856 og 1872–1873*. Reykjavík 1968.

Skúli Helgason. 1959. *Saga Kolviðarhóls*. Selfossi: Prentsmiðja Suðurlands hf.

Sýslu- og sóknalýsingar Hins íslenska bókmenntafélags 1839–1873. I. Húnavatnssýsla. 1950. Safn til landfræðisögu Íslands. [Jón Eyþórsson bjó til prentunar. Akureyri]: Bókaútgáfan Norðri.

Útfararráðstöfun Jóns prests Þorvarðssonar. Sjá Jón Jóhannesson.

Vilhjálmur H. Finsen. 1885. *Íslenzkt bæjatal*. Kaupmannahöfn.

Þingeyjarsýslur. Sýslu- og sóknalýsingar Hins íslenska bókmenntafélags 1839–1844. 1994. [Ritnefnd: Björn Hróarsson, Heimir Pálsson og Sigurveig Erlingsdóttir.] Reykjavík: Gott mál hf.

Þórunn Valdimarsdóttir. 1986. *Sveitin við Sundin. Saga búskapar í Reykjavík 1870–1950*. Safn til sögu Reykjavíkur. Miscellanea Reycia-
vicensia. Sögufélag.

Uppdráttur

Ísland. Sérkort. Suðvesturland 1:100 000. Landmælingar Íslands. 1989.

Handrit

JS 147 4to.

Óprentaðar örnefnaskrár í vörslu Örnefnastofnunar Íslands.

Óprentuð orðasöfn í vörslu Orðabókar Háskólans.

Skjöl í Borgarskjalasafni.

Þakkir fyrir aðstoð

Sú ritmið sem hér er birt, sem síðari hluti Klambrar sögu, er orðin til úr niðurlagi mun lengra máls um orðið *klömbur* og skyld orð. Nokkrum mönnum á ég þökk að gjalda fyrir yfirllestur og ábendingar, meðan lengri gerðin var í smíðum, einkum Gunnlaugi Ingólfssyni, Hallgrími J. Ámundasyni, Svavari Sigmundssyni og Þór Magnússyni. Herði Jóhannssyni, fv. bókaverði á Akureyri, þakka ég fróðleik og samfylgd á vettvangi Aðaldal og Gunnlaugi Haraldssyni fyrir að fræða mig munnlega og bréfléga og koma með mér að Innra-Hólmi á Akranesi. Enn fremur færi ég þakkir þeim sem svöruðu munnlegum fyrirspurnum mínum eða liðsinntu mér á annan hátt. Þeirra er getið jafnóðum í lesmálinu hér á undan.

Lykilorð

örnefni, beyging, samsett orð, orðsaga

Key words

place names, declension, compounds, word history

Abstract

In the first part of „Klambrar saga“ (Orð og tunga 10:61–93) the morphological development of the common noun *klömbur* (fem.) ‘tightness; narrowness’ was described. In this second part the emphasis is on the place name.

Three farms in Iceland have the name *Klömbur* in sources from the fourteenth century onwards, one in the South of Iceland, now totally destroyed by inundation, and two in the North, one of which is now abandoned. All three were located in some kind of narrowness in the landscape.

The place name *Klömbur* had the same declension as the common noun until about 1800. Then it was replaced in the South by *Klambra* (fem.), but in the North *Klömbur* has frequently been treated as a plural form, dat. *Klömbrum*, gen. *Klambra*. During the last two centuries the declension has been quite uncertain and confused. A small farm with the name *Klömbur* was established in Reykjavík in 1925, but lasted only for a few decades. Its name was transplanted from the North and almost from the beginning declined as a plural noun, either as *Klömbur* (fem. plur.) or, more frequently, as *Klambrar* (masc. plur.). This development is in accordance with a well-known tendency elsewhere, cf. the names *Eiðar*, *Gásar*, *Laugar*, etc.

Finally, a mention is made of the place names *Klembrur* and *Klömbrur* in the neighbourhood of Innri-Hólmur at Akranes as well as some compound place names having *klambra(r)-* or *klömbru-* as its first member.

Baldur Jónsson
Tómasarhaga 22
107 Reykjavík
baldur@hi.is

Margrét Jónsdóttir

Á Borgarfirði eystri – á Borgarfirði eystra

Hvaða orðflokki tilheyrir *eystra*?¹

1 Inngangur

Dyrfjöll og Kjarval, Gyrðir og Magni. Tengjast fjöllin og mennirnir *Borgarfirði eystri* eða *eystra*? Og hvar er *Borgarfjörður eystri* eða *eystra*? Í formála bókarinnar *Saga Borgarfjarðar eystra* (1995:12) segir Borgfirðingurinn Ármann Halldórsson:

- (1) Bók þessi nefnist *Saga Borgarfjarðar eystra*, en ekki *eystri* sem nú er tíðast sagt og ritað. Ástæður þess eru tvær. Önnur að þetta er *gamalt mál Borgfirðinga sjálfra*, t.d. utan á sendibréfum, og hin síðari að þetta er rökréttara mál og hentara að nota hér óbeygjanlegt staðaratviksorð en lýsingarorðið *eystri*, sem nánast er rangt, þar sem firðir hér á landi eru a.m.k. þrír með þessu nafni og sá *eystra* því ekki hinn *eystri*, heldur sá austasti. Í *Íslenskri orðabók* er orðið *eystra* skýrt „fyrir austan“ og „austar“. Titillinn þýðir því: *Borgarfjörður fyrir austan*.

¹Stofninn að þessari grein er fyrirlestur sem fluttur var á minningarþingi um Jörund Hilmarsson (1946–1992) sem haldið var 25. nóvember 2006. Greinarhöfundur þakkar Aðalsteini Eyþórssyni, Þórhalli Eyþórssyni og ókunnum yfirlesara gagnlegar ábendingar; einnig Þorsteini Helgasyni fyrir að leyfa að vitna til meistaraþrófsritgerðar sinnar.

Rökstuðningurinn er hér sá að nafnið *Borgarfjörður eystra* sé gamalt mál en líka að það sé rökréttara og hentara.² Hér verða tvær síðari röksemdirnar látar liggja á milli hluta enda t.d. erfitt að skilgreina hentugleika. Aldurinn reynist erfitt að staðreyna. Þess má þó geta að í fylgiskjölum við *Jarðabókina*, sbr. *Árna Magnússon* (1990), kemur Borgarfjörður við sögu í örfá skipti en alltaf án nánari staðarákvörðunar. Það gæti því bent til þess að *eystri/eystra* væri seinni tíma viðbót. En í Vallaannál frá 1709, sbr. *Annála 1400–1800* (1922–1927:491), er talað um firðina austanlands með lýsingarorði.³

- (2) Bóla gekk í Fljótsdalshéraði og svo fjörðunum hinum *eystrum*.

Í ýmsum samtímaheimildum er nefnifallið skráð á báða vegu, jafnt í opinberum heimildum sem heimildum af öðrum toga. Á tveimur vefsíðum t.d. kemur nafnið *Borgarfjörður eystri* fram. Þrátt fyrir það hefst önnur þeirra svo:⁴

- (3) *Borgarfjörður eystra* er nyrstur fjarða, sem ganga inn í Austfjarðahálendið.

Tilgangur greinarinnar er fræðilegur, einungis sá að sýna fram á hvernig hægt er að skýra orðmyndina *eystra*, þ.e. hvort um er að ræða form af miðstigi lýsingarorðs eða hvort á ferðinni sé atviksorð; *eystri* getur hins vegar ekki verið annað en miðstig lýsingarorðs. Til frekari glöggvunar verður rætt um ýmsar hliðstæður sem telja verður að skipti máli. En formlega séð má greina *eystri* og *eystra* á eftirfarandi hátt í því samhengi sem um ræðir:

²Séra Vigfús Ingvar Ingvarsson (2006:75), Borgfirðingur að ætt og uppruna, tjáði sig í lesendabréf í Morgunblaðinu og er á sama máli og Ármann: Nafnið er *Borgarfjörður eystra*. Björn S. Stefánsson (2002:49) hefur líka tjáð sig á sama vettvangi um Borgarfjörð og Hellisheiði, hvort tveggja austanlands, og er sömu skoðunar og þeir Ármann og Vigfús.

³Dæmið fannst í ritmálssafni *Orðabókar Háskólans*. Tekið skal fram að allar leturbreytingar (skáletrun) í dæmunum hér á eftir eru greinarhöfundar.

⁴www.nat.is/travelguide/borgarfjordur_eystri.htm. Hinn vefurinn ber nafnið www.borgarfjordureystri.is/. Báðir vefirnir voru síðast skoðaðir 21. janúar 2008.

- (4) NEFNIFALL
- a. *Borgarfjörður eystri* *eystri* er miðstig lýsingarorðs
 - b. *Borgarfjörður eystra* *eystra* er miðstig lýsingarorðs⁵
 - c. *Borgarfjörður eystra* *eystra* er atviksorð
- ÞÁGUFALL
- d. *Borgarfirði eystri* *eystri* er miðstig lýsingarorðs, nútímamál
 - e. *Borgarfirði eystra* *eystra* er miðstig lýsingarorðs, forn beyging
 - f. *Borgarfirði eystra* *eystra* er atviksorð.

Uppbygging greinarinnar er þessi: Í öðrum kafla er dreginn fram ýmis fróðleikur, einkum málfræðilegur, um orðið *eystri* og önnur orð af sömu gerð. Í þriðja kafla er rætt um beygingu miðstigs að fornu og nýju og beygingarsagan rakin í stórum dráttum. Í fjórða kafla er komið að beygingu miðstigs með sérnöfnum auk þess sem ýmsar fræðikenningar sem málið varða koma við sögu. Í lok kaflans er dregið á nokkrar hliðstæður. Í fimmta kafla eru niðurstöður túlkaðar og efnið dregið saman.

2 Nokkrar staðreyndir

Orðmyndin *eystri* er miðstig lýsingarorðs án frumstigs. Hana og orðmyndirnar *vestri*, *syðri* og *nyrðri/norðari* er að finna hjá Halldóri Halldórssyni (1950:118–119) í bók hans um forn málið. Guðrún Kvaran (2005:257) gefur ekki aðeins *eystri*, *vestri*, *syðri* og *nyrðri/norðari* heldur líka *austari* og *vestari*. Hvorugkyn miðstigsformanna *vestri*, *eystri*, *syðri* og *nyrðri*, þ.e. *vestra*, *eystra*, *syðra* og *nyðra*, er jafnframt notað sem atviksorð. En áttaorðin eru ekki einu orðin sem eru án frumstigs. Halldór og Guðrún nefna bæði *efri* og *neðri*, *innri* og *ytri* auk margra annarra. Atviksorðsafleggjarinn er eins myndaður og áður: *ytra*, *neðra* o.s.frv.

Hér verður ekki gerð tilraun til að skera úr um það hvort *ari*-myndirnar, eins og t.d. *austari*, eða þær sem enda á *-ri*, eins og *eystri* t.d., eru algengari í nútímamáli. Orðmyndirnar *eystri* og *vestri* má m.a. finna í örnefnum, t.d. *Eystra-* og *Vestra-Horn*, *Húnaþing eystra* og *vestra* og

⁵Eins og rætt verður í 4.3 þá gæti *eystra* hér hafa orðið til við áhrifsbreytingu.

hér áður *Norðurlandskjördæmi vestra og eystra*; á Grænlandi *Eystri- og Vestri-Byggð*. Ekki má heldur gleyma gömlu nöfnunum *Eystri-Hreppur* eða *Gnúpverjahreppur* og *Ytri-Hreppur* eða *Hrunamannahreppur*. Jökulsárnar í Skagafirði eru táknaðar á ýmsan hátt. Þar eru *Austari-* og *Vestari-Jökulsá* en líka *Jökulsá vestari* eða *austari*. Í frásögnunum vísað til *Dyrhóla austari* og *vestari* og í Landnámu kemur *Kirkjubær austari* við sögu.⁶

En höfuðáttirnar eru fleiri, sbr. *Fjallabaksleiðirnar* báðar, þá *nyrðri* og þá *syðri*. Oftast stendur lýsingarorðið/miðstigið sem einkunn. Það er þó ekki algilt eins og dæmin sanna. Til fróðleiks og samanburðar má geta þess að veik lýsingarorð standa yfirleitt á undan viðkomandi nafnorði. Þau geta þó verið eftirsett, sbr. *sumardaginn fyrsta*, *Ara fróða* og *Helgu fögru*, *Fjallið eina* o.s.frv. Þau haga sér því rétt eins og miðstigið. Þetta má sjá í (5):

(5)	FRUMSTIG – VEIK BEYGING	MÍÐSTIG
a.	<i>Litla Gunna og litli Jón</i>	<i>Eystra–Horn</i>
b.	<i>Guðmundur góði</i>	<i>Fjallabaksleið syðri</i>

Eins og fram kom í (1) eru *Borgarfirðirnir* þrír. Auk hinna tveggja þekktu er sá þriðji lítill innfjörður úr *Arnarfirði*. Ekki er vitað til þess að ástæða hafi þótt til að greina þann fjörð frá hinum með sama nafni. Á hinn bóginn hefur *Borgarfjörður* við Faxaflóa, a.m.k. stundum, verið auðkenndur. Á Netinu eru nokkur dæmi um þágufallið *Borgarfirði syðri*. Í (6a) er eitt þeirra. Jafnframt fannst þágufallsdæmi með *syðra*, sbr. (6b). Ekkert dæmi fannst um nefnifallið *Borgarfjörður syðra*. Hér koma dæmin orðrétt af Netinu:

(6)	a.	Fögur dæmi um slíka ofurþetta birkikræðu eru Tunga í Hálsasveit, <i>Borgarfirði syðri</i> og Hrífunes í Skaftártungu. ⁷
	b.	... Ragnhildur okkar býr á Ausu í <i>Borgarfirði syðra</i> og við hin á <i>Borgarfirði eystra</i> er ekki að undra þó ... ⁸

En fjörðurinn er ekki aðeins tengdur suðrinu heldur líka vestrinu. Það sýna eftirfarandi dæmi. Í (7a) er þágufall með *vestri*, í b nefnifall með

⁶*Dyrhólar austari* og *vestari*, *Kirkjubær austari* og *Jökulsá vestari* eða *austari*, sjá textasafn *Órðabókar Háskólans*, <http://www.lexis.hi.is/corpus/leit.pl?allt=1>

⁷<http://heradsskogar.is/Apps/WebObjects/Skogur.woa/1/wa/dp?id=1000102-&wosid=zd8rD1OQbTNOJmbBYt25a0>; síðast skoðað 21. janúar 2008.

⁸http://www.samband.is/files/1700477823Kristjana_erindi.pdf; síðast skoðað 21. janúar 2008.

vestra en þágufall í c. En í d-dæminu er fjörðurinn nefndur sá stóri og sagður vera þar vestur:

- (7) a. Hjörtur ólst upp í *Borgarfirði vestri*.⁹
- b. Diddú gerir víðreist um helgina – *Borgarfjörður vestra*/Eskifjörður.¹⁰
- c. ... vil ég vísa til fleiri sem hafa sýnt skilning á þessu máli, t.d. fulltrúa úr *Borgarfirði vestra* ...¹¹
- d. Hennar gras eður hnappstöng var mér sýnd í *Borgarfirði stóra þar vestur*.¹²

Dæmin í (6) og (7) sýna greinilega tilhneigingu til að greina að Borgarfirðina tvo, þann við Faxaflóa og þann fyrir austan. Dæmin eru þó ekki mörg.

Jakob Jóh. Smári (1920:61) telur það ritmál að nota lausan greini með lýsingarorði á þann hátt sem sjá má í (8a) en dæmið í (8b) sé hins vegar talmál:

- (8) a. *Fagridalur hinn eystri*
- b. *Fagridalur eystri*

Hér er *eystri* lýsingarorð. Hvað sem skoðunum Jakobs á muninum á ritmáli og talmáli líður þá er lausi greinirinn, þ.e. ákveðnin, umframur þáttur og getur því fallið brott. Ákveðnin er fólgin í sjálfu nafnorðinu, hér örnefninu.

3 Miðstig lýsingarorða í sögulegu ljósi

3.1 Beyging miðstigs

Í fornu máli var beyging miðstigs lýsingarorða sú sem sýnd er í (9).

⁹<http://www.tonar.is/person.asp?cat=30&pers=47>; síðast skoðað 21. janúar 2008.

¹⁰http://www.fisis.is/index.php?option=com_content&task=view&id=139&Itemid=64; síðast skoðað 21. janúar 2008.

¹¹<http://www.althingi.is/altext/123/O3/r10125358.shtml>; síðast skoðað 21. janúar 2008.

¹²<http://www.hi.is/~mattsam/index.htm>. Á vefnum, sem tilheyrði Matthíasi Viðari Sæmundssyni, segir að textinn sé úr ritgerð séra Jóns Daðasonar, *Gandreið*, frá árinu 1660. Síðast skoðað 21. janúar 2008.

(9)		KARLKYN	KVENKYN	HVORUGKYN	
	et.	nf.	<i>breiðari</i>	<i>breiðari</i>	<i>breiðara</i>
		aukaf.	<i>breiðara</i>	<i>breiðari</i>	<i>breiðara</i>
	flt.	nf., þf.		<i>breiðari</i>	
		þgf.		<i>breiðurum</i>	
		ef.		<i>breiðari</i>	

Í eintölu hafði karlkyn sömu endingar og t.d. nafnorðið *bolti* en hvorugkynið hafði sömu beygingu og veik hvorugkynsorð eins og *auga*. Kvenkynið hafði sömu endingar og nafnorðið *gleði* og slík orð. Í fleirtölu var kynið afnumið. Þágufallið greindist frá hinum föllunum.

Nútímamálið er mun einfaldara: Endingarnar eru tvær, *-i* og *-a*, og er *a*-ið einungis í hvorugkyni eintölu. Beygingin er þessi:

(10)		KARLKYN/KVENKYN	HVORUGKYN
	et.	<i>breiðari</i>	<i>breiðara</i>
	flt.		<i>breiðari</i>

Samanburður á fornri og nýrri beygingu miðstigs í (9) og (10) leiðir í ljós að töluverðar breytingar hafa orðið frá forn máli til nútíðarmáls. Andstæðan *karlkyn/kvenkyn* hefur nú verið afnumin í eintölu. Formdeildin *fall* er alveg horfin. Hér verður að vitna til Eiríks Rögnvaldssonar (1990:94) sem segir að „til“ sé að miðstigið í karlkyni eintölu beygist eins og lýsingarorð í veikri beygingu og endi þannig á *-a* í aukaföllunum. Hann skýrir þetta þó ekki nánar. Þess má líka geta að gamla beygingin varðveitist í samböndum eins og í *meira/ríkara mæli* og tvö miðstigsorð geta haft *-um* endinguna í þágufalli, *fleirum* og *fyrrium*.¹³

Miðstig er markaðasta stig lýsingarorða í íslensku, sbr. Eirík Rögnvaldsson (1990:67). Það er sjaldgæfasta stigið og jafnframt sjaldgæfast í karlkyni skv. *Íslensku orðtíðnibókinni* (1991:1166–1171). Af föllunum er nefnifallið tíðast.

¹³Þágufallið *fleirum* er fornt mál, sbr. Halldór Halldórsson (1950:116–117). Það sama gæti líka átt við um *fyrrium*. Höskuldur Práinsson (1981:147–151) sýnir fram á að *fyrrium* getur hagað sér eins og lýsingarorð. Það má raunar heyra/lesa t.d. í fjölmiðlum þegar sagt er frá e-u sem hafi gerst í *fyrrium* lýðveldum Sovétríkjanna eða Júgóslavíu eða frá því að e-r *fyrrium* e-ð, t.d. ráðherra, hafi gert þetta eða hitt eða látið ógert.

3.2 Beygingarsagan – stiklað á stóru

Noreen (1923:298) segir að hin forna beyging miðstigsins hafi snemma farið að breytast, einkum í þágufalli fleirtölu. Skv. Guðrúnu Kvaran (2005:410) hélst beygingin óbreytt fram á 15. öld. Jón Helgason (1929:70) segir að í Nýja testamenti Odds (1540) sé miðstig venjulega beygt á sama hátt sem að fornu. Í Guðbrandsbiblíu er beygingin orðin að einhverju leyti eins og nú, sbr. Bandle (1956:320–323). Björn K. Þórólfsson (1925:91) segir að beygingin hafi líklega ekki orðið alveg eins og nútímamálsbeygingin fyrr en á 18. öld. Í 18. aldar málfræði Jóns Magnússonar (1997:133) er karlkyn eintölu þó beygt að fornum sið.¹⁴ Enda þótt áður tilvitnuð orð Noreens um að beygingin hafi snemma farið að breytast stendur það eftir að óskýrt er hvað átt er við með orðinu snemma. En það hefur tekið nokkrar aldir fyrir nýju beyginguna að festast í sessi.

4 Sitthvað um sérnöfn og notkun miðstigs lýsingarorða með þeim o.fl.

4.1 Um sérstöðu sérnafna

Saeed (2003:23–32) segir að í eðli mannanafna sé fólgin ákveðin tilvísun enda sé verið að vísa til einstaklinga (e. individuals), lifandi vera. Á hinn bóginn, segir Saeed, séu samnöfnin mengi myndað af stökum (e. sets of individuals) sem séu í eðli sínu ekki ákveðin heldur verði þau það vegna síns mállega umhverfis. Skoðanir van Langendonck (2007:51–52) eru mjög líkar. Hann leggur jafnframt áherslu á að sérnöfn séu „erki“-nafnorðin enda vísi þau til hluta eða persóna. Samnöfn hafi á hinn bóginn þann eiginleika í minna mæli enda sé í þeim fólgin rökyrðing sem sé framar öðru sagnlegs eðlis. Annað sem skiptir máli varðar m.a. fyrirframgefna forsendur, merkingu og ákveðni.

van Langendonck (2007:202) telur að staðarnöfn séu annar mikilvægasti flokkur sérnafna, gangi næst eiginnöfnum. Hann segir jafnframt að líkindin felist í sams konar setningafræðilegri hegðun en það

¹⁴Óhætt er að segja að mál Jóns Magnússonar komi hér nokkuð á óvart enda þótt vænlegast sé að fullyrða ekki um of. Þó læðist að sá grunur að stundum fyrni hann mál sitt og það hafi hann gert hér.

skilji þó á milli að staðarnöfnin séu notuð í forsetningarliðum en eiginöfnin ekki, a.m.k. ekki á sama hátt.

4.2 Miðstig með sérnöfnum

Vel er hugsanlegt að *eystra* eins og í þágufallinu *Borgarfirði eystra* sé forn beyging lýsingarorðs sem hefur varðveist, sbr. e-dæmið í (4). Hliðstæður má finna í beygingu annarra örnefna eins og t.d. *Syðri-Hóll* og *Minni-Núpur* þar sem fyrri liðurinn er formlega séð miðstig lýsingarorðs. Síðarnefnda bæjarnafnið verður beygt hér á eftir. Til samanburðar verður sýnd beyging á sama miðstigi með samnafni.¹⁵

(11)	A	B
nf.	<i>Minni-Núpur</i>	<i>minni maður(inn)</i>
þf.	<i>Minni-Núp/Minna-</i>	<i>minni mann(inn)/*minna</i>
þgf.	<i>Minni-Núpi/Minna-</i>	<i>minni manni(num)/*minna</i>
ef.	<i>Minni-Núps/Minna-</i>	<i>minni manns(ins)/*minna</i>

Eins og sjá má eru möguleikarnir tveir standi miðstigsformið með örnefni: Beygingin er gömul og ný. Á hinn bóginn er gamla beygingin útilokuð þegar samnafnið á í hlut. Þá er möguleikinn aðeins einn. Á sama hátt væri sagt að Magnús byggi á *Syðri-* eða *Syðra-Hóli* en bæjarhúsin stæðu á *syðri* hólnum, ekki **syðra*. Aftur eru möguleikarnir tveir á móti einum.

Athyglisvert er að skoða bæjarnafnið *Minni-Núpur* út frá merkingu. Í upphafi hefur *minni* í bæjarnafninu að öllum líkindum kallast á við *stóri* í bæjarnafninu *Stóri-Núpur*.¹⁶ Í nöfnunum hefur því falist samanburður. Það er hið sögulega viðhorf. En er svo enn? Samtímallega séð þarf ekki endilega svo að vera. Taka má dæmi. Enda þótt bærinn hefði heitið **Litli-Núpur* eða **Fagri-Núpur* og þótt í því hefði kannski falist samanburður í upphafi þá er ekki þar með sagt að sá þáttur eða sú viðmiðun sé enn lifandi. Þvert á móti má segja að samanburðarmerkingin sé horfin og hvort bæjarnafn um sig geti lifað án hins.¹⁷ Bærinn *Minni-Núpur* heitir nú einfaldlega svo og forn tengsl

¹⁵Þar sem miðstig með kvenkyns og hvorugkynsorðum í eintölu hefur ekkert breyst þá leiðir það af eðli máls að beygingardæmi sem hér verða sýnd eru öll í karlkyni eintölu.

¹⁶Bær með þessum nöfnum eru nú í Skeiða- og Gnúpverjahreppi en áður í Gnúpverjahreppi, sbr. bæjatal á vef Stofnunar Árna Magnússonar í íslenskum fræðum.

¹⁷Svona andstaða er þó ekki nauðsynleg. Í Fljótsdalshreppi er bærinn *Litla-Grund*.

geta þess vegna löngu verið horfin í mörgum skilningi. Þannig takast hið sögulega og samtímalega viðhorf á. Á hinn bóginn er samanburðurinn augljós þegar *minni maðurinn* á í hlut.

4.3 Um áhrifsbreytingar, málfræðilega sérstöðu örnefna o.fl.

Málfræðingar hafa löngum beint sjónum sínum að sérnöfnum, jafnt eiginnöfnum sem örnefnum, enda geta verið fólgnar í þeim mikilsverðar upplýsingar um málið, þróun þess og sögu. Það er t.d. vel þekkt innan tungumála eins og fræðast má t.d. um hjá Kuryłowicz (1973:185) að beyging sérnafns og samsvarandi samnafns er ekki alltaf eins. Í því sambandi er fróðlegt að líta til hugmynda Kuryłowicz (1947) um áhrif og eðli áhrifsbreytinga, t.d. innan beygingarkerfisins. Með þessu er vísað til svonefndra „lögumála“ sem hafa verið kennd við hann. Skv. því fjórða varðveita sérnöfn, örnefni eða eiginnöfn, oft það fornlega, hafi orðið breytt beygingu sinni en á hinn bóginn sýni samnafnið það nýja.¹⁸ Þannig er nýja formið í aðalhlutverki sem samnafn en það gamla í aukahlutverki sem sérnafn og því þrengra. Hér standast því á form og hlutverk. Þetta votta fjölmörg íslensk dæmi, sbr. t.d. þágufallsformin *Björgu* af *Björg* (eiginnafn) og *björg* af *björg* (samnafn). Föst orðasambönd af ýmsum toga haga sér eins og sérnöfnin. Í orðtakiinu *eiga við rammann reip að draga* er gamla formið *reip* varðveitt; óhugsandi er að nota *reipi*, það nýja.¹⁹ Fjórða lögmálið er þó ekki algilt enda hefur það verið gagnrýnt af ýmsum, m.a. sjálft nafnið, sbr. Collinge (1985:250). Eignarfallið *Björns* af *Björn* vottar þetta: Þar er *Björns* það

Skv. bæjatali er þar enginn bær með nafninu Grund, hvorki einu sér né með einhverjum forlið, sbr. <http://www.ornefni.is>. Í eyðibýlaskrá Halldórs Stefánssonar (1970:179–180) eru heldur engar heimildir um eyðibýli með Grundarnafni á þessum stað. Í nafninu *Litla-Grund* fólst engin andstöðumerking, einungis lýsing sem er samofin nafninu: lítil grund. Í sjálfu sér hefði ekkert mælt því mót að bærinn hefði heitið *Minni-Grund*, einungis bitamunur, ekki fjár. Þess má geta að *Minni-Grund* er til en ekki sem bæjarnafn.

¹⁸Skv. Collinge (1985:249) hljóðar þetta svo á ensku:

Given a morphological derivation resulting in two differentiated forms, the derived form takes over the primary function and the old forms is reserved for secondary function.

¹⁹Niðurstaða Aðalsteins Eypórssonar (2000:13) um þágufallið *htifi* í samböndum og merkingarsviðum sem hann kallar *dativus criminalis* er í raun sú sama. Hér er gamla formið varðveitt í þrengra hlutverki en ella.

nýja en samnafnið *björn* varðveitir það gamla, *bjarnar*, þvert á það sem lögmálið spáir; hins vegar jöfnum höndum *Sveinbjörns* og *Sveinbjarnar* af *Sveinbjörn*.

Í íslensku er nefnifallið ómarkað, sbr. t.d. Eirík Rögnvaldsson (1990:63–65), enda er það algengasta fall samnafna almennt; það staðfesta tíðnitölur í *Íslenskri orðtíðnibók* (1991:1156–1157) svo að ekki verður um villst. Skv. þessu er nefnifallið grunnmynd, sbr. Kuryłowicz (1968:75). Örnefni haga sér að ýmsu leyti á annan hátt eins og m.a. má fræðast glöggt um hjá Haraldi Bernharðssyni (2004:28–32). Í þessu sambandi er vert að fylgja dæmi Haralds og vísa til orða Mańczak (1958:388–401) sem segir að sé sama orðið notað bæði sem samnafn og örnefni varðveiti þau föll örnefnisins sem tákna dvöl á stað eða hreyfingu frá stað fornlegri myndir en aðrar fallmyndir og samsvarandi samnafn. Þetta má sjá í þágufallsdæminu *Hóli* af *Hóll* andspænis *hól-Ø* af *hóll*.²⁰ Jafnframt hefur Mańczak ályktað sem svo að áhrifsbreytingar gangi í aðra átt hjá samnöfnum en örnefnum/sérnöfnum. Í einni „tilhneingingu“ sinna (nr. 9) lýsir hann því hvernig staðarfall hafi fremur áhrif á önnur föll innan eins og sama beygingardæmis en öfugt. Skv. *Íslenskri orðtíðnibók* (1991:1156–1157) má sjá að þágufall er langalgengasta fall örnefna eða 56,2%.²¹ Í ljósi þess sem rakið hefur verið og með vísun til Tiersma (1982:843) um sérmörkun fallmynda eftir merkingarsviðum má því líta svo á að þágufall sé grunnmynd örnefna, hið ómarkaða fall, enda hefur það mesta orðasafnsstyrkinn, sbr. Bybee (1985). Í ljósi alls þessa ætti það því að hafa mest áhrif.²²

Horfum nú til íslensku. Þar getur þágufall táknað bæði dvöl og hreyfingu:

- (12) a. X er á *Borgarfirði* núna.
b. X fer frá *Borgarfirði* á morgun.

Fræðilega er hægt að gera ráð fyrir því að *eystra* með nefnifallinu *Borg-*

²⁰Skylt er að geta þess að sérnafnið *Hóll* hefur ekki alltaf þágufallsendinguna *-i*. Hins vegar hefur samnafnið hana aldrei nema þá í samsetningum eins og *sjónarhóll* en það orð er (nánast) alltaf notað í óeiginlegri merkingu í föstu sambandi. Það sama á líka t.d. við um orðið *stóll*, sbr. sitja á *fríðarstóli*.

²¹Í bókinni kemur líka fram að samsvarandi dæmi um eignarfall er 17,1%, þolfall 16,4% og nefnifall 10,4%.

²²Það skal tekið fram að Haraldur Bernharðsson (2004:28–32) ræðir flestar þær skoðanir og vísar til sömu fræðimanna og nefndir hafa verið hér í 4.3. Hann er þó ekki að fjalla um þetta tiltekna mál.

arfjörður eystra, sbr. b-dæmið í (4), sé miðstig lýsingarorðs orðið til við áhrifsbreytingu frá þágufalli eintölu þar sem *a*-endingin sýndi forna beygingu. Hvort það er líklegt er svo annað mál. En *eystra* í nefnifallinu *Borgarfjörður eystra* væri sambærilegt við nöfn eins og t.d. *Breiðafjörður* og *Utanverðunes* þar sem aukafallsmynd hefur orðið ofan á í hvoru nafni fyrir sig.

Nú er eðlilegt að spurt sé hvort nefnifallsmyndin *Minna-Núpur í staðinn fyrir *Minni-Núpur* sé ekki eðlileg og rökrétt framhald af því sem fram hefur komið. Engin dæmi hafa fundist. Fræðilega mælir ekkert gegn því í sjálfu sér. En enda þótt greinarhöfundurinn finnst dæmið útilokað skortir sannfærandi rök. Því má þó ekki gleyma að staða miðstigsins hér er ólík því sem er í *Borgarfjörður eystra*; í fyrri tilvikinu kemur það á undan nafnorðinu, í hinu á eftir. Hins vegar er staða miðstigsins sú hin sama og veika lýsingarorðsins í upphafi í *Breiðafjörður*. Svo hefur það gerst að í orðinu *Breiðafjörður* hafa lýsingarorðið í aukafalli og nafnorðið lexíkalíserast sem ein órjúfandi heild.²³

4.4 Hliðstæður

Dæmi, ekki þó mörg, hafa fundist um miðstig með eiginnöfnum manna og dýra þar sem lýsingarorðið beygist að fornum sið. T.d. talar Páll Ólafsson (1984:162) um *yngra Rauð* í alþekktu stöku og Þorsteinn Helgason (1996:67) er fornlegur þegar hann ræðir um bræður sem báðir hétu Jón, *Jón yngra* og *Jón eldra*. Enda þótt hér gæti hugsanlega áhrifa af eldri texta þá ganga gömlu miðstigsformin vel í nútímamáli.

Það er vel þekkt í fjölmörgum tungumálum eins og fram kemur t.d. hjá Croft (2003:205) að orð um „órjúfanlega eign“ (e. inalienable possession) hafi ákveðna málfræðilega sérstöðu. Slíkt kemur í sjálfu sér ekki á óvart. Um er að ræða „varanlegt samband“ (e. permanent relationship) svo að notað sé orðalag frá Croft (2003:205), þ.e. samband á milli heildarinnar og hluta hennar; þetta samband er jafnframt órjúfanlegt og því nánara en það sem ekki er varanlegt og það sem er rjúfanlegt. Meðal þess sem Croft telur að falli undir órjúfanlega eign eru orð um líkamann og fjölskylduvensl. Slík orð eru „merkingarlega

²³Önnur skýring er vissulega möguleg eins og hinn ókunni yfirlasari bendir á. Fram kemur hjá Alexander Jóhannessyni (1929:22–23) að *a*-ið í *Breiðafjörður* sé upprunalega tengihljóð.

bundin" í þeim skilningi að þau standa aldrei ein heldur eru þau alltaf föst, bindast alltaf „eiganda" sínum með öðru orði eða undanfara í setningu. Með slíkum orðum getur miðstig lýsingarorða beygst á fornan hátt.²⁴

5 Lokaorð

Í inngangi var lögð á það áhersla að tilgangur greinarinnar væri sá einn að skýra út eðli orðsins/orðmyndarinnar *eystra* í sambandi við Borgarfjörð, þ.e. hvort um væri að ræða miðstig lýsingarorðs eða atviksorð.

Öll eiginnöfn eru í eðli sínu ákveðin. Miðstig lýsingarorða getur, auk nútímamálsbeygingar, beygst á fornan hátt með slíkum orðum, sbr. *Minna-Núp* í (11) í 4.2, sbr. líka *Borgarfjörð eystra*. Kostirnir eru því tveir. Sé samsvarandi nafnorð á hinn bóginn samnafn beygist miðstigið aðeins skv. nútímabeygingu.

Flest miðstigsformanna sem rætt hefur verið um eru án frumstigs. Sum miðstigsorðanna eru jafnvel án samanburðarmerkingar heldur eru þau kannski miklu fremur andstæðumerkingar.

Í (6) og (7) í öðrum kafla voru sýnd nokkur dæmi þess að að Borgarfirðirnir tveir, annar fyrir austan, hinn vestanlands, væru aðgreindir. Óhætt er að fullyrða að í daglegu tali er staðsetning hins síðarnefnda Borgarfjarðar (nánast) aldrei gefin til kynna. Hann er hið sjálfgefna. Það sama á við um Hellisheiði litlu austar. En í fréttum og frásögnum, a.m.k. þeim sem teljast í einhverjum skilningi opinberar (og samdar syðra), er ekki aðeins að talað sé um eitthvað sem tengist *Borgarfirði eystri/eystra* heldur líka *Hellisheiði eystri/eystra*. Í báðum tilvikum er *eystri* miðstig lýsingarorðs, sbr. líka (4) og (9), og getur ekki verið annað. Munurinn á *eystra* í *Borgarfirði eystra* og *Hellisheiði eystra* er sá að í því síðarnefnda er *eystra* einungis atviksorð enda nafnorðið kvenkyns. Í því fyrra eru möguleikarnir hins vegar tveir eins og áður hefur verið rakið. Þess má líka geta að á Netinu (21. janúar 2008) voru tæplega sjö hundruð dæmi (mörg þó væntanlega tvítekin) um *Hellisheiði eystri* en innan við tug um *Hellisheiði eystra* (og öll í aukaföllum). Dæmafjöldinn og/eða fæðin segja sína sögu um það hvaða skilning

²⁴Þessum þætti málsins verða gerð skil í sérstakri grein um miðstigið og notkun þess.

menn leggja í orðin. En hvernig svo sem menn vilja greina orðmyndirnar og hvað sem menn telja „rétt“ þá er ljóst að tilhneigingar gætir til þess að greina staðina að. Hún felst í því að marka annan staðinn en líta á hinn sem ómarkaðan og sjálfgefinn. Hver og einn getur svo lagt sinn skilning í það hvernig sú viðmiðun er fengin.²⁵

Niðurstaðan er sú að flest bendir til þess að málnotendur kjósi að líta á *eystri* í samböndum eins og t.d. *Borgarfjörður eystri* eða *Hellisheiði eystri* sem fallorð, þ.e. lýsingarorð. Sem slíkt er staða þess eðlileg: Það kveður nánar á um nafnorðið sem það stendur með og saman mynda þau samsettan nafnlið. Það á síður við um nafnorðið og atviksorðið enda hlutverk atviksorðsins auðvitað annað en lýsingarorðsins. En vegna þeirrar rökréttu heildar sem lýst var kjósa menn yfirleitt að sambeygja orðin enda það eina eðlilega frá setningafræðilegum sjónarhóli.

En svo er margt málskynið sem sinnið og ekki er um það að fást þótt *eystra* sé atviksliður í málkennd sumra. En þótt málkenndin sé lamin með lurk þá leitar hún út um síðir. Hjá flestum.

Heimildir

- Aðalsteinn Eyþórsson. 2000. *Dativus criminalis? Orðhagi. Afmælis-kveðja til Jóns Aðalsteins Jónssonar 12. október 2000*, bls. 7–13. Reykjavík.
- Alexander Jóhannesson. 1929. *Die Komposita im Isländischen*. Reykjavík. Rit Vísindafélags Íslendinga IV.
- Annálar 1400–1800*. 1922–1927. Fyrsta bindi. Hið íslenska bókmenntafélag, Reykjavík.
- Árni Magnússon. 1990. *Jarðabók Árna Magnússonar og Páls Vídalíns. Fylgiskjöl*. 1990. Gunnar F. Guðmundsson sá um útgáfuna. Hið íslenska fræðafélag, Reykjavík.
- Bandle, Oscar. 1956. *Die Sprache der Guðbrandsbiblía*. Ejnar Munksgaard, Kopenhagen.

²⁵Dæmi um viðmiðun af þessum toga er t.d. *Flatey á Skjálfanda* og *Flatey á Breiðafirði*. Óhætt er að fullyrða að sú síðarnefna er hin ómerкта og sjálfgefna í máli langflestra og því er staðsetningunni oftast en ekki, kannski oftast, sleppt. Það á hins vegar ekki við um þá fyrrnefndu nema þá hjá þeim sem búa í námunda við eða eru í sérstökum tengslum við eyjuna.

- Björn S. Stefánsson. 2002. Drepið á örnefni. *Morgunblaðið*, 38. tbl., 90. árg., bls. 49.
- Björn K. Þórólfsson. 1925. *Um íslenskar orðmyndir á 14. og 15. öld og breytingar þeirra úr fornmalinu*. Með viðauka um nýjungar í orðmyndum á 16. öld og síðar. Fjelagsprentsmiðjan, Reykjavík.
- Bybee, Joan L. 1985. *Morphology. A Study of the Relation between Meaning and Form*. John Benjamins, Amsterdam.
- Collinge, N. E. 1985. *The Laws of Indo-European*. John Benjamins, Amsterdam, Philadelphia.
- Croft, William. 2003. *Typology and Universals*. Second edition. Cambridge University Press, Cambridge.
- Eiríkur Rögnvaldsson. 1990. *Íslensk orðhlutafræði*. Kennslukver handa nemendum á háskólastigi. 4. útgáfa. Málvísindastofnun Háskóla Íslands, Reykjavík.
- Guðrún Kvaran. 2005. *Orð*. Handbók um beygingar- og orðmyndunarfræði. Almenna bókafélagið, Reykjavík.
- Halldór Halldórsson. 1950. *Íslensk málfræði handa æðri skólum*. Ísafoldarprentsmiðja, Reykjavík.
- Halldór Stefánsson. 1970. Fornbýli og eyðibýli í Múlasýslum. *Múlaþing* 5:172–187.
- Haraldur Bernharðsson. 2004. Um Moldhaugnaháls út í Fjósa og Fjörður. Af áhrifsbreytingum í nokkrum fleirtöluörnefnum. *Íslenskt mál* 26:11–48.
- Höskuldur Práinsson. 1981. Íranskeisari og íslenskt mál. *Íslenskt mál* 3:147–151.
- Íslensk orðtíðnibók*. 1991. Jörgen Pind ritstjóri, Friðrik Magnússon, Stefán Briem. Orðabók Háskólans, Reykjavík.
- Jakob Jóh. Smári. 1920. *Íslensk setningafræði*. Bókaverzlun Ársæls Árnasonar, Reykjavík.
- Jón Helgason. 1999. *Málið á Nýja testamenti Odds Gottskálkssonar*. Málvísindastofnun Háskóla Íslands, Reykjavík.
- Jón Magnússon. 1997. *Grammatica islandica. Íslensk málfræði*. Jón Axel Harðarson gaf út. Málvísindastofnun Háskóla Íslands, Reykjavík.
- Kuryłowicz, Jerzy. 1947. La nature des procès dits analogiques. *Acta Linguistica* 5 :15–37.

- Kuryłowicz, Jerzy. 1968. The Notion of Morpho(pho)neme. Í: Winfred P. Lehmann og Yakov Malkiel (ritstj.): *Directions for Historical Linguistics*. A Symposium, bls. 65–81. University of Texas Press, Austin.
- Kuryłowicz, Jerzy. 1973. La position linguistique du nom propre. *Esquisses linguistiques*. I, bls. 182–192. Wilhelm Fink Verlag, München.
- Mańczak, Witold. 1958. Tendances générales des changements analogiques. *Lingua* 7:387–420.
- Noreen, Adolf. 1923. *Altisländische und altnorwegische Grammatik (Laut- und Flexionslehre)*. Vierte vollständig umgearbeitete Auflage. Verlag von Max Niemeyer, Halle (Saale).
- Páll Ólafsson. 1984. *Kvæði*. Fyrra bindi. Sigurborg Hilmarsdóttir gaf út. Skuggsjá, Hafnarfirði.
- Saga Borgarfjarðar eystra*. 1995. Ritstjóri: Magnús H. Helgason. [Höfundar:] Magnús H. Helgason, Ármann Halldórsson, Sigríður Eyjólfsdóttir og Sigurður Óskar Pálsson. Söguhópurinn, Borgarfjörður eystra.
- Saeed, John I. 2003. *Semantics*. Second edition. Blackwell, Oxford.
- Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum*: <http://www.arnastofnun.is>. Gagnasöfn: a) Ritmálssafn. b) Textasafn. c) Bæjatal.
- Tiersma, Peter Meijes. 1982. Local and General Markedness. *Languages* 58 :832–849.
- van Langendonck, Willy. 2007. *Theory and Typology of Proper Names*. Mouton de Gruyter, Berlin, New York.
- Vigfús Ingvar Ingvarsson. 2006. Borgarfjörður eystra. *Morgunblaðið*, 336. tbl., 94. árg., bls. 75.
- Þorsteinn Helgason. 1996. *Stórtíðinda frásögn. Heimildir og sagnaritun um Tyrkjaránið á Íslandi árið 1627*. Magistersritgerð í sagnfræði við Háskóla Íslands.

Keywords

historical morphology, analogy, the comparative degree of adjectives, place names

Abstract

'In Borgarfirði (dat.) *eystri* – in Borgarfirði *eystra*. Which part of speech is *eystra*?

The purpose of this paper is to explain to which word class *eystra* with Borgarfjörður e.g. in dat. Borgarfirði *eystra*, belongs? Is it an adjective, the comparative form showing an old declensional form in the oblique case, or an adverb? Both explanations make sense. On the other hand, *eystri* can only be the comparative form of adjectives in the modern declension which had established itself in the 18. century at the very latest.

As already said, both explanations of *eystra* are possible but the former one gets support from many parallelisms in Icelandic where the old declensional form *can* be used in the oblique cases or not, so there are two possibilities. On the other hand, in the comparative degree form with all ordinary nouns, the development has not been the same because there is only one possibility. The adjectives in question are very few; they are all in the comparative and, as a matter of fact, their positive form is nearly always lacking.

All these morphological developments are analyzed and described i.a. in the light of theories of analogical change proposed by Kuryłowicz and Mańczak, as well as theories of the place of place names among proper names.

Margrét Jónsdóttir
 Íslensku- og menningardeild Hugvísindasviðs Háskóla Íslands
 Árnagarði v/Suðurgötu
 IS-101 Reykjavík
 mjons@hi.is

Ritdómur

Haraldur Bernharðsson

Sigurður Jónsson. 2007. *Det vilda tänkandet och det kultiverade. Isländsk fackspråklig språkvård med tyngdpunkt på första hälften av 1900-talet*. Acta Wasaensia 184. Språkvetenskap 34. Universitas Wasaensis, Vaasa. 190 bls.

Meginmarkmiðið með þessari rannsókn er að greina þau öfl sem verka að hafa á málstýringu í fagmáli á Íslandi (bls. 10). Sjónum er einkum beint að tímabilinu frá aldamótunum 1900 fram á miðja tuttugustu öld en það var tími mikilla samfélagsbreytinga og tækniframfara. Fjöldi tækninýjunga kallaði á nýjan orðaforða en jafnframt var íslenska að verða þjóðtunga sjálfstæðrar þjóðar. Óhætt er því að segja að iðorðastarf á þessu tímabili sé bæði verðugt og spennandi rannsóknarefni.

Tveimur rannsóknarspurningum er lýst í upphafi (bls. 21 en einnig 10):

1. Hvað réð því að einstaklingar tóku að hafa afskipti af iðorðasmíð?
2. Hvers vegna voru húmanistar fremur en iðnaðarmenn og raunvísindamenn þar í fararbroddi?

Rannsókninni er öðru fremur ætlað að leita svara við þessum spurningum.

Þrjú tímabil í íslensku iðorðastarfi á tuttugustu öld

Höfundur skiptir íslensku iðorðastarfi á tuttugustu öld í þrjú tímabil (bls. 22–26): hið fyrsta frá um 1907 til 1927, annað frá 1952 til 1965 og hið þriðja frá 1980.

Við upphaf fyrsta tímabilsins, um 1907–1927, var þess minnst að hundrað ár voru liðin frá fæðingu Jónasar Hallgrímssonar en í kjölfar þess varð mikil vakning í málfræfnum á Íslandi. Ýmis stórmerk tímamót urðu einnig um þetta leyti, svo sem heimastjórn 1904, Reykjavík komst í símasamband við útlönd 1906, skólaskylda allra tíu til fjórtán ára barna var tekin upp 1907, Háskóli Íslands stofnaður 1911 og loks fögnuðu Íslendingar fullveldi 1918. Þetta er athyglisverður tími í sögu tungumálsins því að um þetta leyti er tungumálið að verða að þjóðtungu sjálfstæðrar þjóðar. Samfara skólaskylda og kerfisbundinni móðurmálskennslu vöknudu óhjákvæmilega spurningar um hvaða málviðmið skyldi nota. Hvers konar mál átti að kenna í skólunum? Hvers konar mál átti að nota í hinum nýju stofnunum landsins, eins og til dæmis háskólanum? Samskipti við útlönd jukust á þessum tíma og fjölmargar tækninýjungar bárust til landsins, svo sem sími og rafmagn sem áttu drjúgan þátt í að gjörbreyta lífnaðarháttum þjóðarinnar. Þessar nýjungar kröfðust nýrra orða. Verkfræðingafélag Íslands setti á fót orðanefnd árið 1919 og starfaði hún til ársins 1927. Nefndin naut stuðnings ýmissa samtaka og því fjallaði hún um orðaforða af ýmsum sviðum. Nefndin birti meðal annars listann *Orð úr viðskiftamáli* í *Morgunblaðinu* 1926 og *Íðorðasafn* 1928.

Annað tímabilið í íslensku íðorðastarfi, að mati höfundar, er frá 1952 til 1965. Árið 1951 lagði menntamálaráðherra fram á Alþingi frumvarp um Akademíu Íslands sem hafa skyldi forystu um allt það er varðaði rækt íslenskrar tungu. Frumvarpið náði ekki fram að ganga en stórt skref var engu að síður stigið því að á fjárlögum ársins 1952 var í fyrsta sinn sérstök fjárveiting til íðorðastarfs og markar það upphaf annars tímabilsins. Orðabókarnefnd Háskólans hafði starfið með höndum og gaf út fjögur bindi með nýyrðum á árunum 1953–56 (*Nýyrði I–IV*) og *Tækniorðasafn* árið 1959. Íslensk málnefnd var stofnuð 1964 og árið 1966 tók nýr maður við formennsku en sá var jafnframt forstöðumaður Orðabókar Háskólans. Síðan segir (bls. 25): „Med dessa förändringar kan man säga att nästan allt terminologiarbete upphörde i landet. Det terminologiska arbetet låg inte inom föreståndarens intresseområde förutom att han dessutom var föreståndare för en annan inrättning.“ Umræddur formaður og forstöðumaður er ekki nefndur á nafn hér en átt mun við Jakob Benediktsson og markar upphaf formennsku hans endalok annars tímabilsins. Sú greining höfundar að lægð í íðorðastarfi á þessum tíma stafi af áhugaleysi for-

mannsins (fyrri formaður hafði sömuleiðis gegnt öðru starfi jafnframt formennskunni) kann að vera rétt en hætt er við að lesendur spyrji sig hvort ekki hafi fleiri þættir komið til, svo sem ónóg fjárveiting til nefndarinnar eða ef til vill mat á starfi áráanna á undan. Hér hefði til að mynda verið gagnlegt að fá greiningu á viðtökum og áhrifum *Nýyrða* I–IV (1953–56) en reyndar er þar ef til vill komið út fyrir tímamörk þessarar rannsóknar.

Þriðja tímabilið hófst um 1980 að mati höfundar (bls. 25). Nýr formaður tók við Íslenskri málnefnd 1978 sem var áhugasamur um málrækt og nýyrðasmíð. Formaðurinn er ekki nafngreindur hér en átt mun við Baldur Jónsson. Í kjölfarið var nefndarmönnum fjölgað úr þremur í fimm, fjárveitingar til nefndarinnar auknar svo að unnt var að ráða starfsmann. Ný lög um Íslenska málnefnd tóku gildi 1985 og var þar meðal annars kveðið á um stofnun Íslenskrar málstöðvar sem vera skyldi skrifstofa nefndarinnar. Við þessar breytingar færðist mikill kraftur í íslenskt iðorðastarf.

Straumar og stefnur að baki iðorðastarfi

Höfundur ræðir ferns konar hugmyndafræði sem líklegt má telja að hafi haft áhrif á umræðu um málrækt og iðorðastarf á Íslandi á fyrri hluta tuttugustu aldar (bls. 26–51):

Þjóðernishyggja (sæ. *nationalism*): Tungumálið gegnir oft veigamiklu hlutverki í skilgreiningu þjóðar og velferð tungumálsins er talin nátengd eða jafnvel eiga þátt í velferð og sjálfstæði þjóðarinnar. Sjálfstæðri þjóð var nauðsynlegt að geta rætt um allt milli himins og jarðar á þjóðtungunni og þar voru tækninýjungar ekki undanskildar. Kröftugt iðorðastarf var því mjög í anda þjóðernishyggju (bls. 26–37). Þjóðernishyggjan var þó í samkeppni við *alþjóðahyggju* (sæ. *internationalism*), eins og höfundur bendir á (bls. 46–51).

Fornfræðahyggja (sæ. *filologism*): Málrækt þar sem áhersla er lögð á að nýta erfðaorð (eða orðhluta úr þeim) til að auðga nútímamálið (bls. 37). Í orðanefnd Verkfræðingafélagsins sátu bæði Guðmundur Finnbogason og Sigurður Nordal sem mjög unnu fornum fræðum. Rakin eru dæmi úr tillögum orðanefndarinnar í *Orðum úr viðskiftamáli* (1926) þar sem innlendur efniviður er óspart notaður til orðmyndunar og lítið ber á aðlögun erlendra orðstofna (bls. 42–44). Meðal dæma eru ávaxta- og grænmetisorðin *þjúgaldin*, *eiraldin*, *glóaldin*, *granaldin*,

gulaldin, gullaldin, rauðaldin og *tröllepli* en einnig tillögur eins og *ym-an* fyrir *píanó*, *milska* fyrir *súkkulaði*, *svertingi* fyrir *lakkrís* og *bretaveig* fyrir *vískí*. Umfjöllunin hér er bundin við *Orð úr viðskiftamáli* (1926) og margt í orðalistunum á bls. 42–44 er beinlínis brostlegt. Höfundur bendir á (bls. 45) að aðeins eitt af nýmynduðu orðunum í síðasta listanum (um efni og klæði á bls. 44) sé notað í nútímamáli (*gluggatjald*) og lesandi á erfitt með að verjast þeirri hugsun að þessi aðferð hafi reynst með öllu árangurslaus. Það er þó vitanlega fjarri öllum sanni. Hægur vandi er að finna dæmi af þessum toga sem ekki hafa náð fótfestu í málinu en alkunn eru einnig orð eins og *sími* og *útvarp* sem væntanlega voru lögð til í anda umræddrar fornfræðahyggju. Umræðan um orðmyndun í anda fornfræðahyggju virðist því óþarflega þröng og einhliða. *Hreintunguhyggja* (sæ. *purism*) er stuttlega rædd á bls. 45 en höfundur kemst að þeirri niðurstöðu að hún skarist svo mjög við fornfræðahyggjuna að ekki sé ástæða til að gera á þeim sérstakan greinarmun.

Lýðræðishyggja (sæ. *demokratism*) í málrækt einkennist af umburðarlyndi og miðar að opnu máli sem ekki skapar múra á milli ólíkra þjóðfélagshópa. Gríski heimspekingurinn Platón hugsaði sér lýðræði þar sem heimspekingarnir væru upplýstir leiðtogar fjöldans og höfundur bendir á að íslenskir menntamenn, ekki síst Sigurður Nordal, hafi séð sjálfa sig í þessu hlutverki heimspekinganna. Í samræmi við þessa hugsun skyldi hópur menntamanna leiða málrækt og íðorðastarf og hún birtist líka í því að prófessorarnir Guðmundur Finnbogason og Sigurður Nordal eru fengnir til að taka sæti í orðanefnd Verkfræðingafélagsins og urðu þegar leiðandi í því starfi (bls. 45–46).

Málrækt, fagmál og íðorðastarf

Í kaflanum *Språkvård, fackspråk och termarbete* (bls. 52–103) rekur höfundur fyrst helstu atriði úr sögu íslenskrar málræktar fram á tuttugustu öld og ræðir meðal annars orðanotkun höfundar Fyrstu málfræðiritgerðarinnar, málhreinsunarhugmyndir Arngríms lærða, Lærdómslistafélagið, Bessastaðaskóla, Rasmus Rask og Bókmenntafélagið, Fjölnismenn og loks íðorðastarf á fyrri hluta tuttugustu aldar. Umræðan um íðorðastarfið er reyndar að nokkru leyti endurtekning á því sem áður var fram komið. Þess er getið þarna að Einar Benediktsson,

skáld og ritstjóri, hafi verið einna fyrstur til að vekja máls á stofnun orðanefndar en ekkert varð þó úr framkvæmd.

Hlutverk fjölmiðla í málrækt er líka rætt (bls. 66). Getið er viku- legra málfarsdálka Gísla Jónssonar í *Morgunblaðinu* síðustu tvo áratugi tuttugustu aldar, reyndar án þess að Gísli Jónsson sé nefndur á nafn. Þá er stuttlega rætt um hlutverk Ríkisútvarpsins og getið íslensku- kennslu Björns Guðfinnssonar. Ástæða hefði verið til að geta einnig þáttarins *Daglegt mál* sem útvarpað var áratugum saman og hafði ef- laust mikil áhrif á umræðu um móðurmálið. Einnig þáttarins *Íslenskt mál* þar sem starfsmenn Orðabókar Háskólans ræddu og spurðust fyr- ir um ýmis svið orðaforðans. Hann átti örugglega þátt í að vekja og viðhalda áhuga margra á máli og orðanotkun. Þá hefur málfarsráðu- nautur starfað á Ríkisútvarpinu um nokkra hríð og hefur Ríkisútvarpi- ð skráða málstefnu sem gjarna hefði mátt geta. Fjölmiðlar hafa allmik- il áhrif á orðanotkun. Sjónvarpið tók snemma orðið *skjár* upp á arma sína og ef rétt er munað var þar um skeið sérstakur dagskrárliður sem hét *Á skjánum*. Eftalust er að sjónvarpið átti mikinn þátt í því að orðið *skjár* náði fótfestu í málinu og ýtti til hliðar orðinu *skermur*.

Rækilega er lýst deilum um orðafar í sjómannamáli snemma á tutt- ugustu öld (bls. 70–82) og er það afar áhugaverður kafli. Sveinbjörn Egilson (barnabarn Sveinbjarnar Egilssonar rektors) sendi árið 1906 frá sér bókina *Leiðarvísir í sjómennsku* en þar kveðst hann nota margt orða af erlendum uppruna enda sé ábyrgðarleysi að tefla fram nýj- um orðum í stað orða sem þegar eru í notkun (bls. 72–73). *Leiðarvís- ir* hlaut harða gagnrýni fyrir orðanotkun en síðar starfaði Sveinbjörn með orðanefnd Verkfræðingafélagsins þar sem Guðmundur Finn- bogason og Sigurður Nordal áttu einnig sæti. Tilefnið var ekki síst orðasmíð vegna laga um öryggismál sjómanna sem samþykkt voru 1922. Þetta samstarf stóð þó ekki lengi og hætti Sveinbjörn að sækja fundi nefndarinnar án þess að skýringar á því megi finna í fundar- gerðarbók en líklegt má teljast að það hafi verið vegna ágreinings um orðasmíð. Árið 1925 kom út eftir Sveinbjörn *Handbók fyrir íslenska sjó- menn* og hirðir hann þar lítt um nýyrði orðanefndarinnar og heldur að mestu leyti fast við orðaforðann úr *Leiðarvísi* frá 1906. Þessi ágreining- ur braust út í allhvössum blaðaskrifum, einkum á milli Sveinbjarnar og Guðmundar Finnbogasonar en aðrir blönduðu sér einnig í málið. Þeim rökum var meðal annars teflt fram að sjómenn væru vanir þeim orðaforða sem nú væri í notkun, þótt erlendur væri að uppruna, og

hættuspil gæti verið að hrófla við honum og rugla menn í ríminu með nýjum orðum; á hættustund til sjós mætti ekki skapast misskilningur vegna orðanotkunar.

Deilan um sjómannamálið lýsir ákveðnum grunnvanda sem oft hlýtur að koma upp í iðorðastarfi: árektur hagnýtissjónarmiða og hreinleikahugsjónarinnar. Deilan snerist um orðaforða sem sjómenn voru vanir og notuðu við dagleg störf sín, stundum við mjög erfiðar og hættulegar aðstæður. Annars vegar voru sjómennirnir (eða fulltrúar þeirra) sem notuðu orðaforðann. Hins vegar voru málræktarmenn úr menntastétt sem ekki stunduðu sjómennsku og höfðu væntanlega litla sem enga reynslu af henni en höfðu aftur á móti háleitar hugmyndir um hreinleika tungumálsins. Hér urðu hinir síðarnefndu að lúta í lægra haldi en, eins og höfundur bendir á (bls. 82), lifði málstefna þeirra áfram. Þessar deilur (og aðrar áþekkar) áttu þátt í að efla málvitund Íslendinga og styrkja hreinleikahugsjónina.

Enda þótt meginviðfangsefni þessarar rannsóknar sé fyrri hluti tuttugustu aldar er í þriðja kafla fjallað í löngu máli um tillögur að Akademíu Íslands 1951, um Íslenska málnefnd frá 1964, stofnun Íslenskrar málstöðvar 1985, stofnun Málræktarsjóðs 1991 og Orðabanka Íslenskrar málstöðvar sem opnaður var 1997. Þetta yfirlit er þó hið forvitnilegasta og er fengur að því. Í lok þriðja kafla er lagamál tekið sem dæmi um fagmál. Lagamál hefur ýmis sérkenni bæði í orðanotkun og orðaröð og mikill hluti íslenskra laga og reglugerða er þýddur úr erlendum málum. Í þessari umræðu saknar lesandi að getið sé Þýðingamiðstöðvar utanríkisráðuneytis, sem stofnuð var 1990, og hugtakasafnsins sem aðgengilegt er á Netinu með sama hætti og Orðabanki Íslenskrar málstöðvar (nú á Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum).

Í íslenskri orðasmíð er notast við fjórar aðferðir, eins og getið er á bls. 89 og sýnt með dæmum: (a) samsetningu, (b) afleiðslu, (c) nýmerkingu og (d) aðlögun aðkomuorðs (í framburði, beygingu og stafsetningu). Þessar fjórar aðferðir eru þó alls ekki jafngildar. Jafnan er mælt með fyrstu þremur aðferðunum en litið á fjórðu aðferðina sem eins konar neyðarúrræði þegar allt annað þrýtur. Þetta viðhorf er býsna gamalt, þótt höfundur ræði það reyndar ekki þarna á þessum stað. Það er áberandi þegar í störfum orðanefndar Verkfræðingafélagsins á þriðja áratug tuttugustu aldar, eins og fram kemur í umfjölluninni í bæði öðrum og þriðja kafla, en er ugglaut miklu eldra.

Forvitnilegt hefði verið að fá einhvern tölulegan samanburð á notkun þessara fjögurra aðferða, ekki bara í íslensku íðorðastarfi heldur einnig í öðrum norrænum málum. Hve mikið er síðastnefnda aðferðin notuð? Er hún meira notuð í öðrum norrænum málum? Ekki er þó sanngjarnt að setja fram kröfu um slíkan samanburð hér; hann er efni í sérstaka rannsókn.

Svipmyndir af þremur málræktarmönnum

Fjórtíu kaflar er helgaður svipmyndum af þremur málræktarmönnum sem einkum störfuðu á fyrsta þriðjungi tuttugustu aldar: Guðmundi Finnbogasyni, Ágústi H. Bjarnasyni og Sigurði Nordal.

Rækilegust er umfjöllunin um Guðmund Finnbogason (1873–1944) enda má segja að flest störf hans hafi tengst málrækt á einn eða annan hátt. Hann var áhrifamaður í skólamálum við upphaf skóla-skyldu og vildi veg móðurmálskennslu sem mestan. Hann var afkastamikill orðasmiður, bæði sem nefndarmaður í orðanefnd Verkfræðingafélagsins og einnig sem höfundur kennslubóka og mikilvirkur þýðandi ýmiss konar fræðsluefnis. Guðmundur naut almennrar viðurkenningar sem orðhagur höfundur og þýðandi en þó heyrðist sú gagnrýni að þýðingar hans væru illskiljanlegar vegna fjölda nýyrða. Höfundur tekur að nokkru leyti undir þá gagnrýni (bls. 123); hann telur að tíðarandinn hafi gert kröfu um íslensk orð í stað erlendra og í þýðingum hafi menn einblínt um of á orðin á kostnað samhengisins. Ekki leikur þó neinn vafi á því að Guðmundur Finnbogason átti gríðarstóran þátt í að móta málstefnu tuttugustu aldar.

Ágúst H. Bjarnason (1875–1952) var prófessor í sálfræði við hinn nýstofnaða Háskóla Íslands. Hann skrifaði kennslubækur í rökfræði og sálfræði og myndaði fjölda nýrra íslenskra orða. Fróðlegur er sam-anburðurinn á skrifum þessa tíma um rökfræði; þar voru farnar ólíkar leiðir í orðanotkun. Arnljótur Ólafsson reið á vaðið með greininni *Rökfræði* 1891 og myndar þar fjölda orða úr íslenskum efnivið; aðlöguð aðkomuorð finnast ekki (bls. 125–26). Næstur skrifaði Eiríkur Briem kennslubókina *Hugsunarfræði* 1897 og notar aftur á móti allnokkuð af (mismikið) aðlöguðum aðkomuorðum, svo sem „svið hinnar formellu logikur“, „subordineraðar“ og „coordineraðar“ (bls. 126–27). Þá kemur *Almenn rökfræði* Ágúst 1913 og þar er aftur horfið til aðferðar Arnljóts, að mynda ný orð úr íslenskum efnivið. Reyndar lætur hann

erlendu orðin fylgja með innan sviga þegar þau koma fyrst fyrir og einstaka sinnum notar hann aðlöguð aðkomuorð. Að því leyti gengur hann skemur í orðasmíðinni en Arnljótur og sú spurning hlýtur að vakna hvort þar gæti áhrifa frá bók Eiríks. Höfundur ber saman orðaforðann í yngri kennslubókum í rökfræði og sálfræði. Vitanlega hefur aðeins hluti orðanna úr smiðju Ágústs lifað áfram en það breytir því ekki að Ágúst gaf tóninn í sínum bókum: orðaforðinn skyldi vera íslenskur.

Sigurður Nordal (1886–1974) er vitanlega þekktastur fyrir skrif sín um íslenskar fornbókmenntir. Hann taldi brýnt að varðveita íslenska menningu og áleit að Íslendingar gætu orðið öðrum þjóðum fyrirmynd í menningarlegum efnum, þar á meðal málfarslegum (bls. 149). Um leið var Sigurður mesti alþjóðasinninn af þeim þremur. Hann taldi erlenda straua nauðsynlega til að menningin gæti borið ávöxt (bls. 151). Hann gagnrýndi líka Ágúst H. Bjarnason í ritdómi árið 1917 fyrir að nýta ekki í ríkara mæli erlenda orðstofna í orðmyndun sinni. Hann tekur þó fram að þetta sé viðkvæmt mál og flókið og því hætti hann sér ekki lengra út í þá umræðu. Í síðari skrifum sínum virðist Sigurður aftur á móti orðinn meiri hreintungusinni, meðal annars í deilunni um sjómannamálið (bls. 143).

Niðurstöður rannsóknarinnar

Eins og áður var nefnt lýsir höfundur tveimur rannsóknarspurningum í upphafi (bls. 21 en einnig 10). Því miður eru þær ekki teknar sérstaklega til umfjöllunar í lokakaflanum (Slutdiskussion, bls. 158–61) en það hefði verið gagnlegt. Lesandinn verður því að leitast við að svara þeim sjálfur, eins og hér er gert (en alls ekki er víst að höfundur sé sammála þessum svörum og kannski hefur lesandi misskilið eitthvað):

Fyrri spurningin var: Hvað réð því að einstaklingar tóku að hafa afskipti af íðorðasmíð? Þjóðernishyggja var sterk á Íslandi við lok nítjándu aldar og á fyrri hluta tuttugustu aldar og niðurstaða höfundar er, ef rétt er skilið, að hún sé eins konar grunnkraftur (sjá til dæmis mynd 2 á bls. 159/163). Sjálfstæðri þjóð var nauðsyn að búa yfir „fullkomnu“ tungumáli, tungumáli sem átti orð yfir hvaðeina sem ræða þurfti, þar á meðal tækninýjungar; íðorðasmíð var þess vegna nauðsyn. Á síðari hluta nítjándu aldar og fyrri hluta þeirrar tuttug-

ustu áttu Íslendingar aftur á móti engar stofnanir sem sinnt gátu því verki. Frumkvæðið varð því að koma frá einstaklingum. Það var ekki fyrr en komið var fram yfir miðja tuttugustu öld að til urðu stofnanir sem tekið gátu við þessu starfi. Þar vegur þungt opinber fjárveiting til iðorðastarfs á sjötta áratugnum og stofnun Íslenskrar málnefndar 1964 en langstærsta skrefið var þó stigið þegar Íslensk málstöð var sett á fót 1985. Reyndar er það dálítið merkilegt, eins og höfundur vekur athygli á (bls. 21 og víðar), að á Íslandi hefur ekki verið gerður skýr greinarmunur á fagmáli („fackspråk“) og almennu máli („allmänspråk“) og því hefur ekki verið sett á fót sérstök iðorðastofnun. Eftir því sem stofnanirnar fengu stærra hlutverk dró úr áhrifum einstaklinganna en einstaklingarnir höfðu þegar mótað stefnuna og stofnanirnar hafa fylgt henni í öllum meginatriðum.

Síðari spurningin var: Hvers vegna voru húmanistar fremur en iðnaðarmenn og raunvísindamenn í fararbroddi í iðorðasmíðinni? Undir merkjum þjóðernishyggjunnar var iðorðasmíð þjóðþrifaíðja og hin mesta nauðsyn. Í anda (gamaldags) lýðræðishyggju litu menntamennirnir á það sem samfélagslega skyldu sína að leiða það starf: að einhverju marki litu þeir á sig sem upplýsta leiðtoga fjöldans. Á þessum tíma (í lok nítjándu aldar og við upphaf þeirrar tuttugustu) voru forn menning, bókmenntir og tunga Íslendingum ofarlega í huga. Öll málrækt og þar á meðal iðorðasmíð var því óhjákvæmilega undir sterkum áhrifum fornfræðahyggju. Eðlilegra þótti að nýta íslenskan efnivið (erfðaorð eða orðhluta úr þeim) til orðmyndunar fremur en að aðlaga erlend orð. Fornfræðahyggjan krafðist þess vegna af orðasmíðum nokkurrar sérþekkingar á íslensku máli og málsögu og um leið forn bókmenntum. Húmanistar á borð við Guðmund Finnbogason, Ágúst H. Bjarnason og Sigurð Nordal stóðu því vel að vígi og líklegt er að margir hafi talið þá eða þeirra líka sjálfkjörna til að hafa forystu um málrækt og iðorðasmíð.

Fyrir áhrif fornfræðahyggjunnar var þekking á málinu sett ofar fagþekkingunni, eins og sést á því að það voru Guðmundur Finnbogason og Sigurður Nordal sem mest áhrif höfðu í starfi orðanefndar Verkfræðingafélagsins. Enda þótt Guðmundur og Sigurður nyttu víðtækrar virðingar í samfélaginu skapaði þetta hættu á árekstrum, eins og deilan um málfar sjómanna sýnir glögglega. Undir lok tuttugustu aldar var umhverfið breytt. Fjöldi orðanefnda hafði verið stofnaður og sett hafði verið á fót stofnun, Íslensk málstöð, sem studdi starf nefnd-

anna eftir föngum. Hlutdeild sérfræðinga með fagþekkingu hafði þar með aukist á kostnað húanista á borð við Guðmund Finnbogason og Sigurð Nordal.

Frágangur

Nokkurrar ósamkvæmni gætir í meðferð beinna tilvitnana. Þegar vitnað er beint í íslenska texta er textinn stundum þýddur á sænsku án þess að birta íslenska textann eða geta þess sérstaklega að um þýðingu sé að ræða (sjá til dæmis á bls. 39–40 og fjölda tilvitnana í fjórða kafla). Stundum er íslenski textinn birtur og sænsk þýðing innan sviga, eins og á bls. 96–97, enda er íslenskan þar beinlínis til umfjöllunar. Í tilvitnunum á bls. 98–99, 135–36 og 154 er aftur á móti aðeins íslenski textinn og engin sænsk þýðing. Allur texti í töflu 6 á bls. 101 er líka á íslensku án sænskrar þýðingar. Hætt er því við að umfjöllun þarna missi marks nema lesandi hafa dágóða þekkingu á íslensku.

Svipuð ósamkvæmni er í meðferð íslenskra titla á greinum og bókum. Á bls. 14 eru nefndir titlarnir „Rætur íslenskrar þjóðernisstefnu“ og „Réttlætning þjóðernis. Samanburður á alþýðufyrirlestrum Jóns Aðils og hugmyndum Johanns Gottlieb Fichte“ án þess að þeir séu þýddir. Lesandi þarf því að vera nokkuð vel að sér í íslensku til að fá vitneskju um efni þessara rita. Oft fylgir þó sænsk þýðing íslenskra titla, til dæmis er nefnd „Íslensk [svo] menning (Isländsk kultur)“ eftir Sigurð Nordal á bls. 41, en á bls. 32 er þessu reyndar öfugt farið. Fyrst er sænsk þýðing titla (skáletruð) og svo upprunalegi íslenski titillinn innan sviga: „Isländsk nationalitet (Íslenskt [svo] þjóðerni) och Gryning (Dagrenning)“ eftir Jón Aðils. Á bls. 23 er greint frá því að orðanefnd Verkfræðingafélagsins hafi gefið út *Terminologisk ordbok* árið 1928. Þessi titill er skáletraður, enda þótt við blasi að þetta sé þýðing á titlinum. Hins upprunalega íslenska titils er ekki getið þarna og sá sem leitar að *Terminologisk ordbok* í ritaskrá grípur í tóm. Í ritaskrá er aftur á móti rit með titlinum *Íðorðasafn* frá 1928. Þegar fjallað er um *Nýyrði* I–IV (1953–56) og *Tækniorðasafn* Sigurðar Guðmundssonar (1959) á bls. 24 eru aftur á móti engir titlar og lesandi á því bággt með að finna þessi rit í ritaskrá. Ritgerðin er skrifuð á sænsku (en reyndar er lokakaflinn bæði á sænsku og íslensku) og því er eðlilegt að íslenskt efni sé þýtt á sænsku. Stofnanaheitin á bls. 90 hefði því átt að þýða á sænsku en ekki ensku eins og þar er gert.

Þegar fjallað er um Íslendinga eru þeir oftast nefndir með föðurnafni einu eða ættarnafni (ef þeir eru ekki nefndir fullu nafni) og því talað um til dæmis Finnbogason, Bjarnason, Nordal, Halldórsson og Jónsson. Bókfræðilegar tilvitnarnir eru einnig oftast með föðurnafni einu (nema til dæmis „Jónsson Bjarni Bragi 2000“ á bls. 155). Þetta getur verið bagalegt, til dæmis þegar vitnað er í Bjarnason eða Jónsson án þess að í meginmáli sé greint með öðru en ártali á milli nokkurra Bjarnasona og Jónssona sem finna má í ritaskrá. En er ekki fullkomlega óþarft nú á dögum að fara með þessum hætti í bága við íslenska nafnsiði þótt ritað sé á erlendu máli? Hefðu sænskumælandi lesendur (og aðrir þeir sem ekki lesa íslensku) ekki umborið þá íslensku venju að nefna íslenska menn með skírnarnafni og vitna til rita íslenskra höfunda með fullu nafni og raða þeim eftir skírnarnöfnum í ritaskrá? Íslenskir nafnsiðir eru til að mynda viðurkenndir hjá hinu mikla bókasafni Bandaríkjaþings (*Library of Congress*) eins og sjá má ef íslenskum mönnum er flett upp í vefskrá safnsins (*Library of Congress Online Catalog*) á <http://catalog.loc.gov/>.

Aðfinnsluromsu þessari skal svo lokið með að benda á að nokkur dæmi eru um að bókstafurinn „ð“ hafi ekki skilað sér í prentvinnslu (sjá til dæmis bls. 11) og sums staðar er „ð“ ekki skáletrað í skáletruðum orðum (sjá til dæmis bls. 52).

Að lokum

Rannsókn Sigurðar Jónssonar er mikilsvert framlag og bætir miklu við skilning okkar á mótun íslenskrar málstefnu á fyrri hluta tuttugustu aldar. Hún er merkileg greining á þeim öflum sem réðu þegar íslensk málstefna í fagmáli varð til, stefna sem enn lifir góðu lífi í breyttu umhverfi.

Haraldur Bernharðsson
Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum / Háskóla Íslands
Árnagarði við Suðurgötu
IS-101 Reykjavík, ÍSLAND
haraldr@hi.is

Bókafregnir

Lögfræðiorðabók með skýringum. Ritstjóri Páll Sigurðsson. Aðstoðarritstjórar Barbara Björnsdóttir og Hulda Guðný Kjartansdóttir. Bókaútgáfan CODEX – Lagastofnun Háskóla Íslands, Reykjavík 2008. ISBN 978-9979-825-47-0.

Lögfræðiorðabók með skýringum var gefin út í tilefni aldarafmælis lagakennslu á Íslandi 1. október 2008. Útgáfan var gerð að ráði Lagadeildar Háskóla Íslands og Lagastofnunar Háskóla Íslands. Hún hefst á formálsorðum ritstjóra um lögfræðiorðabók og íslenskt lagamál. Þá tekur við skrá yfir nöfn þeirra sem komu á einhvern hátt að gerð bókarinnar, skrá með helstu skammstöfunum, ítarleg heimildaskrá með titlum þeirra bóka og tímaritsgreina í starófsröð sem unnið var með við gerð bókarinnar og að lokum skrá yfir helstu fræðigreinar lögfræðinnar.

Þegar inngangi lýkur tekur við sjálft orðabókarverkið á 523 síðum. Flettum er skipað í stafrófsröð og hverri flettu fylgir ítarleg skýring. Hvorki er getið orðflokks né beygingar enda eru slíkar upplýsingar aðgengilegar í almennum orðabókum.

Þýsk-íslensk orðabók. Wörterbuch Deutsch-Isländisch. Ritstjóri: Heimir Steinarsson. Bókaútgáfan Opna ehf, Reykjavík 2008. ISBN 978-9935-10-011-5.

Nýlega kom út ný þýsk-íslensk orðabók sem byggð er á PONS Kompaktwörterbuch Deutsch-Englisch og styrkt var af Robert Bosch Stiftung og Stiftung Würth í Þýskalandi. Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum og Stofnun Vigdísar Finnbogadóttur í erlendum tungumálum við Háskóla Íslands veittu verkinu margvíslega aðstoð.

Í bókinni eru 65.000 uppflettiorð og orðasambönd. Þar er um að ræða grunnorðaforða þýskrar tungu með fjölda notkunardæma og sérhæfðan orðaforða á sviði ferðamennsku, dýrafræði, viðskipta, tölvutækni og fleiri greina. Fremst í bókinni eru rækilegar notkunarleiddbeiningar en aftan við orðabókartextann er bæði yfirlit yfir þýska og íslenska málfræði. Síðan fylgja listar yfir óreglulega beygð sagnorð og listar yfir töluorð og mál og vog, þýsku og austurrísku sambandslöndin og svissnesku kantónurnar ásamt höfuðborgum. Framburður er sýndur með alþjóðlegri hljóðritun og sömuleiðis er atkvæðaskipting sýnd í öllum uppflettiorðum. Þýsku flettiorðin eru skrifuð samkvæmt gildandi stafsetningarreglum. Alls er bókin 966 síður.

Christer Laurén, Johan Myking, Heribert Picht. *Insikter om insikt. Nordiska teser om fackkommunikation*. Novus forlag. Oslo. 2008. ISBN 978-82-7099-475-5. 207 bls.

Íðorðafræðingarnir Christer Laurén, Johan Myking og Heribert Picht hafa í sameiningu samið bókina *Insikter om insikt*. Hver höfundur ritar á sínu tungumáli og er hún þrímála, rituð á sænsku, norsku og dönsku. Tungumálið gefur því til kynna hver þeirra þremmenninga ritar hvaða kafla bókarinnar. Höfundar fengu einnig Sigurð Jónsson til liðs við sig og ritar hann (á sænsku) einn kafla, *Samhällsutveckling och språkplanering; Island*, samtals 27 blaðsíður. Inngang, niðurlag og síðasta kafla bókarinnar, *Domenedynamikk*, rita höfundarnir þrír sameiginlega.

Bókin *Insikter om insikt* er óbeint framhald bókarinnar *Terminologi som vetenskapsgren* sem sömu höfundar gáfu út árið 1997 og höfðu þeir þá sama vinnulag. Þar er fjallað um íðorðafræði sem fræðigrein og helstu kenningar raktar.

Í bókinni *Insikter om insikt* er fjallað um nokkrar kenningar íðorðafræðinnar sem hafa verið í brennidepli. Bókin skiptist í tíu kafla og í hverjum kafla er varpað fram einni staðhæfingu sem síðan er rök-rædd út frá ólíkum sjónarhornum. Staðhæfingum er skipt í fjóra hluta: Í hluta A (*Videnskabsteoretisk og videnskabssociologisk placering*) eru staðhæfingar um hvers konar fyrirbrigði orðræða sérfræðimáls er og hvort hún eigi heima innan málvísinda sem sérstakt svið málvísinda, sam-bærilegt við félagsleg málvísindi og sálfræðileg málvísindi. Í hluta B (*Dikotomiseringens umulighed*) er varpað fram staðhæfingum um að

ekki sé unnt að draga afdráttarlaus mörk á milli orðræðu sérfræðimáls og annarrar orðræðu og svo hins vegar að engin afdráttarlaus mörk séu á milli iðorða og annars hluta orðaforðans. Í hluta C (*Repræsentationsformernes arbitraritet*) eru staðhæfingar um tilviljunarkennt birtingarform hugtaksins. Í síðasta hlutanum, hluta D (*Ordning og styring*), eru staðhæfingar sem varða skipulag og stjórnun, s.s. málstýringu, málpólitík og umdæmi eða notkunarvið tungumáls (domene). Í þessum hluta er fyrrgreindur kafli Sigurðar Jónssonar sem fjallar um iðorða- og málstýringu á Íslandi á síðustu öld.

Eins og undirtitill bókarinnar gefur til kynna, *Nordiska teser om fackkommunikation*, er í bókinni komið með norrænt sjónarhorn á orðræðu í sérfræðimáli sem áður hefur að mestu verið sótt til þýska málsvæðisins. Frá alþjóðlegu sjónarhorni kynnir bókin bæði nýtt sjónarhorn og þekkingu („Insikter“, samanber heiti bókarinnar) á nokkur vandamál sem hafa verið til umræðu síðustu áratugi.

Suomalainen paikannimikirja. Aðalritstjóri: Sirkka Paikkala. Karttakeskus og Kotimaisten kielten tutkimuskeskus, Helsinki 2007. ISBN 978-951-593-976-0.

Kortamiðstöðin í Finnlandi hefur í samvinnu við Rannsóknastofnun innlendra mála í Helsingfors gefið út örnefnabókina *Suomalainen paikannimikirja* (Finnsk örnefnabók) með yfir 4.800 flettum. Þar á meðal eru ýmis orð sem koma fyrir sem nafnliðir, t.d. sænsku orðin *hamn* og *träsk*, en t.d. einnig tökuorð úr samísku *tunturi* (túndra) og *aapa* (dý, pyttur), upphaflega tökuorð úr norræna orðinu *haf*. Bókin, sem er skrifuð af 30 höfundum, inniheldur greinar um m.a. nöfn á öllum núverandi og fyrrum sveitarfélögum, mikilvægustu bæjum og þéttbýlistöðum, hæstu fjöllum, stærstu stöðuvötnum (ekki öllum þúsund) og helstu eyjum. Sænsk og samísk örnefni eru einnig tekin fyrir. Í bókinni eru meira en 1000 sænsk örnefni í Finnlandi sem flettur en þá er oftast vísað á finnska nafnið á staðnum, t.d. er við flettuna Tammerfors vísað á greinina Tampere, en bókin hefur að geyma um 400 sjálfstæðar greinar um sænsk örnefni í Finnlandi, frá Alberga til Östermyra.

Flestir höfundanna hafa áralanga reynslu af örnefnarannsóknum. Hugmyndin að bókinni er ekki ný því þegar á 19. öld komu fram hugmyndir um uppfléttingu af þessu tagi sem næði yfir allt Finnland. Örnefnabókin bætist nú við þau upppláttarrit um örnefni sem þegar eru

til í Skandinavíu, um Danmörku (1981–83), Noreg (1976) og Svíþjóð (2003).

Bókin er handbók, þó ekki til að hafa í vasa, ekki aðeins fyrir nafnfræðinga, heldur einnig fyrir ritstjóra, kennara, sagnfræðinga, áttthagavini og ferðamenn. Hún er áhugaverð fyrir þá sem vilja kynna sér sögu finnskra örnefna. Bókin er hin glæsilegasta að allri gerð, tæpar 600 bls. og er ríkulega búin kortum, bæði gömlum og nýjum og sérstökum útbreiðslukortum einstakra nafnliða og öðru myndefni til skýringar á uppruna nafnanna. Aftast í bókinni eru skrár, m.a. um örnefni sem nefnd eru í greinum án þess að vera flettur. Bókin er rituð á finnsku en rætt er um að hún komi e.t.v. út síðar á sænsku.

Kunnskap og fagkommunikasjon. Rapport fra Nordterm 2007. Bergen, Norge, 13.–16. juni 2007. Nordterm 15. Ritstjóri Jan Hoel. Språkrådet, Oslo 2008. ISBN 978-82-997266-2-7. ISSN 1100-9659.

Hér er um að ræða ráðstefnurit (308 bls.) frá norrænu íðorðadögum – Nordterm 2007 sem sagt var frá í *Orði og tungu* 2008, bls. 113–114.

Þrjár megingreinar eru byggðar á aðalfyrirlesturum ráðstefnunnar. Koen Kerremans og Rita Temmerman eiga þarna greinina „Terminology, situatedness and variation“, Gjert Kristoffersen greinina „Terminologi i den nye norske språkpolitikken“ og loks á Heribert Picht grein sem nefnist „NORDTERM – et forum med tradition og fremtid“ en eins og nafnið bendir til er hér um að ræða úttekt á sögu, áhrifum og framtíðarhorfum í starfi þeirra samtaka sem efndu til ráðstefnunnar og nú eru orðin 32 ára gömul. Jafnframt eru prentaðar andsvarstölur sem haldnar voru eftir hvern aðalfyrirlestur.

Meginefni ritsins eru síðan 33 greinar (eftir 39 höfunda) sem byggðar eru á öðrum erindum á ráðstefnunni. Þar höfðu raunar verið haldin fleiri erindi, þ.e. svolítið brottfall varð fyrir útgáfu. Meginefni ráðstefnunnar var þekking og miðlun sérfræðiefnis og snúa greinarnar í stórum dráttum að því efni enda þótt með fljóti greinar með takmarkaða snertifleti við aðalefnið (sbr. frásögn af ráðstefnunni í *Orði og tungu* 2008:113).

Þá er prentað í ritinu setningarávarp formanns stjórnarnefndar Nordterm á norrænu íðorðadögum, skýrsla stjórnarnefndar Nordterm, skýrslur frá hinum sex aðildarstofnunum samtakanna um íð-

orðastarf í viðkomandi löndum/málsvæðum árin 2005–2007, skýrslur og fundargerðir tveggja vinnuhópa samtakanna, ásamt dagskrá og þátttakendalista frá ráðstefnunni 2007.

Málþing

Málþing haldið í tilefni aldarminningar Ásgeirs Blöndals Magnússonar

Laugardaginn 7. nóvember mun Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum og tímaritið *Orð og tunga* efna til málþings í minningu Ásgeirs Blöndals Magnússonar málfræðings og fyrrum starfsmanns og forstöðumanns Orðabókar Háskólans. Ásgeir fæddist 2. nóvember 1909 og verða því liðin hundrað ár frá fæðingu hans á þessu ári.

Auk vinnu sinnar við Orðabók Háskólans lagði Ásgeir einkum stund á orðfræði og orðsifjafræði og æviverk hans, *Íslensk orðsifjabók*, er minnisvarði um þá þekkingu sem hann hafði á íslenskum orðaforða og uppruna hans.

Málþingið verður helgað helstu áhugamálum Ásgeirs, orðfræði og orðsifjafræði og verður öllum opið. Gert er ráð fyrir að fluttir verði 6–7 fyrirlestrar á þinginu sem síðar verði þemagreinar í Orði og tungu.